ЄГУПЕЦЬ 32 יעהופעץ

ЄГУПЕЦЬ 32

יעהופעץ

ДУХ І ЛІТЕРА

ЄГУПЕЦЬ
ЕГУПЕЦ
יעהופּעץ

32

ДУХ І ЛІТЕРА

ББК 84.5Є
Я5Є31

Центр досліджень історії та культури
східноєвропейського єврейства

На обкладинці використано зображення будівлі Національного літературно-меморіального музею Григорія Сковороди на Харківщині (*фото Сергія Козлова*). На звороті обкладинки та шмуцтитулах використані фото з воєнного циклу *Вікторії Івлєвої*.

Окремою вкладкою у виданні представлені фото журналістки *Вікторії Івлєвої*, що висвітлюють події повномасштабної російсько-української війни.

В І Й Н А

Тімоті Снайдер

ДЕВ'ЯТЬ ТЕЗ ПРО ПУТІНСЬКИЙ ФАШИЗМ

Минуле стає для агресора способом заявити про себе як жертву, а також про право на будь-який злочин. Як це працює?

Як Путін може проводити явно фашистську політику, таку як геноцидна війна в Україні, прикриваючись антифашизмом? Як ми знову побачили у його промові на День перемоги, Путін ототожнює вторгнення Росії в Україну з перемогою Радянського Союзу над нацистською Німеччиною у Другій світовій війні. Минуле стає для агресора способом заявити про себе як про жертву, а також про право на будь-який злочин. Як це працює?

У низці робіт починаючи з 24 лютого 2022 року (а насправді з 24 лютого 2014-го – дати попереднього російського вторгнення) я намагався пояснити, як путінська інтерпретація радянської спадщини має тенденцію до фашизму і, таким чином, як він виправдовує (принаймні собі) вторгнення в Україну з відсиланням на Другу світову війну. Нинішнє святкування Путіним уявної невинності Росії дає підстави резюмувати ці аргументи.

1. У Радянському Союзі не було чіткого уявлення про те, що таке фашизм. У 1930-ті роки сталінізм сперечався у тому, поганий фашизм чи ні. В результаті фашизм у радянському побуті ніколи не мав чіткого змісту. Це особливо проявилося після 1939 року, коли радянські газети передрукували виступи нацистських лідерів. У 1939 році Сталін уклав фактичний союз з Гітлером, а це означало,

що фашизм став гідним похвали в офіційній радянській громадській сфері. Цей акт співпраці був найважливішим у Другій світовій війні, оскільки дозволив їй розпочатися (говорити про це сьогодні в Росії – злочинна дія). В 1941-му нацистська Німеччина вторглася в Радянський Союз, і так фашизм став для нього ворогом. Але головним недоліком фашизму було вторгнення. Фашизм ніколи не був по-справжньому визначений. Це було просто стороннім переконанням.

2. Інша проблема – радянська традиція ставитись до Росії як до невинної сторони, а до українців – як до винної. Сталін, чий акт співпраці з Гітлером мав найважливіше значення у цій війні, заявив про своє право визначати співпрацю. Наприкінці Другої світової війни цілі радянські національні меншини (наприклад, кримські татари) були депортовані як колабораціоністи, а українці зазнали стигматизації. Сталін ставився до росіян як до головних переможців. Насправді більша частина територій Російської республіки СРСР не постраждала від війни, а на окупованих землях росіяни були не менш ніж будь-хто інший схильні співпрацювати з нацистами. Але Сталін та його тодішній улюбленець Жданов представили росіян як морально панівну націю. За необхідності інші нації могли бути затавровані як фашистські.

3. Протягом десятиліть за Сталіна та його наступників слово «фашизм» стало розгортатися назовні, причому дуже гнучко. Після Другої світової «фашистом» вважався той, хто вторгся в Радянський Союз; або, у ширшому розумінні, загрожував Радянському Союзу; або практично робив те, що радянському керівництву не подобалося. Згодом це поняття ставало все більш розпливчастим. За часів «холодної» війни американців та британців можна було прирівняти до німців воєнного часу, тобто до «фашистів». Згодом це можна було зробити з ізраїльтянами. «Фашист» означало просто «ворог».

4. У 1970-х роках радянські страждання під німецькою окупацією стали політичним ресурсом для легітимації статус-кво. За

радянського лідера Леоніда Брежнєва, приблизно через покоління після закінчення війни, навколо перемоги було створено культ із маршами 9 травня. Брежнєв запропонував радянським громадянам ностальгію за минулим, а не бачення майбутнього. «Фашист» став спільним ворогом без фіксованої ідентичності. Хто кидає виклик радянській спадщині, той і є «фашист».

5. Така радянська ностальгія була ідеологією у тому негативному сенсі, що Маркс мав на увазі, коли використовував це слово. Справжні марксисти пам'ятали б, що радянська перемога 1945 року залежала, наприклад, від американської економічної могутності у вигляді допомоги СРСР за ленд-лізом. Але радянські керівники воліли про це забути. Сьогодні ця допомога не згадується у російських підручниках історії, і про неї практично ніхто у Росії не говорить. І в цьому, звичайно, величезна різниця між Другою світовою та нинішнім російським вторгненням: економічна міць США у 1942–1945 роках була значною мірою на боці СРСР, але сьогодні вона вишиковується (хоч і в меншому масштабі) проти однієї пострадянської держави (Росія) від імені іншої пострадянської держави (Україна). Російська ідеологія сьогодні повністю зосереджена на волі росіян як джерела радянської перемоги у 1945 році, а не на подібних структурних факторах. Національна воля, звісно, є центральною категорією фашизму.

6. Ця радянська спадщина є відправною точкою для нинішніх російських лідерів. Путін успадкував деякі ідеї 1970-х років, коли він був молодим: Росія завжди перемагає; ворогом завжди були фашисти; влада має бути легітимована ностальгією за лідерством та невинністю.

Прийшовши до влади, Путін привласнив ці ідеї Росії і довів їх до крайності. Те, що війну виграв СРСР (а не Росія), забуто. Що головною метою війни Гітлера була колонізація України, замовчується. Те, що війна велася здебільшого за Україну та в Україні, не згадується. Те, що мирні жителі України постраждали більше, ніж мирні жителі Росії, або що українські солдати боролися разом із росіянами, стає немислимим. Це нагадує ще одну важливу різницю між Другою

світовою війною та нинішнім російським вторгненням: українці та росіяни не на одному боці. Цікаво, що в самій Україні пам'ять про Другу світову не набула таких обертів, як у Росії. Вона залишається потужним пробним каменем пам'яті, але не прив'язана до культу вождя чи культу мертвих. В українській політичній думці сьогодні майбутнє важливіше за минуле.

7. У пізньорадянському культі перемоги ховався потенціал для фашистської інтерпретації. Хоча ностальгія за перемогою і схиляння перед військовою міццю зародилися у Радянському Союзі, такі ідеї можна було дуже легко спрямувати у бік вкрай правих, як це сталося у путінській Росії. Уявлення про політику як воєнну перемогу може бути фашистським (згадайте «Зіг Хайль»); переконання, що політика починається з вибору ворога, безумовно, фашистське (це випливає за нацистським мислителем Карлом Шміттом і путінським фашистським учителем Іваном Ільїним). Уявлення про золоте століття невинності, яке можна відновити за допомогою насильства, що зцілює, повністю відповідає фашистським традиціям. У сьогоднішній Росії таким моментом став 1945 рік. Кров має бути пролита в ім'я своєрідної подорожі у часі сталінського раю, коли росіяни були невинні і зі світом усе було гаразд.

8. Усе це означає, що російський фашизм претендуватиме на антифашизм. Росія може бути фашистським режимом, навіть якщо її лідер говорить про протистояння «фашизму» або «нацизму». Справді, глибока егоцентричність і гротескна суперечливість путінської позиції підтверджують, що перед нами саме російський фашизм. Фашисти прославляють національне свавілля та виступають проти логіки. Як висловився Ільїн, «фашизм є спокутний надлишок патріотичного свавілля». Свавілля є суттєвим елементом війни Росії. Фашист, який називає когось іншого «фашистом», не стає від цього меншим фашистом. Навпаки, він ще більший фашист. Він доводить фашистський пріоритет волі над розумом до крайності.

9. Автоматично виправдувальний для себе характер слів «фашизм» і «нацизм» уможливлює агресивну війну та злочини

проти людяності. За Путіна слово «фашист» (або «нацист») означає просто «мій обраний ворог, якого потрібно знищити». Ці терміни в офіційному російському вживанні сьогодні є мовою ненависті, що дозволяє вчиняти воєнні злочини. Ми знаємо це зі слів російських солдатів в Україні, які легітимують убивства та зґвалтування мирних жителів посиланнями на «фашистів». Як ясно дав зрозуміти Кремль, «денацифікація» означає «деукраїнізацію», що є нічим іншим, як прагнення геноциду.

Російську пропаганду про 1945 та 2022 роки можна резюмувати популярним слоганом: «Ми можемо повторити!» Але історія, звісно, не повторюється. І ми не можемо змусити її це зробити. Вся ідея повторення включає вибір певного моменту в минулому, ідеалізацію його, ігнорування всього контексту і всього, що було за ним, а потім уявлення того, що його можна пережити заново. Той, хто виконує цю вправу, позбавляється всякого почуття відповідальності: ми мали рацію тоді, значить, ми маємо рацію зараз, і ми завжди матимемо рацію – що б ми не робили. Так досягається фашистський «спокутний надлишок» «патріотичного свавілля».

Стаття публікується з дозволу автора. Вперше надруковано на snyder.substack.com, перекладено: https://nv.ua/

Костянтин Сігов

СКАРБ УКРАЇНСЬКОГО ОПОРУ МАЄ РОЗБУДИТИ ЄВРОПУ

У великому інтерв'ю «Le Figaro» франкомовний український політичний філософ розповідає про трагедію своєї країни, описує «національне пробудження, що йде з глибини», яке дозволяє українцям чинити опір російській агресії. Він пояснює, що «існує реальний шанс стати свідком агонії путінської влади та появи реальних змін у європейському етосі», якщо солідарність Європи зростатиме. Саме «союз українського опору та європейської солідарності» подолає російську «імперську одержимість», але цей шанс може бути втрачений, якщо гальмувати на півдорозі до перемоги над путінським злочинним режимом. Захід був введений в оману, маючи хибну думку, що Росія порвала зі сталінізмом у 1991 році. Злочини путінізму та комунізму мають бути засуджені, аби вибратися з «радянської трагедії, яка продовжується з 1917 року».

Інтерв'ю Лори Мандевіль

* * *

Ви присвятили своє життя ідеям. Ви народилися в Києві. І сьогодні з України свідчите Європі та світові про спротив свого народу. Розкажіть нам про це.

Ми знаходимось тут з моєю 93-річною мамою, братом та сином. Щовечора спускаємось у підвал. І щоразу я питаю в свого сина Романа, який працює з журналістами-міжнародниками у прифронтовій зоні, де він збирається ночувати. Вчора він ночував серед книг

у коридорі, подалі від вікон. Ця будівля розташована біля телевежі, між Бабиним Яром, куди вдарила ракета, та станцією метро «Лук'янівська». Я зауважив, що, можливо, краще спати в метро, станція якого знаходиться на великій глибині. 24 лютого ми встановили зовні на вікна мішки з піском, а всередині склали книжки. Сподіваюся, що в Парижі мішки з піском не знадобляться, але тут вони рятують життя. Неподалік знаходиться Софійський собор, який на століття старший за Собор Паризької Богоматері: в 1930-ті роки його хотів знести Сталін.

Щодня ми запитуємо себе: чи впаде бомба на собор Святої Софії та його мозаїку XI століття? На моїй сторінці у фейсбуці є мозаїка Оранти: образ Богородиці, що простягає руки до неба. Чудовий український філософ культури Сергій Кримський звернув увагу на те, що жест Оранти – це жест Мойсея, який простягає руки, щоб Ізраїль не програв битву з амаликитянами; при цьому Аарон і Гур допомагали йому тримати руки піднятими вгору... Європейцям разом із українцями треба тримати руки піднятими вгору. Наші руки втомлюються, але ми маємо триматися. Тому що наразі розв'язується фундаментальне питання. Або завершиться «радянська трагедія», що почалася в 1917 році, і ми поставимо заслін імперській неорадянській люті, що зараз прокинулася, або знову поринемо в неї на десятиліття. Розрив з радянським минулим у 90-х не відбувся.

Ми, європейці, були надто наївними. Ми думали, що зможемо обійтися без Нюрнберзького процесу над комунізмом, незважаючи на застереження таких дисидентів, як Володимир Буковський та Мустафа Джемілєв. Відсутність суду підготувала підґрунтя для повернення до сталінізму та путінізму. Єдиний вихід із цього глухого кута – судовий процес, активну роль у якому покликана грати Франція, батьківщина захисту прав людини. Тільки так справа не скотиться у форму емоційного реваншизму. Ми вимагаємо справедливості та правосуддя.

Путін попереджає внутрішніх «національ-зрадників», що їх буде зачищено. Це повернення до суті сталінізму.

Цей рух до насильства і минулого відбувається тому, що путінський режим не зустрічав реальних перешкод. Щоб судити про

злочини путінізму, необхідно дати чітку оцінку сталінізму, чим займалася організація «Меморіал». Офіційне закриття «Меморіалу» в грудні стало сигналом наближення війни. Але навіть сама путінська термінологія про зрадників видає те, чого боїться Путін. Адже саме він зрадив свій народ та людство!

В Україні минулого року не пройшла непоміченою подія: 700-річчя від дня смерті Данте. Ольга Сєдакова звернула увагу на 33 пісні «Божественної комедії», в якій Данте описує сцену з пекла, де люди під час бенкету їдять, п'ють, носять одяг. Але їхні душі вже в пеклі! Отже, вони скоїли такий жахливий злочин, що в них не залишилося нічого людського. Це те, що ми спостерігаємо у Путіна. Колись він постане перед судом, і суд доведе його особисту відповідальність, яку він несе за підірвані будівлі в Москві в 1999 році, що спровокували другу війну в Чечні, за те, як велися Кавказькі війни, за вбивство Ганни Політковської та інших опозиціонерів і конкурентів, а згодом – за вторгнення в Україну. Цей суд покаже світові серійного злочинця. Питання в тому, коли буде покладено край цьому Злу?

Президент Байден називає Путіна військовим злочинцем. Однак він, як і раніше, при владі.

Ніхто не може передбачити, як довго триватиме цей режим. Але й у 2014 році, під час революції на Майдані, ніхто не знав, що певної миті диктатор втече. Це сталося тому, що диктатори не всемогутні, навіть якщо вони хочуть нас у цьому переконати! Коли станеться самознищення Зла, ми не знаємо. Але цей час настане. Як і у випадку з мобільним телефоном, батарейка має свою межу заряду. Розуміння того, що ця межа існує, допомагає нам поставити бар'єр страху, який призводить до неправильних рішень.

У Росії є люди, які також мріють покінчити з цією владою. Чи бачите ви в них братів по зброї, незважаючи на війну проти України?

Ми не повинні відмовлятися від ключової тези про те, що ця боротьба не лише наша, а й інших. Тому що ця теза мобілізує дух розуму і ті людські якості, які путінський режим хоче знищити. Будь-

хто, хто відкрито заявляє, що він проти війни, є союзником вільного світу. Я знаю, що в Росії є люди, які зробили це 2014 року, коли більшість росіян скандували «Крим наш». Вони заявили, що це злочин проти міжнародного права та анексія. Так, мій рідний університет, Києво-Могилянська академія, надав почесне звання доктора Honoris Causa історику Андрію Зубову, який засудив війну, а також лауреату Нобелівської премії з літератури Світлані Алексієвич.

Але є й інший бік вашого питання, який не можна залишати за дужками. Це інтелектуальна пастка, куди часто потрапляє російська інтелігенція, яка поділяє культуру та політику. Актуальним є жест Томаса Манна, який залишив нацистську Німеччину на знак протесту проти Зла. Адже ми ще не здобули перемогу. З цієї точки зору, якщо диригент відмовляється засуджувати війну, я вважаю, що не можна дозволяти організовувати свої концерти.

Ви говорите тут про ключову роль моральної позиції кожної людини?

Цей ключовий момент для пострадянського і, ширше, європейського простору полягатиме в переході до нового етосу, який змусить нас не відокремлювати необхідність розрізнення добра та зла від будь-якої культурної дії. Відома письменниця Надія Мандельштам свого часу вразила багатьох радянських інтелігентів категоричним тоном, з яким вона говорила про «людожерів», «злочинців» сталінського режиму, які вбили її чоловіка. Вона казала, що неможливо уникнути етичного суду, як би віртуозно не виконувалася пісня. Надія Мандельштам розуміла, що спокуса російської інтелігенції полягала в тому, щоб сказати: так, ми вбили Осипа Мандельштама, але ми можемо й похвалити заслуги режиму прийняти орвеллівське двомислення.

Чи є ми свідками останнього помаху хвоста Російського Імперського Дракона?

Так, імперська парадигма тут, в Україні, руйнується. Але мало хто з росіян готовий це визнати. У книзі Веркора «Мовчання моря» німецький офіцер з повагою ставиться до французької культури. Він вважає, що культура Гете вища французької. Це те, чого не

вистачає росіянам через імперську зарозумілість, властиву навіть багатьом з тих, хто проти війни і підтримує нас. Рідко трапляються російські інтелектуали, які намагаються вивчати історію української культури, знати нашу літературу, почути, крім власного голосу, голоси народів, які постраждали від імперії. Кінець імперії може наступити лише в тому випадку, якщо вони виявлять інтерес до інших народів, як це зробили дисидент Андрій Сахаров чи генерал Петро Григоренко. Ми повинні вимагати, щоб вони засудили війну і оцінили допущені помилки. Але перше, що необхідно зробити, це насамперед закінчити війну, а потім засудити тих, хто винний у скоєних злочинах. Поки відбуваються злочини, нам доведеться відмовлятися від спільних культурних проєктів, зробити історичну перерву, якщо ми хочемо сподіватися на покаяння.

Якщо ми зупинимо війну, цей режим шукатиме вихід.

Ми маємо зберегти демократичну Україну, і тому має припинитися бомбардування її міст. Але це перший етап. Потім нам доведеться перемогти путінізм. Тому що реальна безпека Парижа та Києва настане лише тоді, коли цей злочинний режим впаде. Звичайно, щоб зупинити війну, нам доведеться вести переговори без фетишизму та остерігатися помилкових позицій. Всім демократичним країнам доведеться вдатися до жертв, щоб демократія перемогла. Доведеться жити скромніше, без російського газу. Але ми більше поважатимемо власні країни, якщо станемо на цей нелегкий шлях. Напередодні революції на Майдані Київ справляв враження аморфного суспільства, що всіх дратувало. Ми були навіть більш невдоволені, ніж сьогодні французи незадоволені своєю країною. Тому національне пробудження стало величезним сюрпризом для всіх. Воно показало, що у своїх надрах кожне вільне суспільство, навіть коли воно перебуває під гіпнозом, таїть у собі ресурси, що довгий час залишаються на глибині, подібно до підземних річок, а потім раптово з'являються серед білого дня і дивують усіх, а не лише диктаторів типу Віктора Януковича та Володимира Путіна.

У 2014 році ми раптом усвідомили, що ми республіка, що ми можемо бути єдиними, як ніколи раніше, ми ближче познайомилися зі своїми сусідами по духу, відбулася повна трансформація

перспективи. І сьогодні це повторюється. Колись «проросійських» мерів Харкова та Одеси зневажливо критикували, але тепер вони разом з найкращими патріотами, вони непорушні, як скелі.

Що Ханна Арендт називає «прихованим скарбом опору»? У Франції цей скарб також існував під час Опору, і він може повернутися. Ми бачили, як він з'явився в Празі у 1968 році та в Будапешті у 1956 році. Ця якість, характерна для кожної європейської країни, проявляється, коли йдеться про життя та смерть! Ви знаєте, що у Києві під бомбами народилося понад 800 дітей, у тому числі 12 пар близнюків? Сьогодні я фізично відчуваю неймовірну силу життя, опору, який неможливо зупинити. Це життєвий імпульс – elan vital Берґсона. Кожен може стати Черчиллем. Європейці забули смак свободи, вони мали ілюзію, що це даність. Але з цією війною вони мають зрозуміти, що свобода безцінна.

Питання правди є ключовим. На Заході, де існує вільний доступ до інформації, багато хто, тим не менше, дозволив обдурити себе путінською пропагандою.

Це ключове питання. Путінська пропагандистська машина справді мала намір убити будь-який потяг до правди у себе вдома і в Європі. Ми чуємо про те, що пропаганда є і з того, і з іншого боку: це типовий путінський метод демонстрації того, що немає правди. Але нагадаю, що є радикальна асиметрія: цивільні особи Росії не зазнавали нападу. Гинуть громадяни України, жінки, діти, люди похилого віку. Правда дуже вразлива, бо було зроблено все, щоб її зруйнувати, щоб жити в «постправді». Виразом цього є феномен Шредера (екс-канцлер Німеччини, який увійшов до правління «Газпрому») або феномен продовження діяльності французьких компаній у Росії, незважаючи на війну. Але в слов'янських мовах «правда», «істина» – це також закон. Коли Путін та його команда відкидають правду, вони роблять це тому, що хочуть жити за умовами свавілля. На Заході думають, що це не настільки серйозно, що це не загрожує самим основам закону. Вони не розуміють, що руйнування правди є ураган, що змітає все, тому що дозволяє встановити свавілля та беззаконня як норму. Правда протистоїть тому, що вас будуть бити або катувати.

Нещодавно я розмовляв з філософом, відомим своєю активною громадянською позицією, Ігорем Козловським, який провів 700 днів ув'язнення на Донбасі і якого катували сепаратисти. У такій ситуації сьогодні може опинитися кожен у Маріуполі чи Херсоні.

Ми, українці, стали тим фізичним тілом, яке свідчить про духовний зв'язок між правдою та законом. Втрачаючи правду, ми втрачаємо право на життя, на гідність. Нас поневолюють.

Все це повертає мене до Європи як до «останньої утопії», яка є темою книги Домініка Волтона. Вразлива частина цієї утопії пов'язана з її глибокою двозначністю. Оскільки ЄС, безумовно, діяв як магніт, що притягує Угорщину, Чехію, Польщу та інші країни. Але то був нарцисичний момент. Існувала сліпа пляма, бо європейці погодилися з тим, що колишній СРСР живе за іншими правилами. Вони вважали, що живуть в ту саму епоху, як і колишній СРСР, але в різних просторах, а насправді все навпаки. Ми живемо в одному просторі, але в різні епохи, тому що на відстані трьох годин польоту літаком від Парижа можна бомбардувати і катувати. Історичний час інший. Але це наш європейський простір! На цьому просторі частина країн не пройшла тест на демократію і не змогла позбутися тиранії Путіна та Лукашенка. Той факт, що ми допустили цей анахронізм, призводить до того, що ми несемо за це відповідальність.

Але чи це зрозуміли європейці? Ми бачили, як вони інтерпретували 1989 рік як початок пост-Історії, вони почали роззброюватися!

Це правда, але мені здається, що від 24 лютого ми спостерігаємо радикальну переоцінку цієї європейської утопії. Приходить розуміння того, що Чорнобильська та Запорізька атомні станції, але також Київ та Харків – це Європа, і ми маємо взяти бика за роги, зрозуміти, що лише разом ми можемо зупинити цю трагедію. Нам потрібно переглянути наші пріоритети. Головний виклик полягає в тому, що біля наших кордонів знаходиться кримінальна держава, яка почала вбивати за три години від польоту з Парижа. Все пов'язано у нашому єдиному просторі.

Але як подолати цей режим? Наскільки інформація здатна розхитувати цей режим? Чи гратиме Україна ключову роль у поширенні правди в Росії?

Найвільніші російські ЗМІ вже давно в Києві. Один із основних елементів має полягати в тому, щоб сказати, що є межа та ворог: режим, який хоче нас знищити. Необхідно визнати, що кордон європейської демократії де-факто проходить східним кордоном демократичної України. Тільки так можна позбавити Росію імперської спокуси, дати зрозуміти гарячим головам російської влади, що тут закінчується кордон Росії.

Тому що без України Росія буде змушена попрощатися з імперією. Тоді цей кордон стане тим, який дозволить Росії, своєю чергою, звільнитися від того, що створив путінізм. Ми не мали волі до ізоляціонізму. Але ми відмовляємося від добровільної сліпоти перед Злом. Наприклад, продаж військових оптичних засобів Росії, яку допускала Франція, відтепер має припинитися. Тому що, як сказала Ханна Арендт, ми живемо у темні часи. Нам доведеться переорієнтуватися, щоб разом іти до свободи: і ми, і ви, і вони. Свобода неподільна, але обманюватися більше не можна.

Як пояснити підтримку мільйонами росіян путінської війни?

Один із найшанованіших російських філософів Анатолій Ахутін нещодавно написав, що головною рушійною силою путінської машини влади є розтління умів. Своїм вона давно промиває мозок телевізійною пропагандою, а сьогодні це розтління націлене на європейців. Якщо це спрацює, то вона їх залякає, купить… Це означає, що не можна займатися політикою без включення етичної складової, бо йдеться про кримінальну владу, нескінченно небезпечнішу, ніж мафія, з досвідом трьох поколінь використання всіх репресивних важелів влади ФСБ та армії.

Звідси абсолютне нерозуміння «реалістів», які закликають до реальної політики…

Вони використовують цей «реалізм», бо виходять з того, що вони захищені, тоді як європейська сцена – це вже Титанік. Це оманливе почуття безпеки, яке змушує європейців думати, що Сполучені

Штати гарантують їхню безпеку, ненавидячи їх за це, більше не діє. Якщо ми продовжуватимемо жити в цій ілюзії, гарантію безпеки дасть диктатор, якому доведеться рабськи служити. Прірва поруч. Розуміння того, як захищатись разом, стає ключовим. Є реальний шанс, що в Європі можуть народитися зміни і ми станемо свідками агонії нинішньої російської влади, бо політично та цивільно Путін вже програв цю війну. Але це дається авансом. Існує також реальний ризик того, що боягузтво, інерція та нерозуміння позбавлять європейців шансу, запропонованого українським опором. Український опір та європейська солідарність можуть разом покласти край російській імперській одержимості.

Олена Стяжкіна

ЩОДЕННИК ВІЙНИ

Київ 23 березня 2022

«Маленька людина» – це альфа та омега «великої руської культури».

Маленька, жалюгідна, боягузлива, терпляча, сіра, безголоса. Де б та ким вона не була, здатність на вчинок – відсутня.

Могутній німий Герасим покірно топить єдину душу, яка його любить. Заглядає в очі своєму собаці, накидає йому камінь на шию… Зраджує і вбиває.

Він міг би кудись його занести, продати, подарувати. Прив'язати у лісі й навідувати щодня, годувати, любити.

Але – ні. Герасим – маленька людина. Йому несила протистояти обставинам. Але сила – вбивати.

«Тварь дрожащая» Раскольніков перевіряє свій масштаб та зріст вбивством. Вбивством із цікавості. Він – маленька людина, яка вірить, що стати великим – це знищити іншого.

Маленька людина – це невідомий солдат, безіменний герой, пропалий безвісти воїн. Їм немає числа. В них немає імені: вони злиті в єдине тіло машини, яка або жере, або вбиває.

«Велика руська культура» десятиліттями пропонувала світові захлинутися сльозами над долею тих, хто здригається від страху, від

невпевненості та безсилля й через все це йде на злочин, оскільки не може йому протистояти.

Коли почалась війна, власники квартири, яку винаймають мої старші, зателефонували й сказали: «Знаєте, ну раз таке в нас вийшло, платіть, якщо зможете, тільки комуналку. А за оренду не треба. Ми ж – хороші люди».

До війни я б не взялася назвати їх хорошими. Вони – мати та дочка – були «напівватними». Таких у Києві тоді було повно. Їх погляд на те, що було скоєно московією у 2014, вкладався у схему «не все так однозначно», «ми ж все-таки братські народи», «ми ні на що не впливаємо».

Я не знаю, чи змінились їхні погляди тепер, коли «братський народ» – з цікавості та безсилля – знімає з живих шкіру. Вірю, що так.

Однак навіть якщо ні. Вони зателефонували, щоб визначитися з тим, які вони люди. І між «маленькими» (які нічого не вирішують) й хорошими (які здатні на вчинок) вони обрали останнє.

Всю війну замість снодійного я використовую серіали кримінального штибу: про спецзагони, поліцейські відділки, приватних детективів тощо. Вони заколисують та запевняють мене у тому, що добро таки перемагає зло. І саме в них я зачепилась за те, що найгірші маніяки відкладають зброю, найбрудніші покидьки йдуть на співпрацю зі слідством, найкорумпованіші поліцейські зізнаються у зраді та часто прикривають своїх від кулі, щоб залишитися, принаймні хоч трошечки, хорошою людиною.

Це питання – ключове питання – яке раз у раз звучить у переговорах зі злочинцями: «Чи ти хороша людина?» формує зовсім інше дзеркало, в яке дивиться цивілізація. Не безіменний солдат, а рядовий Райан, який має бути врятований, оскільки він – останній син у матері.

«Чи я хороша людина?» – це питання задають з екрану підлітки та старші люди, багаті та бідні, чоловіки й жінки. Ба більше: навіть зомбі з апокаліптичних стрічок воліють сказати про себе «Я хороша людина», аби потім відмовитися від того, щоб вкусити дитину.

Відмінність саме у цьому.

Війна між «маленькими» та «хорошими». Безжалісними, жорстокими, безмозкими, безсовісними, брудними маленькими і – хорошими.

Якщо цивілізація, побудована на питанні «Чи я хороша людина?», програє, Герасим буде системно топити собак, а Раскольніков методично вбивати старих.

Нова Z-свастика, освячена «великою руською культурою», не залишить жодного шансу нічому людському. Ніде. І Білий Клик ніколи не знайде свого Віддона Скотта, а рядовий Райан буде невпізнаним заритий у братській могилі.

Київ 24 березня 2022

«Хочу, так хочу цукерку, але не буду», «не так вже болить, щоб у лікарню», «не бери собі воду, її треба Туди», «яке це перепочити? Без мене не впораються»…

У нас не такий жах, як там. Ми не в окопі. Мої рідні – цілі. У нас є електрика. Магазини працюють…

Усі мої – знайомі та не дуже – часто (якщо чесно, постійно) говорять про почуття глибокого сорому. Сорому жити, коли наші вмирають, сорому їсти, коли там – голодують, сорому бажати, коли у багатьох немає жодних бажань.

Психологи називають це провиною або соромом вцілілих. Ну таке… Не факт. Бо ми вцілілі станом на зараз. От на цю хвилину, коли я це пишу.

Не окоп та електрика – також станом на зараз. Однак цікаво, що ті, які боронять нас на лінії фронту, також часом (сподіваюсь, що все-таки не постійно) відчувають сором: за те, що недостатньо добре щось зробили, за те, що поки не в бою, за те, що живі, за те, що могли б зробити більше.

Я думаю зараз не про норму/не норму психічного здоров’я людей в ситуації масштабної війни з канібалами.

Я думаю про них. Про канібалів, які сформулювали для себе актуальний лозунг дєдоповторятєлєй: «мнє нє стидно».

Ну блять же. Наша країна захлинається від почуття провини від недоробленого та недоданого, а з безодні пекла стирчать хештеги «мнє нє стидно».

Не стидно вбивати, мародерити, ґвалтувати, сцятися через потрапляння до полону. Не стидно знати, що наводять ракети та скидають бомби на мирних. Не стидно радіти шубі, вкраденій у квартирі, де ймовірно вбили родину. Не стидно брехати, не стидно проклинати, не стидно погрожувати світові голою дупою, увінчаною ядерною кнопкою.

І зрештою тепер я розумію, чому.

Почуття сорому та провини – це здатність мозку обробляти дуже складні почуття. Відкритим є питання про те, чи відчувають сором коти та собаки. Хоча: з котами з'ясовано. В домі кота – все кота, а стидно має бути двоногому рабу. З собаками – складніше. Вважається, що вони радше вдають стид, ніж реально почуваються винними.

Однак собаки вміють хоча б вдавати.

Ці – ні. У світі, що оточує нас, абсолютно точно не бува соромно флорі, частково – фауні, корисним та некорисним копалинам, а також результатами будь-якої праці людини. Каменю, троянді та танку – не стидно.

Чи може бути руський – трояндою? Очевидно, що ні.

Видається, що їх хизування відсутністю сорому пов'язане із тим, на чому наголосив (або вважається, що наголосив) київський князь Святослав: «мертві сраму не імуть». Щоправда, контекст у князя був героїчний, а не гівняний, як в нашому випадку.

Але ж думка – хороша.

Їм не соромно, тому що вони – мертві.

Мертві.

Тож наша Армія не тільки боронить нас усіх, вона зводить до одного знаменника слово і діло. Якщо ти, «мнє нє стидно», мертвий, то й знаходитися маєш на цвинтарі руських воєнних кораблів.

Київ 25 березня 2022

Якщо випадає один, а краще два дні без масових бомбових ударів по мирних мешканцях та з хоч малесенькою перемогою одразу в декількох напрямках, ми одразу стаємо політичними опонентами. Ні-ні, вантажимо, миємо, веземо, розкладаємо, рахуємо… – тут все норм. Однак і такі дні вантажимо-миємо із глухим незадоволенням один одним. У світлі дні, котрими виглядає сонце перемоги, ми точно знаємо, що оті – напроти – голосували не за тих, яких треба було б. Ті, що напроти, впевнені, що напартачили з виборами саме ми.

Рахуємо-веземо мовчки. В мовчанні – протистояння та бажання висловитися неоковирно.

У момент повітряної тривоги, у момент горя зі сходу, з півдня, горя, яке тепер усюди, миттєво повертається лють й солідарність люті. «Ми воюємо не за гівно, яке вибрали (або не вибрали). Ми тут – за Україну. Хай повиздихають та будуть прокляті всі сучі рашкіни діти».

* * *

Моя дорога подруга кожну ніч проводить у тамбурі дев’ятиповерхівки. Вона живе там, куди зараз прилітає найчастіше. Разом з нею – сусіди, молоде подружжя. Як правило, вони стукають їй у двері: контролюють, щоб не прослухала сирену. Вона – може. Вона – історикиня. Коли входить у дослідницький раж, може забути навіть своє ім’я. З цього приводу має класний анекдот: «Скажіть, будь ласка, як вас звати?» – «А вам терміново?».

Отже, місяць та один день вона ночує у тамбурі. Раз у раз виходить зі словами: «Щоб вони здохли!»

У перші декілька днів слова її або пронизували тишу, або зливались із гулом ракет та літаків.

Моя подруга цього не любить: ані тиші, ані неуваги до слів.

Тепер треновані сусіди знають, що на пароль завжди має відзив.

«Щоб вони здохли!» – говорить моя дорога подруга.

«В муках!» – разом голосно відповідає їй молоде подружжя.

* * *

До списку навіщо світові ООН, МАГАТЕ та ОБСЄ додано Червоний Хрест.

На тридцятому дні війни у Червоного Хреста все ще «спецоперація». Є всі підстави вважати, що скоро його штаб-квартира буде помічена у Кремлі. Десь поруч із ОБСЄ.

* * *

В окупованих містах гауляйтери та їхні посіпаки мають списки українських активістів. Їх викрадають, тортурують, вивозять у невідомому напрямку. Розстрілюють…

Московія давно готувалася до фінального наступу. Списки розширялись та доповнювались за рахунок АТОшників, воїнів ЗСУ, партійних діячів. Звісно, ці списки створювали не в кремлі. Разом з тими, хто хоче жити у вільній країні, завжди є ті, хто не хоче жити у жодній. З народження мертві є і у нас. Однак той факт, що Іуда був з Христом, не відміняє християнства.

* * *

На дурне руське питання «Де ви були вісім років» у мене є відповідь: там само, де зараз. Тому що бути в Донецьку з 2014 року означало у будь-який момент перетворитись в «жертву київських нацистів», будучи обстріляним самими «визволителями» для переконливої картинки Раша-тв. У Сергія Лозниці є про це кіно. Є кіно, однак немає позиції. Бо «ми – за мир» в нашому випадку означає «за мир, в якому не буде України».

Київ 26 березня 2022

У Києві працюють кав'ярні, пекарні та малі міські ринки. Все, що треба за списком для тероборони, можна купити в супермаркеті. Але ми постійно зупиняємось біля кожного відкритого віконця із написом «кава» та біля вуличних торговців. Я терплю. Каву можна «підвісити», ковбаску та кислу капусту – додати до смаколиків поза списком. Якщо вчасно зупинитися, то капусти буде всього лише півдіжки. А ковбаски й того менше. Трохи менше, ніж десять кілограмів.

Однак зупинка біля хлібного, з якого пахне здобною випічкою, уриває мені терпець.

«Ні!» – кричу я. – «Здобі – ні!»

Вітер, який дме в правильному напрямі, зупинити не можна.

Він виходить з магазинчика із ящиком булок. У житті до війни вони називались «сінабони». Щоб їх їсти на вулиці, треба спеціальне оздоблення. Наприклад, серветки – мокрі та сухі, не завадили б також тарілки або хоч якийсь папір, щоб тримати смачне в руках. За один укус синабон в роти не вміщується.

«Я стільки не з'їм!»

«А це не тобі! Це на додачу до списку!»

«На додачу одні такі вже приносили "наполеона"»…

«І шо? Взяли москву?»

«Ні, командир сказав, що станом на зараз «наполеон» та інша здоба не на часі. Від неї пучить… Зрозуміло?»

«Давай той… До шпиталю…»

Дивлюсь на нього дієтичним поглядом.

«Ну не до шпиталю, так давай людям роздамо? Будемо стояти тут і роздавати. Як дід Мороз…»

«Санта!» – кричу я. Люди на вулиці дивляться на мене з розумінням. Зараз кожний божеволіє, як хоче. Але в цьому випадку – не я. «Санта Клаус, а не дід москаль! Щоб він здох!».

Перехожі посміхаються. Вони – на моєму боці.

«Ну добре, добре», – хнюпиться переможений він. – «Тоді давай той… Сухариків з них наробимо? Мішечок чи два?»

«А навіщо ти їх взагалі купив?»

«Економіка, Льоня, економіка. Хтось має її підтримувати. Поки є гроші, це буду я…»

«Ну тоді сухариків – можна»

Сьогодні було сонце, вітер, дощ, холод. Знову лютий. Такий самий лютий, як і тридцять два дні тому.

Київ 27 березня 2022

Після Перемоги хтось має говорити. Це буду не я.

Я не хочу й не зможу говорити після Перемоги.

Я хочу, що було тихо, чутно вітер, чутно траву, чутно хижі кроки кота надворі. Без мого голосу, без вашого, без всіхнього голосу.

Тихо… Щоб словами та звуками не перебити «те, що не вмирає».

Але хтось має говорити. Це буде такий самий священний обов'язок, як фронт, волонтерство, шпиталі. Промовами, інтерв'ю, доповідями ті, хто зможуть говорити, дадуть іншим можливість вловити шепіт тих, хто пішов.

Вловити шепіт, запах, смак, холод або тепло долонь. Десь тут. Все це буде десь – змішане з повітрям, з листям, з водою, з парфумами, бензином, кавою, пасками. Десь тут, де буде моя рука й моє вухо, яке тепер не чує й не збирається чути нічого, крім них.

Не уві сні, хоча й уві сні також. Я хочу, що це було явленим дивом. І щоб воно було скрізь, й кожний міг би його впізнати. Диво, в котрому зазвучить якась округлена «р», або запинання, або оперний тембр – тенор, сопрано, бас.

У нашому мовчанні ми будемо впізнавати їхні голоси й наші зціплені щелепи відкриються та може випустять трохи слів. А може й ні.

Я не хочу й не буду говорити.

Я буду шукати, чекати та слухати. І доти, допоки не знайду, я не буду говорити.

Київ 28 березня 2022

Сергійкові чотири роки. Він з бабусею живе на восьмому поверсі. Коли лунає сигнал повітряної тривоги, Сергійко несеться сходами та встигає постукати у двері на кожному сходовому майданчику з веселим криком: «Пані та панове! Терміново в укриття».

Укриття, щоправда, як такого немає: ані бомбосховища, ані підвалу. Люди збираються на першому поверсі, виносять стільці, крісла та спальні мішки на той випадок, якщо тривога буде довгою.

За десять хвилин від початку сидіння Сергійко звертається до всіх: «А скажіть, будь ласка, ні в кого вдома не залишилося трохи компотику? Для мене – як для доброго та чемного гостя?»

Компотик знаходиться у двох чи навіть у трьох квартирах. Сергійко смакує кожний. Він п’є та хвалить господинь, натякаючи, що його бабця «от ніколи так не вміє». Час йде…

До «невмілої бабки» додається дід, який «спіймав диверсанта і відніс його як хабар до воєнкомату».

Згодом Сергійко каже: «А чи нема в когось для чемного гостя хлібчика з медом?». Хитрує. Насправді він не хоче хлібчика з медом й розраховує на те, що у кватирах його сусідів точно не лежить вже підготований сандвіч, а тому чекає на печиво, цукерку, шоколадку – щось заборонене у мирні часи.

Він говорить: «Бабо, от зараз нас всіх тут вб’ють й кому тоді будуть потрібні мої красиві зуби й здорова їжа всередині пуза?»

Декілька букв він вимовляє неправильно. Але зі смислами завжди все ОК.

* * *

Ті, що дістались села, пишуть, що додому повернулися лелеки. Ті, хто чекає своїх з Маріуполя, пишуть, що туди навідався кадиров.

Ми по-різному проживаємо війну, але однаково проживемо Перемогу.

* * *

Тридцять третій день лютого. В дитинстві мені говорили, що лютий – найкоротший місяць року.

* * *

Багато мерів вкладали грубі гроші в свої виборчі кампанії. Ніде правди діти: посада мера в Україні завжди означала доступ до державного бюджету, від якого можна було непогано відкусити. Відкусити так, щоб вистачило на хатинку в Іспанії, трошки – у спадщину дітям та онукам. Ну й собі – на красиве життя.

Тепер виходить, що мери вкладали грубі гроші в те, щоб стати героями. А іноді навіть нескореними мучениками, розстріляними ворогом за вірність Україні.

Ніхто не знає, з чого та коли народжується сила бути людиною. У нашій теперішній історії виходить, що вона народжується зі всього

Київ 29 березня 2022

У повітрі глухо шумить. Вікна не здригаються. Ба-бах-бах. Значить, від нас. Значить, можна не падати на асфальт, не закривати голову руками. Можна йти далі. Просто глухо шумить у повітрі. Ми призвичаїлись.

У Донецьку шуміло менше. «Прилітало», проте, більше. У 2014 в Донецьку були люди, які на початку літа спустилися до підвалу й вийшли з нього на початку зими.

Тепер такі люди є у Харкові, Чернігові, в Сумах… У Києві станом на зараз немає.

У ніч на вчора від інфаркту помер історик Сергій Кот. Все життя він присвятив збору та надходженню до України культурної спадщини, вивезеної або розграбованої через війни.

Пан Сергій опікувався реституцією всім серцем. А тепер його серце зупинилося.

* * *

Мій друг Сергій Ваганов пише: «Місто Маріуполь перетворилося на контурну карту».

* * *

Серед тих ворогів, кого наша Армія перетворила на вантаж-200, є багато командирів, які вбивали сирійців. Вбивали або давали накази на вбивство. Той хлопець, що плакав на перших шпальтах чи не всіх світових таблоїдів, був позбавлений всього кимось із них.

Я часто думаю про те, що Сирія, знекровлена та зруйнована руськім міром, пройшла повз свідомість. Тільки на початку це була гаряча страшна новина, а потім – буденність, далекої від нас країни. З 2014 Ми і самі були буденністю далекою від всіх інших країни.

Ми були «десь там», де дивні дикі племена б'ються за доступ до водопою.

У перший день нападу один з міністрів ФРН сказав нашому послу, що через дві-три години України не буде, а буде інша реальність. Тож допомагати нам немає жодного сенсу.

Ми, українці, не були із Сирією такі зухвалі. І зараз не є. Ми віримо в них, навіть попри те, що кремль шукає в Асада наємників проти нас.

Ті командири, які стали мертвими на нашій землі, більше ніколи не будуть бомбити Сирію. Зрештою, такою є наша відплата за вчорашню байдужість.

Вони знищені тут. А якби світ був хоч трохи солідарніший, ці покидьки мали полягти в землю там.

Я не хочу, щоб якихось руських командирів довелося «двухсотити» німцям у відплату за сьогоднішню байдужість їхнього істеблішменту.

* * *

Ми не станемо називати нашу війну «вітчизняною». «Вітчизняна» – це руський воєнний міф, всередині якого зросла руська форма нацизму. Це як колись у словах «третій райх» не було нічого, окрім історичної алюзії, а потім не стало нічого, окрім ганьби та крові.

Ми воюємо за свою батьківщину. Але не за батьківщину як символ, а за людей та їхню свободу. Залюдинна війна? Залюдська?

Війна за незалежність? А звідти – Столітня війна?

Давідова війна? Восьмирічна?

Люта війна?

Війна відплати?

Переможна війна? Може ж бути у війни така назва?

Київ 30 березня 2022

Хтось запропонував рахувати дні четвергами, оскільки війна триватиме, а лік днів буде раз у раз бити у розволочені кішки своїми підступно довгими декадами. Четвергами – не так болісно. Завтра, наприклад, лише п'ятий четвер.

Між другим та третім я знайшла небо. Між третім та четвертим помітила повітря. Перед п'ятим побачила вулиці. В Києві, як й інших містах, де війна йде на околицях і виїхати-приїхати можна потягом, а не гуманітарним коридором, обабіч доріг стоять біллборди.

З довійни – реклама дитячого плавання та концерту Шуфутинського, який дуже схожий на мертвого Кобзона.

З війни – «Слава Маруіполю!», «Чернігів, дякуємо!», «24 лютого о 5-тій годині ранку Росія бомбила Київ», «Руський воєнний корабль, іди нахуй!», «Руський солдат, бути живим в полоні краще, ніж мертвим в канаві».

Більш за все мені подобається «Міністерство оборони. 4.5.0».

4.5.0. – це сигнал військових, який означає «все спокійно».

Все – спокійно. Наші вранішні переклички стають коротшими й тепер складаються з трьох цифр і трьох крапок.

Між четвертим та п'ятим четвергом в Києві – 4.5.0.

Спокійно – це не тихо. Наша артилерія б'є і б'є. Ми кажемо: «Працює».

Працює над тим, щоб нас не денацифікували до смерті руські ракети, що летять з боку майже знищеної Бучі. Зрештою, саме тут, між обстрілами Києва, «освободітєлі» зжерли собаку-алабая й похвалилися цим своїм друзям. Друг схвалив. Якщо наступного разу вони зжеруть свого колегу через те, що «сухпай» їм настобрид, друг також схвалить. Друг – не путін. Він – руський народ, який вбиває, ґвалтує, краде й тепер от – жере алабая.

* * *

Бачу вулиці. А з цим постійно відчуваю присмак бетону в роті. Я ніколи не їла бетону і навіть не лизала. Але точно знаю, що це він.

Як з'ясувалося, ненависть буває різною на смак. Сьогодні – бетон. Вчора – згарище.

Руський мир – всі смаки пекла.

* * *

Дуже боліло вухо. Зараз трохи менше, але все одно. Лікар сказав, що могло бути гірше, однак буде краще. Я спитала: «Ви з Донеччини чи Луганщини?»

«З Донеччини», – відповів він.

«Знову той самий досвід»

«Не скажіть. Нам все ж таки пощастило більше. Ну от вдумайтесь, що до нас літало? Тільки якісь міни з мінометів, «гради» та «смерчі»… А зараз – яка бісова навала!»

Нам би німця до цього кабінету або француза. Можна почати з Макрона.

Ми б з лікарем навчили його, що «гради», «смерчі» та міномети – це про пощастило.

* * *

У нас в квартирі є трохи марихуани. Реально трохи – навіть на одну цигарку не вистачить. Крім того, пане поліцейський, я чесно – не пам'ятаю, звідки вона взялася. Хоч ріжте.

І – раптом що – я за легалайз у медичних цілях.

Колись чоловік ховав (тримав?) її у шкапчику в ванній. Потім десь в іншому місці. Чесно, хоч ріжте, не знаю, де зараз.

Сьогодні з'ясувалось, що наш син сімнадцяти рочків її знайшов. А щоб зганьбити нас у свій час, відзняв на телефон.

Час настав: я знайшла у сина цигарки, хоча рік тому він присягався не робити так більше.

У процесі виховання чесного громадянина син зайшов з козирів.

«По-перше, це цигарки з минулого року, вони лежать на згадку. По-друге, люди, які ховають у ванній марихуану, могли б поводити себе тихіше».

«Нічого про це не знаю. Це не наше. Це не ми. І взагалі там нічого немає…»

«І не було?..», – якось строго й сумно питає він. І через паузу, в якій випалює мене поглядом, говорить: «Знаєш, мам, я розумію, що тобі незручно. Але давай надалі ніколи в житті більше не жартувати у стилі «руського миру…»

Київ 31 березня 2022

Відкрилися перукарні. Ні, не так: відкрилися барбершопи. В першу чергу Київ хоче стригти хлопців. Ті дівчата, яка не відрізали коси, щоб йти на фронт, будуть потроху відрощувати волосся – за себе й за них.

Ціни в барбершопах гнучкі: для воїнів – безкоштовно, для волонтерів – можна безкоштовно, але якщо є гроші, то скільки є, стільки й ціна. Для всіх решта три варіанти: 400, 600 або 800 гривень. З будь-якої суми – половина йде Збройним силам України.

Коли відкриються жіночі перукарні, я буду ходити підстригатися на сантиметр кожного тижня. Половину – на ЗСУ, половину – на підтримку економіки. Маю сантиметрів сорок і дуже вірю, що до Перемоги вистачить не стати лисою.

* * *

Болить географія. Недовчена, прогуляна, забута, бо скільки часу пройшло зі школи, болить географія України.

Замість позначок корисних копалин, річок, озер, ярів, степів, лісів тепер криваві мітки влучання ракетами або авіабомбами.

Кожна назва міст, сіл, селищ закарбовується в пам’ять, щоб боліти десятиліттями.

* * *

Кажуть, що рани затягнуться, а шрами заживуть.

Ні. Їх просто не буде видно, їх не можна буде пощупати, провести по них рукою.

Залишившись всередині, вони будуть невидимо розриватися від великих нагадувань й дрібних спалахів пам’яті.

Всі ці роки я ношу в сумці ключі від квартири в Донецьку. Я вже не пам’ятаю, яким ключем відкривається який замок. Я забула, забула…

Але натикаючись на них рукою (розмір моєї сумки дозволяє вважати її й тривожною валізку, й місцем поховання трупів ворогів)…

Натикаючись на ключі рукою, я відчуваю, як всередині – в невидимих й, можливо, не існуючих частинах мого тіла тече чорна кров, як ця кров застилає мені очі… Я не плачу. Я ненавиджу їх. Їх – руських. І буду ненавидіти до скону.

Всіх.

Київ 1 квітня 2022

Русня не відійшла від Києва. Збройні сили України дотиснули та вигнали її. У ганебній втечі руські вантажили на танки награбоване: дитячі іграшки, килими (у руських якась обсесія щодо килимів, вони гребуть їх десятками), гроші, прикраси, шкарпетки, кросівки, блендери, генератори…

Перед втечею вони сруть там, де спали, мінують подвір'я та городи, отруюють колодязі – широкими мазками свого лайна малюють картину апокаліпсису. Єдину картину, на тлі якої вони – руські – виглядають цілком органічно.

Хоча… Їхні вершники навряд чи можуть осідлати коня. Хіба що віслюка. І тільки тоді, коли троє будуть тримати, поки один всаджуватиме сраку на спину тваринки. Зрештою навіть у цій сцені я б поставила на віслюка.

* * *

Станиця Луганська, захоплена зараз орками, встояла у 2014. Встояла рішуче та красиво: без псевдореферендумів, без «народних губернаторів» й без жодної хвилини окупації.

А Щастя було відбито влітку 2014. Місто Щастя. На в'їзді до нього стояв величезний, прострелений в багатьох місцях борд, де на синьо-жовтому фоні було написано: «Щастя починається тут».

Русня окупувала його знову. Я не знаю, чи знищили вони той борд. Але у мене є фото, з яким я їздила містами та селами, говорячи про наших, які на Донеччині та Луганщині були нашими, щоб про них не говорили на раша-тв.

Дивна річ: у нас є фото міст та сіл, а їх самих – немає. У нас є ми, але немає жодних фото нас – колишніх. Вони згоріли разом із містами.

* * *

Щоб взяти себе в руки, я беру себе в руки: намагаючись заснути, міцно-міцно огортаю себе власними руками, сильно притискаю, примусово заколисую. В цю мить я чую страшні вибухи. Один за іншим. То гучні, то глухі.

Я не одразу зрозуміла, що просто чую, як б'ється серце.

«Кожна людина, – сказав мій чоловік, – має право на власну повітряну тривогу»

«І на відбій…»

«Так. І на відбій, але у дуже поважному віці, щоб доста насолодитися кожним моментом агонії руснявої жомової ями».

Київ 3 квітня 2022

Одній жінці з Омська на день перемоги над фашистськими загарбниками подарували електричну м'ясорубку. Вона була імпортна, а тому ніхто не міг одразу розібратися, як та техніка працює. Тим більше, що інструкції на м'ясорубку жінці не подарували, а інернета в московії немає, то й подивитися було ніде.

І от жінка запросила гостей на котлети й взялася крутити м'ясо. Засунула перший шматок, а м'ясорубка відрубала їй пальця, вона закричала, але засунула другий шматок, бо для гостей й пальця не шкода: расєя – щєдрая душа. Разом із другим шматком жінці з Омська перекрутило праву руку. Її вже було шкода, тому жінка намагалася дістати праву лівою, а засмоктало на фарш й ліву. Вона не вспіла отямитися, як їй перекрутило груди, голову, живіт. Взагалі все.

Гості прийшли, а господині – немає. Проте м'яса на котлети повно. Насмажили вони котлет, наїлися, а її все немає й немає.

Подякували гості, вкрали собі залишки м'яса, м'ясорубку і пів кіло цукру та пішли собі далі жити.

А через день бабця-сусідка вирішила й собі накрутити котлет. Прийшла її сім'я з роботи, зраділа, що бабка подалася до себе в дєрєвню, та й з'їла котлети з бабки. Донька сказала, що якісь сухі вони вийшли.

Проте котлети з доньки вийшли дуже смачними та соковитими. Та і з онучки – непогані. А як синочок зостався один, так одразу продав чудо-техніку на базарі за літр бояришника.

І пішла м'ясорубка котлети крутити зі всього міського населення. Так – був Омськ й не стало Омська.

Бо м'ясорубка та була з Бучі.

А от ще був випадок. Бурят-наречений прислав своїй коханій обручку. Але сам не приїхав на весілля, бо десь прикопався у лісі та ще й не цілий: дві ноги у лісі, все решта – на дорозі.

Але обручка була з діамантами – така красива, що колишня наречена недовго думаючи пішла з нею під вінець з іншим бурятом. Вдів він їй на палець обручку, а в нього – бах і хуй загорівся.

Наречена не зрозуміла жарту, схопилась за обличчя, а воно – бах й розірвалося на шматки. Вона померла разом з тим іншим бурятом. А її подруга, щоб добро не пропало, зняла обручку з мертвої руки та вперла на свою, ще тоді живу.

Носила цілий день, раділа: руку простягала – всім показувала. В однієї, кому показала – око випало. У другої – пів ноги відвалилось, одразу від кровотечі й померла. Хлопцю показала – на нього кислота пролилася з заводу. На весь цех пролилася і всі вони розчавилися до непізнаваності.

І дівка собі ходила та й усміхалася, що таке багатство до неї прилетіло. Усміхалася – усміхалася, а потім – бах і відгризла собі руку. І викинула надвір з балкону. Потім отямилася та кинулась за обручкою вниз, щоб ніхто не вкрав. Дев'ятий поверх. Летіла як птаха, вбилася – як лайно.

Але повз проходили люди, яким у господарстві ця обручка була точно не зайвою. На жаль, на пальці їхні вона так і не налізла, тому хазяйнувала зі шкатулки. Дім спалила – всі вісім под'їздів.

Оскільки від них нічого цінного, крім неї, не залишилося, то місцеві люди знову підібрали її поміж трупами й пустили в діло. З пальців у шкатулки, зі шкатулок – в ломбарди, з ломбарду – на хабар, з хабара – на ювілей.

І всі від неї ставали мертві. Десь в Бурятії таке сталося. А де та Бурятія – тепер вже ніхто й не знає.

А обручка, люди кажуть, була з Гостомеля.

І було ще в Рязані таке: привіз батько сину кросівки 35-го розміру. Малий вдів, а через три дні йому відірвало руки. А кросівки були на шнурках, тож без рук їх не зав'яжеш. Від чистого серця подарували іншому: та сама історія. Рязанці сміятися почали: бачте, які кросівки добрі, так зроблені, що кожна дитина поносила.

Коли в однолітток руки закінчилися, підросли інші з 35 розміром. І пішло воно по колу. Ціле місто – і жодної руки у людей: ані вбити, ані кросівки вдіти. Тож вони всі й померли.

Кросівки, до речі, сперли під Харковом.

А от у Пскові пральні машини, що чоловіки привезли дружинам, об'єднались в загони та відіпрали всім господиням бошки. А потім вирішили, що бошки в цій місцевості нікому не потрібні, та й відірвали їх к хуям. Хуї теж відірвали.

Тепер у Пскові розмножуватися нічим та немає з ким.

А пралки були з різних міст та сіл – Чернігів, Ясногородка, Катюжанка, Мангуш, Петрівці, Ірпінь, Ворзель.

Поодинокі були випадки. На ланцюжку подарунковому повісилася вся родина. А оскільки навіть в їхній місцевості ці люди вважались канібалами, то ланцюжок ніхто собі не взяв. А далі те місто зникло з мапи через парфуми, які чоловіки привезли із собою з українських хат.

Люди кажуть, що сила вражаючої дії була така, що від одного бризку вбивало цілий квартал. Так що вимерло те місто, а як воно раніше називалось, вже ніхто тепер й не пригадає. Навіть китайці, які його потім освоїли, не пам'ятають.

* * *

Мій знайомий живе у Лисичанську. Зараз з ним роблять те саме, що з Бучею та Маріуполем.

Чоловік – стійкий та сильний. Пише: «вирішив залишитися тут «до талого»».

Тобто до кінця. Тобто до того моменту, як розтануть всі будинки, всі надії, всі люди.

«До талого» – коли на пил, бо немає там води, давно вже немає води, перетвориться все життя.

Їдь звідти, друже. «До талого» в нашому випадку – це не про швидку та гідну смерть.

До талого від руських – це про зв'язані за спиною руки та кулю у потилицю. Або дві.

Їдь, будь ласка…

Київ 4 квітня 2022

Я дивлюсь на фото.

… дівчинки. Їй років одинадцять-дванадцять, руки за спиною зв'язані білою стрічкою, яку носять на рукаві «визволителі». Її очі зав'язані сірим шматком тканини. Можливо, це було простирадло, а може, сукня. У дівчинки світле волосся. Вона – напівгола. Вона мертва.

… юнака. Обличчя не видно. Кросівки – тридцять восьмого-тридцять дев'ятого розміру. Сині спортивні штани. Коричнева куртка. Можливо, десять днів тому вона була сірою або блакитною.

Тепер – коричнева. Він поруч із велосипедом, не новеньким, але класним. Можливо, цей байк був його мрією. Юнак лежить, вткнувшись носом в землю, велік – зверху. Він як ковдра. Але нікому вже не холодно.

… чоловіка. Він до мене спиною. Він на колінах. Руки зв'язані білою стрічкою. Він зігнутий до самої землі. До підлоги у підвалі. Він застиглий. Він ніколи не буде рухатися. Дві кулі в потилиці. Їх не видно. Вони в голові.

… жінки. Тільки рука. Красиві пальці, червоний лак на нігтях. Під нігтями – бруд. Вона рила щось, вона тягнула себе по землі, вона пробували втекти. Хтось дивився на те, як вона повзе. Червоний лак, синє пальто. А потім він її вбив.

… жінок. Я їх не бачу. Тільки руку – обпалену. Спалену, якщо точніше. Дві ноги – з різних боків купи. Вони всі накриті брезентом. Я не знаю, скільки. Жінки мали перетворитися на попіл. Однак залишилися видимими.

… яму. В ній четверо – дівчина, двоє чоловіків та дитина. Руки зв'язані за спиною. Пісок. Вони лежать на боці. На сплячих – не схожі. Вони вбиті та скинуті в яму. Яму вирили не так давно. Її вирили навмисно. Щоб скинути туди мертвих. Жінка – чорнява. На ногах джинси. Не оголена, просто мертва.

Чому я дивлюсь?

Це моє покарання. За те, що я читала Пушкіна, слухала Висоцького, дивилася «Граки прилетіли».

Це моє покарання за те, що колись, до 2014, я думала, що культура стримає дикість. І що зрештою – культура не винна.

Фото мертвих людей – це те, на що я заслужила, спілкуючись російською та зростаючи в російській культурі.

Мені з цим жити.

Але ті, хто зробили наших мертвими, права на життя більше не мають.

Київ 5 квітня 2022

Бах-бах-баббах-бах-бааааах...

Повітряної тривоги немає. А «бахи» є. Не такі гучні, як «прильоти», але є.

Не розмовляємо, однак дивимось один на одного із мовчазним питанням. Ми всі чуємо одне й те саме. Ми всі знизуємо плечима. На щастя, роботи повно.

Баааах…

Увечері тільки дійшли руки (чи очі) прочитати повідомлення Київської адміністрації: «Йде розмінування. Будьте обережні».

Не тільки їжаки й барикади, не тільки трамваї, забиті мішками з піском, не тільки бетонні плити…

До вигнання руських нацистів Київ був замінований. Тепер от не буде.

І через розмінування варто видихнути. Але видихнути не виходить.

Не гірше «баха» б'є думка про те, що вони можуть піти сюди знову.

Що вони вже пішли знищувати схід та південь.

Що свій всесвіт горя ми ще не побачили й не прожили. Смертельні «сюрпризи» від руських чекатимуть скрізь, де вони пройшли і де – станом на зараз – висиджують свою смерть.

Ми розміновуємось. Але з любов'ю приготовані «бандерівські смузі» мають величезний термін придатності. Будемо зберігати їх до самої Перемоги.

А повітряна тривога – була. Увечері та вночі.

* * *

«Треба ще розібратися та довести», «мир – це головне», «необхідно завершити війну», «велика руська культура», «росія – це не путін», «не дати серцю зачерствіти», «діалог – можливий та необхідний», «не все так однозначно», «вони не могли такого зробити, це – фейк»,

«якщо б українці не давали відсіч, Бучі (Маріуполя) б не було», «Чайковський, Пушкін, Толстой», «бєлорусія не брала участь у війні проти України», «треба шукати компроміси»…

Від цих фраз у мене виростають ікла, якими можна вигризти кадик будь-кому (за відсутності кадика – розірвати шию).

І оце ще: «один руський військовий під Харковом кинувся рятувати жінку, але був вбитий своїми ж…»

Ще раз: один руський військовий. Під Харковом. Кинувся до жінки, щоб її врятувати.

Ікла мої ікла, горе мені з вами.

Тобто хороший руський прийшов на нашу землю, зруйнував жінці життя, а потім кинувся її рятувати. Все правильно?

Дайте мені той кадик, який дав вирватися словам «про хорошого руського».

Київ 6 квітня 2022

Насправді велика битва на Сході, яка за прогнозами зарубіжних розвідок, почнеться за кілька днів, вже йде.

Просто людське серце не може впустити в себе стільки горя, скільки його зараз є в Україні. Навіть якщо це серце стукає десь у Європі, де тихо, спокійно, однак – солідарно. Не може серце, не можуть очі, не може мозок.

Побачити битву, що йде на Сході, де гине Маріуполь, де ворожа ракета цілеспрямовано втрапляє в людей, які отримують гуманітарну допомогу. Побачити свічки-багатоповерхівки, які догорять раніше, ніж до них дійде допомога або увага.

Коли серцю стане легше, коли – після Бучі – очі знову зможуть дивитися на пекло, влаштоване руськими, на Сході вже не буде багато чого й багато кого.

* * *

Люди, які виїхали з Бучі, миються у ванні. Спочатку дружина, потім чоловік. А після вони набирають з ванни воду в чайник та каструлю, щоби випити чаю та зварити супа.

«Навіщо? – питаю тихо. – Не треба… Вода є. Ось дивіться – тече…»

Вони обоє завмирають. Він – з чайником. Вона – з каструлею.

Я плачу, вони – сміються: «Вода – є!»

* * *

Той шестирічний хлопець, що його мати похована біля під'їзду, прийшов до могили та поставив на неї консерви. Три банки.

* * *

Олесь каже: «Краще б на нас напали інопланетяни… Ні, звісно, краще, щоб ніхто не нападав. Але як от так, то краще – інопланетяни… Ми б не думали про те, чи є в них людське, не витрачалися б на пусті запитання, не вірили жодному їхньому жесту, точно б знали, що вони прийшли, щоб нас винищити… Бо ж – інопланетяни, інший вид біологічної активності».

Його син, десяти років, відповідає: «Я не думаю, що десь у Всесвіті існує таке зло, як руськї… Я б на місці інопланетян на тебе образився».

* * *

Собаку звати Одрі. Одрі лишилася в селі під Ворзелем у доброї людини. Обоє вони – людина та собака стали худими й чорними. Якщо чесно, Одрі й була чорною, чорною лабрадоркою. Її хазяйка ще до 24 лютого поїхала до Латвії – у гості.

Тепер повернулася назад. Квартири у Ворзелі немає. А Одрі та добра стара, тепер вже не чужа, людина – є. Втрьох їдуть до Риги.

Стоять на вокзалі: жінка, старий і собака. Хоча собака не просто стоїть: вона зазирає в очі то їй, то йому.

Київ 7 квітня 2022

Генерал Сухопутних військ каже, що після битви на Донеччині та Луганщині руські знову можуть піти на Київ. І руські, і білоруські – піти на Київ.

Чи страшно мені? Так. Мені страшно тепер.

І буде страшно завтра і через рік: допоки є москва, вона завжди збиратиметься піти на Київ.

Не будучи воєнним аналітиком, все ж передбачу, що «у новому наступі» вони оминуть Ірпінь, Бучу, Бородянку. Але лише тому, що покрали там усе.

Будь-який похід руських – це похід заради убивств, ґвалтувань та унітазів.

Чехи писали їм «водки нет».

Ми не будемо їм нічого писати. Нам прийдеться замінувати унітази. І собачі будки. Як з'ясувалось, вони полюють і на них. Спочатку жеруть наших собак, потім крадуть їхні будки.

* * *

Руські серуть скрізь, де ступає їхня нога. Вони накладають купи на столах і ліжках, в школах і лікарнях, на сходах, на подвір'ї, вони серуть на телевізор, на стілець, на пальта, розкидані по підлозі. Чого-чого, а лайна в них досить. Лайно – це така мітка: символ великої руської культури.

* * *

У 2014 році я намагалась слухати, що там кажуть – на російських каналах. Мені не було цікаво, радше – важливо. Їхні істерики та брехня завжди були про плани. Стратегічні та тактичні плани знищення українців та України.

З 2015 – не дивлюся. Все – сказано, все – промовлено. Все – ясно.

Якось у 2021 на опозиційному білоруському каналі мені випало взяти участь у дискусії. Ведучий спитав: «Чи читали ви програмну статтю путіна?»

«Ні», – сказала я.

«Як це?.. Чому це?.. Це ж було про Україну!»

Другий диспутант, білорус, що викладає у Європі, втрутився в паузу, яка непристойно зависла в етері: «Я навчаю тут українських студентів. Можу підтвердити: їм дійсно не цікава росія»

«Взагалі?» – перепитав ведучий.

«Так. Її немає в свідомості молодих українців».

Ми б могли розійтися. Але не могли. Скільки житиме москва, стільки…

Тепер росія є у свідомості молодих. Але вони так само, як і раніше, не читають новини зі світу мертвих. Все, що нам потрібно про них знати, ми знаємо без новин.

Київ 8 квітня 2022

З 2014 року я приїздила до Краматорська, як майже…

Як майже додому. Сто кілометрів. Кожного разу я розв'язувала одну й та саму задачу, в котрій змінювався тільки час. Минулого, 2021 року вона виглядала так: між Краматорськом та Донецьком сто кілометрів. Авівтка їде з середньою швидкістю – 60 кілометрів на годину. Скільки часу потрібно пасажирці Олені С., щоб дістатися з Краматорська додому. Того року відповідь була такою ж невизначеною, як і позатого. Змінилась цифра: більше семи років.

Кожного разу, виходячи на вокзалі, я зупинялась й глибоко вдихала повітря. Терпка й пряна суміш полину, вугілля, пилу, степової ромашки, нагрітої – навіть взимку – землі. Перший вдих був таким болісним й щасливим, що завжди хотілося лягти на перон. Без істерики – просто полежати, наповнитися собою справжньою й подивитися у небо.

Руські поклали на землю вбитих людей. Зараз, коли я пишу це, померлих вже п'ятдесят, поранених – вісімдесят шість.

На вокзалі – блакитна коляска, скривавлена дитяча іграшка, мертві тіла.

Наповнені собою, надіями, страхами, можливістю врятуватися – люди були наздогнані руським миром, в якому можна бути або вбивцею, або вбитими.

Вокзал як цвинтар, дім як цвинтар, місто як цвинтар.

Все, до чого доторкнулися тут руки руських, перетворено на цвинтар.

На вокзалі, де пахло домом, гуляє смерть. Тхне нею. Смердить. Парфум «кремль»: вироблено із мороку.

Залишившись без всього на світі, руськіє все одно будуть передовиками виробництва того, що їм вдається найкраще. Вони виробляють горе. І навіть коли здається, що більшого вже не може бути, вони роблять крок у прірву, в котру тягнуть за собою все живе.

Наповнені собою справжніми, плекані полинним вітром, люди з вокзалу в Краматорську прийдуть за ними. Звідусіль – вбиті та замордовані – прийдуть за ними. З небес або з іншого життя вони принесуть їхнім дітям скривавлені іграшки, їхнім дружинам – біль та хвороби, їхнім нащадкам – вугільний пил.

Все, що залишиться від руського міра, це копалини. Не корисні. Просто копалини, які будуть лежати в землі: тліти, гнити, кам’яніти.

Безіменні сміттєзвалища.

Вітер, просочений полином, ромашкою та вугіллям… Як дихати, коли ним вже ніколи не дихатимуть наші мертві?

Київ 9 квітня 2022

Соромно: їсти, пити, відчувати смаки, сміятися, спати, пліткувати, лежати, перевдягатися, дивитися в дзеркало, вередувати, скаржитися, хворіти, шукати собі ліки, згадувати минуле, в якому було добре, волати, плакати, впадати у відчай, просити про допомогу.

Безглуздо: мити підлогу й вікна, робити фізичні вправи, сидіти на дієті, фарбувати волосся й нігті, розбирати тривожну валізку, хвилюватися про післязавтра, про завтра – також, сподіватися на «якось буде», давати поради, засуджувати, розмовляти з нелюдами, сподіватися, що канібали припинять їсти живих, просто так помирати.

Має сенс: бути напоготові, зчепити зуби, дивитися уважно, запам'ятати кожну мить назавжди, вірити, знищити.

Треба: прожити з ними кожну мить підвалу, лікарні, вокзалу, вулиці. Пройти разом, взяти в обійми – прожити із мертвими та живими. Тримати за руку в момент смерті, котра вже відбулася без мене. Але тримати подумки, сподіваючись, що тепер час може йти й назад. А тоді – моя рука – в останню мить, в мить найгіршого зруйнує не смерть, а її самотність та жах. Прожити з дітьми, з мамами, зі старими. Прожити з воїнами на фронті. Оглухнути, закривавитись, знайти воду та їжу. Принести їм, хоча смерть вже відбулася. Підняти плюшеву конячку. Відмити її від бруду та крові. Підкинути на саме небо й запевнитись, що тепер іграшка там, де треба. З тим, з ким треба.

Не замість них прожити. А з ними – кожну кулю, кожну пару зв'язаних рук, кожні розірвані піхви, кожні виколоті очі…

Можна спробувати сказати: «Змилуйся над нами, Боже, змилуйся над собою, адже ти тепер з нами… Змилуйся, Господи. Дай нам перемогти» і посадити город».

* * *

Вона поїхала з Донецька у 2008. Жила у Москві. Відрізнялася білимбілесеньким пальтом з відтінком глибокого руського лібералізму. З 2014 страшно жаліла дітей. Всіх розуміла: й тих, кого вбили руські, й тих, хто від руських брав гроші на книжку про «український нацизм на Донбасі».

У 2022, коли у Москві почали закінчуватися прокладки, парфуми, креми, гроші та кредитні картки, їй стало погано від «всієї цієї війни». У неї був український паспорт. З ним вона й поїхала. Ні, не у Львів, щоб стати волонтеркою, і не у Харків, щоб рятувати своїх рідних.

Вона поїхала на Сицилію. Український паспорт дав їй змогу швидко отримати прихисток, дозвіл на роботу та проживання, податковий номер.

Паспорт, залитий кров'ю дітей. Дав їй змогу.

НЕ встати поруч та рятувати, а поїхати на Сицилію, щоб було де носити біле-білесеньке пальто, на підкладці якого давно вишита буква Z.

* * *

Батьки пишуть на спинах дітей ім'я, прізвище, дату народження, імена батьків, телефони. Англійською, російською та українською. Ті, що сидять у підвалах й вже ні на що, крім можливого порятунку дітей, не сподіваються.

Ті, які готуються до підвалів, пишуть заздалегідь – на папірці, який вкладають у целофановий пакетик й чіпляють на воріт куртки або пальта.

Київ 10 квітня 2022

У звільненому від окупантів Макарові багато зруйнованих та кинутих будинків. На порозі одного з них сидить собака. Він – алабай. Сірий, брудний, побитий, голодний. Від волонтерів бере їжу, воду. Дозволяє себе погладити. Однак ні за ким не йде. Нікуди не йде. Сидить на порозі, спить на порозі. Вдивляється у тих, хто проходить повз. Дивиться повз тих, хто підходить.

Він чекає на своїх. Вперто.

Можливо, своїх вже немає. Хоча будинок цілий, двері зачинені.

Собака чекає на своїх. Безнадійно, але не безнадійно.

Він їсть, він п'є. Просто ні за ким нікуди не йде. Він вірить, що всі, кого він любить, повернуться. Так чи інакше. Волонтери кажуть про нього: «Наш Хатіко».

Сьогодні повернулися наші сусіди по сходовому майданчику. Ми чуємо їх за стіною. Здається, що стіни цієї між нами просто немає. Наші вуха навчились слухати шипіння й свист неба ще до того, як повітряна тривога входить у свої права. Що нам та стіна?

Сьогодні кордон Польщі з Україною перетнули 24 тисячі осіб. Вони повертаються додому. На них чекають, навіть якщо нема більше кому чекати.

Мені здається, що всі ми тепер Хатіко. Всередині зруйнованих та напівпорожніх міст ми – брудні, сірі, побиті – вперто чекаємо на те, що є сенсом нашого життя.

Ми чекаємо на своїх – воїнів, сусідів, друзів. Ми чекаємо на Перемогу й не зійдемо з цього місця, як би важко, болісно й довго це не було. Тільки замість їжі та води станом на зараз нам потрібна зброя.

* * *

Я не буду розмовляти з «хорошими руськими». Більше з тим: я не даю їм більше права слова. Я не даю їм права висловлювати свою думку, експертувати, прогнозувати. Я їх відміняю.

Все, що станом на зараз вони можуть сказати, за них вже сказали Буча, Чернігів, Харків, Волноваха, Охтирка, Херсон, Бородянка, Ірпінь, Макаров, Краматорськ.

Мені огидно навіть їхнє мовчання. Але мовчання – набагато краще, ніж їхні слова, котрі більше нічого не важать.

Все, що я можу для них зробити – це не проклинати. Але я думаю, що вони вже прокляті.

Київ 11 квітня 2022

Той хлопчик, бабця якого втонула, намагаючись втекти від окупантів через водойму… Той хлопчик, якого шукали всі та скрізь… Хлопчик чотирьох років з густим каштановим чубчиком. Його знайшли вбитим.

* * *

Ми не говоримо про втрати серед воїнів. Знаємо, коли гинуть свої. Горюємо, плачемо. Не віримо. Ми вийдемо з цієї війни людьми, які навчаться бачити наших мертвих у деревах, птахах, написах на стінах, у квітах, в огірках, в котах і собаках. Ми будемо цілою країною вітатися з мертвими, а вони – з нами.

Ми не говоримо зараз про втрати наших воїнів. І воїни не говорять з нами про це.

* * *

Якщо я не зможу писати після війни, то буду мити підлогу. Ходити і мити, призначаючи бруд – руськім фронтом, що його треба позбутися так, щоб не залишилось навіть згадки.

* * *

Тепер у нас є волонтери, які взяли на себе пошук зниклих безвісти. Їхні списки включають тисячі людей.

Якщо руські спалять наших мертвих, як нам розмовляти з ними, сподіваючись на те, що вони живі?

Примо Леві писав і думав, що випише з себе всю кров, яку нацисти проливали над ним та його рідними.

Жан Амері намагався розказати про безодню зла. А потім вони обоє (і не тільки вони) – через десятки років після війни – вкоротили собі життя. Амері писав: «Двадцять два роки після я все ще розкачуюсь над підлогою із вивернутими назад руками».

Виходить так: якщо взятися пояснювати, то не можна жити. Однак якщо не пояснювати, жити не можна також.

Я не хочу, щоб ті, хто пройшов через руське пекло, через роки не втримались від удару, завданого питанням: чи це були люди?

ВОЄННІ ФОТО ВІКТОРІЇ ІВЛЄВОЇ

Вікторія Івлєва, російська журналістка та фотограф, лауреатка премії World Press Photo (1992) за репортаж з середини Чорнобильського реактора, премії «Вільна преса Східної Європи», одна з небагатьох російських журналісток, яка відкрито та послідовно підтримує Україну. Опікувалася евакуацією людей зі Слов'янська та Луганської області у 2014–2015 роках, а також доставкою гуманітарної допомоги на Донбас. Учасниця першого пікету за звільнення Олега Сенцова у Москві (травень 2018). Крім того, регулярно брала участь у пікетах за обмін полоненими та звільнення українських політв'язнів, опікувалася доставкою передач українським морякам у СІЗО у Лефортово. Нині мешкає у Києві.

Вікторія передала для публікації в альманасі «Єгупець» низку фото, зроблених одразу після початку повномасштабної війни та один зі своїх нарисів.

Вікторія Івлєва: Цей текст я написала 5 квітня, одразу після того, як події у Бучі стали відомими на весь світ. Я вважаю його важливим свідченням емоційного стану тих росіян, які, як і я, завжди були проти війни, але нічого не змогли зробити, аби вона не почалася. Тягар усіх злочинів моєї країни, жах від усього зробленого Росією, вилився у ці гіркі та страшні рядки.

Більшого удару російській культурі, аніж Володимир Путін та російські виродки, які грабували, вибивали, гвалтували та спалювали людей у Бучі та інших милих містечках під Києвом, не наніс навіть Сталін.

Я кажу – Пушкін, Олександр Сергійович, кучерявий Пушкін, де ви, як ви, милий ви мій, любий, крізь хвилястії тумани пробирається луна, край лукомор'я дуб зелений і все-все-все інше, знайоме з дитинства та прочитане згодом і, обов'язково, Капітанська Дочка.

Я загинув у Бучі, – відповідає мені Пушкін.

Я кажу – Чайковський, Петро Ілліч, срібнокудрий красень, Перший концерт для фортепіано з оркестром, Лускунчик та Вальс квітів, Спляча красуня, Пікова дама та всі чарівні та-ра-ри-ра-ра.

Я загинув у Бучі, – відповідає мені Петро Ілліч.

Я кажу – Ахматова, Анна Андріївна, горбоноса дама з прямою чілкою, Реквієм, приморський сонет, стисла руки під тонкою вуаллю, а Ви де?

Відповідає Анна Андріївна, я чую її глибокий голос:

Я загинула в Бучі.

Поручик Лермонтов? Граф Толстой? Каторжник Достоєвський?

Ми загинули в Бучі.

Пастернак?

Загинув в Бучі.

Блок?

Загинув в Бучі.

Марина Цвєтаєва?

Я в Бучі.

Тарковський Андрій? Тарковський Арсеній? Єсенін Сергій? Тургенєв Іван? Мусоргський Модест? Шостакович Дмитро? Ейзенштейн Сергій? Мандельштам Осип? Бродський Йосип? Юрій Петрович Любимов? Володимир Семенович Висоцький…

В Бучі. В Бучі. В Бучі.

Немає більше нічого.

Російська культура, де ти?

Я живцем згоріла в Бучі.

Буча. Ексгумація

Жителі Бучі , які пережили російську окупацію

Київ

Ірпінь

Дорога на Ірпінь

Евакуація з Лисичанська

Житель Сіверська та його помешкання

Київ

Київ. Повітряна тривога

Лисичанськ. Вхід у бомбосховище

Київська область

Евакуйований житель Попаснянського району у Церкві Християн Віри Євангельської у м. Ясногірка

Евакуйовані на ночівлі у Церкві Християн Віри Євангельської у м. Ясногірка

Кратер від авіабомби. Околиці Сіверська

Кухня після обстрілу. Місто Сіверськ,
околиці Лисичанська

Лисичанськ. Евакуація

Дорога Сіверськ-Лисичанськ

Лисичанськ. Евакуація

Евакуйована жінка у Церкві Християн Віри Євангельської у м. Ясногірка

Харків, вулиця Дружби народів

Харків. Метро

Евакуація хворих. Лисичанськ

Лисичанськ

ВІРШІ, НАПИСАНІ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ

Борис Херсонский

ВЗРЫВНАЯ ВОЛНА

1. ПРЕДЧУВСТВИЕ (4–23 февраля 2022)

* * *

кто приходит с мечом – тот умрет от меча, лучше плавиться, как у иконы свеча, огоньком одиноким мерцая,
чем лежать, подавившись землею чужой, рядом с грозным железом, изъеденным ржой, тем, с которым пришел ты, бряцая. Ты, с угрюмой отечною маской спитой, ты страну объявил непорочной, святой, вот и жил бы, постясь и рыдая, пусть бы храмы стояли на каждом углу, нет! – ты тащишь оружие в зимнюю мглу, срок военно-тюремный мотая. Что сказать? лучше крикнуть – остановись! Русь святая? Так пусть устремляется ввысь не на крыльях ужасной машины, не дырявит ракетой небесную синь. Горячишься? Подумай, немного остынь, не в дому, так в земле Украины.

* * *

Какое дело приморскому городу, что десантные корабли через узкое горлышко проникают в море – тот еще водоём. Раньше в нем обитали галеры, рабы гребли и волны их подгоняли в спину с ветром вдвоём. И те, кто напрягшись по форме, ныне в трюмах сидят свободны не больше, чем те, кто был прикован к скамье. И ярость обнажена – от макушки до пят. Что ни день – прибавление в рабской, военной семье. И совесть им не указ, и не побратим – сам черт. Два бога

у них в одном – капитан и старпом. Кто знает – быть может завтра высадка в порт, а послезавтра, глядишь, на флаге молот с серпом. И город стал полем боя, а вот и вести с полей, и программа Время ровно в девять – гляди-не хочу. Вождь спрашивает – кто последний на очередь в мавзолей на приём к сушеному товарищу Ильичу? И капитан в военный бинокль смотрит – а что там вдали?
Что за город разлегся на склонах без излишних забот? Рабы сегодня сами себе короли, и десантные корабли
дружно плывут туда, где никто их пока не ждет.

* * *

Весь закутан в черное, он сидит на морозе, напоминая спящего, а лучше – почившего в Бозе. Душа летит в авангарде. Тело везут в обозе. Не поможет ни кокаин, ни героин на глюкозе. В общем, или в могилу, или на отдых в Сочи. Кожа бледнее снега. Мысли – чернее ночи. Портрет на фоне зимы с монголоидной желтизною.
Интересно, как будет он выглядеть поздней весною? Станет ли черному ворону сытной пищей мясною?
Сохранится ли тело ближе к летнему зною? Или, как это бывает с наступлением лета, существованье продолжится в виде скелета? Он закутан в черное. Рядом – пустые кресла, голова, как нужно, на холоде, в тепле ослабшие чресла, хотелось бы, чтобы в них мужская сила воскресла, шкура покуда не содрана, но шевелюра облезла. Это портрет тирана на фоне большого спорта. Рядом кресла пусты, и где там его когорта? Так вот же она! – толпится в степи у нашей границы, и карта Европы нечто вроде школьной таблицы. Промерзшие ноги, разгоряченные лица. Совесть мертва или уснула – не шевелится. О врагах в снегах песня стара и уныла. Герои фронта не любят героев тыла.

* * *

Туман или тревога? Сирена калечит слух. Снег кружит за окном, что лебяжий пух. Видать погром был недавно – разбиты витрины, перины вспороты, растащен товар до домам. Полиция жмется к стенке, спеша по своим делам, у всех одесситов – будни, у Сони –

всегда именины. На колонне – корона, Александровский парк, виват! В коммуне счетчик и лампочка, где-то на сорок ватт. Говорят, ее возжег сам Ильич в назиданье не нам, не нам, а черт его знает кому, кому-никому, но уж точно не Имени Твоему,
время спрессовано, но расширяется Мирозданье. Решетки от Воронцова еще не прибрал к рукам подпольный обком, ворота, львы по бокам из белого мрамора – даже челюсти целы! По аллее гуляют жены ближнего – не пожелай! Приморский бульвар позабыл, кто такой святой Николай, у еврейских мальчиков руки-крюки – выросли – неумелы. Туман или тревога? Сирена гудит в порту. Где-то там гуляет разбойник Беня в цигаркой во рту, не носи товарищ фраер часов золотых в жилете! Время сказилось – то вправо, то влево бежит, лебяжий пух из перин или снег из тучи кружит? Покуда снег не растает, не смей и мечтать о лете. А летом бывает море – пляж, прогретый песок, из бикини на свет выбивается вьющийся волосок, салат – помидоры и огурцы сок выпускают в сметану в литровую банку, в газете – новости дня, но читать газеты – не в обычае у меня, а новости прежних лет я вспоминать не стану.

* * *

Странно думать – быть может, это последние мирные дни. Друзья покидают нас, мы остаемся одни перед лицом, перед рылом, перед пастью врага. Неужели в этот капкан вступит его нога? Неужели нашей землей он хочет набить свой рот? Нежели товарищ ему не волк, а подземный крот? Неужто по крови изголодалась земля? Ненасытен вампир и ласков, что то теля, только не молоко сосет, а кровь из жил, чтобы потом спросили – в каком ты полку служил. чтоб на всю грудь несметные посмертные ордена. Тело истлело, душа осталась одна. Что ей делать на поле боя? А в небеса ни-ни. Страшно думать – быть может, это последние мирные дни.

* * *

Так расчищают простор не для действий, а для действа, в котором людей сметают, как будто они – листва, опавшая и истлевшая, в которой, как все считают, зимуют черви, ждут, что снега тревоги растают, чтоб доказать садоводам, что нечисть еще жива. Вот

тут-то и явится человек-инсектицид, и все расчистит, чтобы грядущий Тацит описал историю так, как велит император, его товарищ по рифме – узурпатор, фальсификатор,
добывающий ложь из шахты – черна, что твой антрацит. Тут сам черт не разберет, где братья, а где – братва, где для учебника двадцать второго века глава, а где реальность депортированных, сметенных, где угроза бомб – обученных, мегатонных, покурим траву забвения – хоть горька, а все же трава. Тут странные люди – общество бабушек и внучат, которые вскоре вырастут и бабушек огорчат, закурят в пятом, напьются в шестом непутевом классе, грудью проложат дорогу к сберегательной кассе. Странно, все заводы стоят, а в воздухе копоть и чад. Сколько их, сметенных? Никому не известно число. Известно, что мы, украинцы – воплощенное зло, нет, чтобы солдат-освободителей сжать в объятьях, не хотели и слышать о кровных-кровавых братьях, искали спасенья на западе, но это их не спасло. Слава сметенным, перемещенным туда, где танки топчут посевы, что носорогов стада. Слава сметенным! Стоят автобусы в пробках. Где ночевать? Да хоть в картонных коробках. Растопишь снег в котелке – вот тебе и вода. Низкорослый народ, вот тебе низкосортный чай. Вот тебе братки – хлебом и солью встречай, празднуй свободу от законов и права, через двести лет вас догонит бессмертная слава – одиночная камера, обученный вертухай. Тут выращивал тиранию подневольный подъяремный бандюк, а как вырастил, понял, что теперь и ему – каюк. Ворота на запоре и на замке граница. В лавку огромная очередь – все хотят удавиться, но в дефиците товар – мыло, веревка и крюк.

2. НАЧАЛО (24 – 28 февраля)

* * *

Ну что, явились – не запылились, принесли любимой букет из танков, вертолетов, крылатых ракет, сказали ей – ты во всем виновата, вот тебе мина-граната, сука, чего ж ты обидела старшего брата? Это тебе не тренировочный взрыв-пакет. Мы

не вторгаемся, мы восторгаемся – сука, не прекословь. Коленки врозь, окровавлена простыня – вся любовь. Мы тебя принуждаем к миру, к ужину с бронезакуской. Мир – не простой, а русский, ты понимаешь – русский! Русский, сколько раз повторять? Одевайся и ужин готовь! Ну, где твой заступник? Ворочает языком? Ты конечно весь век мечтала о друге таком! Чтобы грозил оставить обидчика с пустопорожним карманом, обзывал нашего папочку параноиком, клептоманом, а русского человека – алкоголиком и простаком.
Мы пришли с огнем. И ты нас встречаешь с огнем? Посылаешь нас нах, чтобы мы остались на нем. Как говорят до получения дальнейших распоряжений, там – на причинном месте, немало мест для сражений, то налетим эскадрильей, то ракетою долбанем. Ты узнала меня, это я, твой Каин, твой старший брат. С тобою ангел? А с нами летательный аппарат. Мы навалились на вас всем спецхраном, всем телеэкраном,
мы вставим вас одетым в прозрачный кондом тираном, у нас есть красная площадь, на ней устроим парад. Ну что же, скачите на бывшем павшем белом коне, он в крови, в блевотине, в грязи и гавне. Я пишу «в гавне», словарь исправляет на «в гавани».
Спокойной ночи, товарищи – в грязном саване, в загаженной вами же вашей любимой стране.

* * *

Выпадает молочный зуб – привкус крови во рту. День провалился, что монетка в дырявый карман. С детства помню унылый звук сирены в порту. Видно лег туман на воду, как на душу – дурман. Во рту ни молочных, ни коренных, съемный протез. Звук сирены – вестник повседневных воздушных тревог. Что «до прожилок, до детских припухлых желез» – то эта строка – к Мандельштаму прощальный рывок. Тонкий ломтик времени зачерствел на ветру. В небе ангелов меньше, чем крылатых ракет. Сколько русских примет – и все они не к добру. Хорошо, чтобы было поменьше таких примет.
Но приметы множатся и утверждаются с каждым днем. Как гвоздь в гробовую доску – поделом тебе, старику. И радуется Мандельштам, что мы вспоминаем о нём, и слово его неизбежно включаем в строку.

* * *

Принесут на штыках эту тушу, посадят на трон, в ней достаточно мяса – прокормить две стаи ворон. Но вороны воротят клювы от этой пищи мясной. Подавитесь, русские люди, вашей русской весной. Ибо эта весна красна от крови, не от цветов. Невеста – не для тебя, не присылай сватов. Трон у женишка – толчок золотой, но и тьма унитазов мала для твоего дерьма. Кто, кто под землей глубоко, кто в бетонной коробке сидит?
Кто, кто вселенский бандит, кто крыса, кто троглодит, кто ядерный чемоданчик в железных имплантах несёт? кто бывший пацан, кто бывший шпион, бывший сексот?
Кто, кто диктатор, забывший о совести и стыде? Все знают – кто, вопрос – а прячется – где? Где его нора, от кого он прячется, почему? Какие мысли бродят по разлаженному уму? На ком сошелся клином подземный багровый свет? На конце какой иглы мы отыщем верный ответ?

3. ВЗРЫВНАЯ ВОЛНА (1–18 марта)

* * *

Сирена воздушной тревоги – русский будильник. Впрочем и без нее сна не бывает. Бедный мой разум – под спудом светильник. Никому не светит. Тем более не согревает.
Сна не бывает – бывает дрема и кома. Мысль это соль, свою потерявшая силу. Впрочем сила мысли мне незнакома. Она увязла, а надо идти по настилу. Вот и бросят тебя на землю, на попрание людям – и не жалуйся, ибо тебя предупреждали. Как говорится, Бог прощает, а мы не судим, как в детстве на велике крутим зачем-то педали. Педали крутим, но никуда не катим. Все пролетает мимо, но мы на месте. Наши грехи прощены, но мы чужие оплатим. Всех ожиданий – ордер об обыске и об аресте. Бог пугает возмездием, но утешает чудом. Вечный свет озаряет пустую могилу. Но нам-то что? Светильник стоит под спудом, в доме темно, и соль потеряла силу. Жизнь не театр, а цирк, но опустела арена. Сна не бывает – бывает дрема и кома. Воет настырно воздушной тревоги сирена. Приходите, военные ночи, располагайтесь как дома.

* * *

Господи Боже! Какую беду враги принесли сюда! Мы им желаем гореть в аду – пусть там сгорят от стыда. Темнее ночи чувство вины. Черна кромешная тьма. И червь бессмертный, из глубины поднявшись, сводит с ума. Пламя пылает, и червь не спит,
ржет Сатана конем. Их зависть в адских котлах кипит, их злоба горит огнем. Пусть по спирали все девять кругов пройдут до самого дна. Как много восстало на нас врагов!
Но участь у всех – одна.

* * *

Достаточно ли хорош твой слух, чтобы ты сумел различить, чей истребитель над крышею пролетел? Отчего ты сжимаешься в кресле, бледнеешь, как мел, отчего с войною сживаешься, не имея обычных дел? Не в тебя метит враг, для него ты меньше нуля, мелкая сошка, никто, звать тебя никак. Не в тебя ракета летит с русского военного корабля, и корабль, уплывающий нах, это не твой лайфхак. Для врага ты никто, простудная слизь, плевок. И пустой котелок – седая твоя голова. А с тобою тысячи братьев делились по сотне тревог. И в душе по одному вызревали стихов слова.
Но сумеешь ли ты различить, чьи войска идут за стеной, и почему мутится твой внутренний взор? Почему русская речь все еще остается родной, все еще живет и пульсирует от рождения – до сих пор. И почти все равно, по чьим ты идешь следам.
Все равно, с дороги свернуть, или шею свернуть. Братья и сестры разъехались по чужим городам. А тебя – что резинкой стереть, что пером зачеркнуть.

* * *

Не пугайся, маленький! Это снимают кино о второй мировой. Доживешь до третьей – будешь героем, напишут книги про подвиг твой. А пока любуйся – мешки с песком, противотанковые ежи, правда, это красиво? Нравится? Ты скажи. Правда, вместо стрекота камеры – тарахтит автомат. Ёп твою маму – ругань. Она называется мат.
Русский военный корабль иди нах*й – хороший пример. Не трогай свой перчик. Как вырастешь – будет нормальный размер. Сегодня все хорошо. Всё это было давно.

Не пугайся, маленький, это просто снимают кино. Ночью гудит сирена. Нужно спуститься в подвал. Вырастешь, будешь рассказывать, как в убежище ночевал, как сидели люди, прислонившись к сырой стене. Как без всякой пленки снимали веселый фильм о войне.

* * *

Есть куда бежать и есть причины бежать, но зубы вцепились в местность – пасть не разжать, и ноги слабы для беговой дорожки, и мелкий бес в душе выставляет рожки –
сиди, говорит, почекай ще трошки, дочекаєшся злиднів, не буду тебе мешать.
Останови мышление, тревогу над морем развей, как говорят у нас в народе – азохн вей,
заминирован пляж, шаром покати в магазине, что хорошо, что море по-прежнему синее,
начинается пост, вспоминай об Отце и Сыне и Духе, который над морем летал до начала дней. Есть куда бежать, но нет ни смысла, ни сил. Напрасно враг мне в ночи кулаком грозил, мол приду, жди в гости, стелися под бледны ноги, а то ерепенитесь – нашлися, блядь, недотроги, ночные горшки заполняют не боги, и крови в тебе – что осенний дождь моросил. Впрочем, сейчас весна, начало, на ветру не дрожи. На центральных улицах противотанковые «ежи», мешки с песком, уложенные в баррикады,
враг, посмотри, пойми – мы тебе не рады. Вдоль берега рестораны и высоток громады,
если нечего делать – считай этажи. Есть куда бежать, но бесполезен бег. В порту новый Ной сколачивает ковчег. Звери идут туда – каждой твари по паре. Спать приходится где попало, но мы не баре, считаем живую копейку, думаем о наваре, заплатив наличку в лавке – требуем чек. Беговые дорожки нынче в большой цене. Бежать нужно ночью, желательно при луне. Жаль, все тело болит и движенья мои неловки, как треники натянуть, зашнуровать кроссовки, расставание требует длительной подготовки.
И трусости – этого так не хватает мне!

Ія Ківа

ДОБІРКА ПОЕЗІЙ

* * *

вісім років казати: в мене вдома війна
щоб нарешті прийняти: мій дім – це війна
її потяг повільний зі сходу на захід країни
у якому смерть життя перевозить

ніч заходить у землю судомами квітів змарнілих
і лягає в роти нам гнилими зубами мовчання
наша мова тепер – волонтерсько-біженський чат
у якому сирени співають пісень Одісею

наша пам’ять тепер – брудна вишиванка свободи
її довга хода від серця до серця

13.03.2022

* * *

створили з пісень про війну підпільну гуманітарку
вантажимо її у Європу Америку Індію та Китай
торуємо шовковий шлях великої української літератури
що везете братчики – питаються на кордонах –

мовчання вбране у кириличні літери
живий вогонь свічечок літери «ї»
нашу і вашу свободу лягати у землю любові
поламаними деревами довгої пам'яті

що везете братчики – питаються наші мертві –
історію роду з брудною шматою в роті
трухляві скрині життів діда й баби прабаби й прадіда
які ми століттями носимо на хребтах мов карпати

що везете братчики – питаються наші живі –
рушники воєнного епосу й розтягнуті светри люті
недбалі креслення з мапами нової європи
дитячі обкладинки майбутніх книжок

що везете братчики – питаються наші люстерка –
мідні грошики дихання в дірявих кишенях
тривогу повітря у вибитих шибках ротів
пульсуючі прожилки часу в червоних очах

16.03.22

* * *

носиш у роті великий тлумачний смітник
цю подряпану скриню з паперовою зброєю
якою тепер ні поцілити ні зцілити –
смерті залізна вода дзеленчить під повіками

гортаєш порожні мов білі зіниці слова
що війною смердять як застаріла хвороба
і не розумієш нащо багаття культури
світ так довго розпалював а самий не згорів

носиш на пошту любові списки живих
і не знаєш як вивчити мову злого мовчання –
час у горлі стоїть як зіпсутий годинник історії
і вкривається пилом змарнілих життів

ходиш як вуличний пес із хрестиком у зубах
муляєш миру очі присутністю зайвою –
смикаєш ніч за довгий мов подзвін язик
лижеш тіло землі знерухомленим язиком

[**біженці. вокзал**]

1

довга дорога додому якого нема
прокладає колії дихання крізь львівський вокзал –
люди з обличчями мертвих дивляться на порожні життя
як торішні сніговики на перші квіти війни

сльози стоять в їхніх очах наче засохлий клей –
віддерти цей досвід можна хіба що разом з очима
щоби вставити в них чорні яблуні часу
що ростуть на запилених стежках їхніх долонь

дощ вітає вигнанців поштівками з родинних альбомів
на яких війна завжди сидить відразу на всіх стільцях
і посміхається пташечці смерті дірявою кулею рота
немовби на жарт який інші просто не вміють розповідати

світ роздивляється підписи до фотографій безліч разів
маріуполь гостомель ірпінь бородянка чернігів буча
ця кирилична музика висить у повітрі мов довгий вогонь
який застигає під нігтями брудною водою сорому

2

зроби лише крок смерте і ми з'їмо тебе на вечерю
іржаві бляшанки наших життів тобі не по зубах
зроби лише крок смерте і залишишся при цьому столі
мов порепана таця вкрита волоссям вільних людей

3

люди йдуть по калюжах бо немає тут інших шляхів
крім як приймати власну поразку мов хліб на вокзалі
у який волонтери кладуть ключі від майбутніх життів
якщо в нас вистачить сил глянути в очі любові

4

війна – велика поразка культури:
шепочуть слова на обкладинках всіх книжок
але злочинів іржава травичка росте в їхніх ротах –
і мовчання бурштин збирає військо своє за щоками

5

ми вбиваємо свідчення наче цвяхи в руки та ноги дітей
як розмову нічну якої пізніше ніхто не згадає

придивися уважніше
попіл цього папірця
колись кликали Митенька

10.04.2022

[біженці. театр]

першу ніч у безпечному місті – так ми кажемо про захід країни –
ти проводиш на підлозі театру мов реквізит
до війни яку можна дивитись у вільному доступі
відразу в усіх очах переляканих на смерть тварин

[ви ще встигаєте купити квиток у перший ряд третьої світової –
писав напередодні великої повені відомий західний журналіст]

світло падає добре
і світ встигає побачити бруд у тебе під нігтями
і ще довге не стрижене з польщі волосся
яке потріскує єврейськими гілками родоводу
коли крейда добра креслить на ньому хрест
а манікюру в тебе немає – вісім років як його не було –
і коли ти читаєш «це за ту жінку з бучі»
(шкільні вчителі розкажуть про цю фотографію?)
під чиїмось садочком вишневим на пещених пальцях
то питаєш в червоної фарби: чи їй не соромно за це порівняння

але нам мов нарцисам у бабусь на зупинках
тепер ніколи не соромно бути й не бути
гіркими цибулинами дерев що ростуть на узбіччі історії
це за кілька днів ти йтимеш проспектом свободи (це не метафора)
щоби кинути всі віщі сни на підлогу чоловічої перукарні –
але це не рятує: мов божевільний з лезом туги під нігтями
пам’ять водить тебе запиленим полем з мертвими картоплинами –
таким довгим що ти і в дітей бачиш землю замість очей

а нині ти лежиш на підлозі театру мов реквізит
і здригаєшся від дзеленчання трамваїв –
цих цивільних півчих у хорі військової авіації
і не можеш вийняти віск з вух любителів сучасної музики

12.04.2022

* * *

переміщуючи власне лице шахівницею смерті
стаєш безголовим вершником пам’яті

носиш двійко ключів – від дому і дому –
як двійко очей заліплених воском вишневого квіту

ходиш із хрестиком до шиї примотаним
брудною ганчіркою порожніх життів

і дивишся на великий цвинтар історії
як в дзеркало річки в яку входиш двічі

+
+
+
+
+
+
+

щоб знов потонути

02.05.2022

Олаф Клеменсен

ДОБІРКА ПОЕЗІЙ
(за редакції Івана Андрусяка)

* * *

буча…
весна…
я тихесенько відійду відповзу
у власну тінь
розчинюся у власній тіні
можливо вони пройдуть повз тінь
повз кинуту кимось брудну сорочку тіні людської
пройдуть і лишень пнуть чоботом
пройдуть не помітять
сіру на сірому
сіра лежить на асфальті серед мерців
жива і неушкоджена тінь
віднині тінь моя більш об'ємна і більш жива
аніж я
віднині й до скону я лишень тінь
у місті тіней…

* * *

так тихо буває вночі
у місті звільненому від блокпостів
так сумно буває вночі
у місті моєму весняному…
лишень плити бетонні згадують
і я
також згадаю…

пара з рота
замерзлі руки
старий автомат
його тепло
тепло передранкової тиші
всупереч снігу
всупереч смерті
по той бік
усіх сорока п’яти років мого життя
по той бік усієї логіки
усього того що ти знав
і на що сподівався
і чому вчився…
виявляється що ти умієш лишень одне
всотувати
вбирати в себе
холодне
тепло
автоматичної
зброї…
і нічого тобі більше не треба…
ну може ще півтора ковтка міцної чорної кави…

* * *

на війні ми ділимося усім що є
хлібом то хлібом
смертю то смертю
на двох
така дружба
але чомусь хліб завжди лежить у моїй кишені
а смерть у твоїй
затерта
полірована до блиску ебенового дерева
достигла черешня
перша черешня
у цьому сезоні
в твоєму житті…

* * *

є слова такі до сліз беззахисні
діти
люди
людидіти
на парканах уздовж доріг
на автівках
такі безахисні
такі ніжні
такі щирі
слова
на парканах
за якими лишень димарі старих знищених хат
попіл битої цегли
і…
на рудих від іржі автівках
спорожнілих давно…
що може бути більш беззахисним у світі аніж ці слова?

* * *

чернігів
тиша
яка неймовірна казкова
тиша
така
що хочеться годувати синичок із рук у парку
або мишей сиром-салом
чого не робив і про що не думав майже два місяці
хочеться й самому стати синичкою
птахом сісти
на чиюсь руку
і клювати цю тиху
дощову
ледь імлисту тишу…

Дарина Чупат

ЯК ПЕРЕЖИТИ ТЕ ЩО ВЖЕ ВІДБУЛОСЯ…

як пережити те що вже відбулося

те яке щомиті непереборно
тягне до себе –
підійди
доторкнись

але ти відхиляєшся
ховаєш руки за спину
відвертаєш обличчя вбік
нібито не впізнаєш

однак тільки-но воно даленіє
щось підтягує тебе
наче за пуповину
у цю сіро-руду течію
яка кожною бульбашкою
ще пам’ятає спокійні безбарвні води

і ти позбавлений сили відштовхуватися
млієш від болю

бо тобі знов нарешті добре
так добре всіх їх видно

що лише прозора межа
відокремлює два благання
твоє – ненародження
їхнє – несмерті

Олександр Авербух

це місце зветься по-різному:
бабин яр освенцим сребреніца буча ірпінь маріуполь –
ось і світлини звідти:
спершу от чорно-білі ось кольорові

хіба це все – тільки привід
для щорічного покладання квітів
і повторення марного
ніколи знову?

Юлія Мусаковська

ХТО СКАЗАВ, ЩО СЛОВА ЗАРАЗ НЕ МАЮТЬ ВАГИ?..

Хто сказав, що слова зараз не мають ваги?

Наші слова, які пишуться на повітрі

розпеченим залізом подихів,

кривавими згустками разять на поблідлих губах,

вгризаються в ґрунт під нашими ногами,

осідають на одяг і черевики

курявою від зруйнованих домівок.
Наші слова

тягнуться до близьких – до всіх, розкиданих

простріленою мапою країни,

міцними дротами сполучень, причепленими до серця,

тугими линвами співтривання.

Як сильно ми спільно можемо любити.

Як сильно ненавидіти.
Слова, які згрібаємо у наплічник

в останню мить перед виходом.

Слова, за які хапаємося,

щоб утримати хтозна-яку рівновагу,

коли з-під ніг вибивають землю, як хитку табуретку.

Слова, якими притискаємо зяючу рану,

розпанаханий тендітний живіт безпеки,

ще підлітки.
Наші слова, тверді та опуклі від люті,

чорні від горя,

як бетонне перекриття старого бомбосховища.

Немає нічого тривкішого за них,

нічого непроминальнішого.

17/03/2022

ПЕРЕДВОЄННЕ

Богдана Матіяш

ДОБІРКА ПОЕЗІЙ

1

що ми знаємо про любов що ми вміємо називати любов'ю
чи ми знаємо що вона чиста як сніг безумовна й свята
не пам'ятає образ не затаює гніву сходить в глибини глибин
і навіть якщо нею нехтують трохи засмучується але ніколи
не відвертається
що ми знаємо про любов про казку з казок пісню з пісень
про голос з пустелі що довго мовчить а тоді врешті співає
так що цей спів лікує всі рани і болі мов листок подорожника
що ми знаємо про цей спів наскільки його стане
ми як малі діти просто радіємо ліпимо сніжки
ловимо сніг язиком роззявивши рота поки він щедро
сипле з небес роздивляємося найбільші сніжинки що впали
на рукавиці й на вії ми здивувалися б якби хтось сказав
що наша любов як сніг або що сніг це і є любов
безконечна пречиста ми здивувалися б але все так і є
триває зима тривають сніги є любов прекрасна як сніг

2

кажеш коли болить треба не сумувати а дякувати
говорячи з Богом не просити а прославляти
тож я і співаю пісню осанни

дякую тобі Боже за сонце й за місяць за кучерявий мох
і гладеньку траву за землю родючу та її щедрі плоди
дякую що ти стільки всього створив красивого й неповторного

дякую за те що їжак це їжак а рись це рись
за пухнасті хвости вивірок і за смугастих зебр
за плямки леопардів і сарн за усміх дітей
на безтривожних личках

дякую за миті радості коли я сміюсь і несподівано
тоді теж почуваюсь дитиною
падаю в сніг роблю снігових янголів і в свої майже сорок
все ще ліплю сніговиків
підкидаю сніг догори сміюсь і плачу від щастя

питаєш тобі болить і не знаю що на це відказати
ховаю мокре обличчя в тебе на грудях ховаю руки
мокрі від снігу в твоїх кишенях ховаю серце мокре
від болю в твоєму серці і довго беззвучно плачу

і тоді ти знов скажеш що коли болить треба дякувати
а не сумувати і я починаю співати серед зимових
білих дерев пісню радості що народилась зі смутку
свою пісню пісень свою осанну Творцеві всього
серця твого й мого

і вона випливає із мене немов ріка
ніщо вже її не зупинить навіть ця глибока зима
навіть ці білі тихі вечори навіть ця спокійна зимова
нічна тиша

3

пригадуєш як тоді коли ти пів ночі проплакала
тобі сказали плачеш значить жива
а ти почувалась розтовченою в порох

як зернятко чорного перцю
порожньою як зелена маківка
і непотрібною як торішній листок
до того ж у грудях боліло так ніби там застрягла
щонайменше китова кістка і ніхто не міг підказати
як її звідти витягнути

тобі казали що ти возлюблена королівна
найбільшого із Царів а ти запитувала хто крім Нього
наважиться ствердити наче вміє любити говорила
що серед людей любов вичахла як вогонь у печі
що любов стала як слово написане на папері а папір
як усі знають добре горить
ти казала що навіть ангели тремтять перед найбільшою
в світі Любов'ю і що насправді Любов це і є вогонь
і ніхто не знав що тобі на це відповісти
тому ти більше нічого не говорила просто мовчала як риба
як риба пливла перебираючи плавниками
і як риба часом сміялась
але твій сміх більше скидався на нерозбірливе булькання
а тобі казали пливеш як риба значить жива

мала королівно з очима кольору стиглих черешень
плач тільки від щастя й від радості вночі і вдень
плач коли зацвітають вишні і коли ще тільки рожевіють
пуп'янки яблунь плач коли пройде перша весняна гроза
і настане веселка плач коли по-справжньому будеш щаслива
виплакуй усе що пусте і порожнє викашляй біль
і здивуйся о він такий малий як кісточка вишні
а здавалося що величезний немов гора

якби я могла прийшла би тебе обійняти
якби я знайшла слова
перекреслила б біль якби знала в котру із ночей ти плакала
була би поруч моя дівчинко моя горличко

4

хтось говорить нехай світ буде такий яким його сотворив Бог
і ці слова пронизують мене як світляний меч
цей красивий світ був би іще прекраснішим
якби залишався таким яким його задумав Господь

мені треба помовчати побути із цим подумати
відчути що ось Він тут зі мною
майже намацальний такий близький у моєму домі
в моїй кімнаті кольору лаванди

ось Він сидить за моїм столом
ось Він роздивляється мої фото
бере до рук мамину фотографію
доторкається її волосся каже Я сьогодні
говорив із нею у Царстві Небесному

мені треба побути з Тобою тому я замикаю ворота
щоб ніхто не ввійшов але відчиняю вікна
й слухаю як росте трава ще там в глибині землі
під снігом

серед ночі бачу яким прекрасним є світло
воно струменить як найтонша музика
і темрява перед ним відступає

шепочу довіряю Тобі більше ніж будь-кому іншому
поклади долоню на моє чоло пригорни мене
і переміни щоб мої стежки були світлими
щоб були світлими мої слова мої помисли

Ти говориш дитино моя квітко синього гіацинту
в твоїх долонях весь мій світ красивий-красивий
в твоєму серці цілий всесвіт поцілую твоє чоло
і Мій поцілунок сяятиме мов зоря оточу тебе світлом

щоб ти знала що ти возлюблена королівна
прекрасна доню моя

Господь говорить і нехай усе у цей час мовчить
мовчать зорі дерева і небо сплять люди і птиці
а Він міцно пригортає мене до грудей кладе в долоню
маленький сапфір говорить що це моя королівська ознака
чому так не мало би бути у світі що його сотворив Господь

хтось говорить нехай світ буде такий як він був сотворений
і ці слова пронизують мене як світляний меч
все здригається і тремтить розривається пронизане світлом
надходить тиша

5

відтепер моє нове ім'я синій гіацинт
якщо захочеш можеш так мене називати
або ще називай волошкою чи незабудкою
хоч очі мої не волошкові хоч шкіра моя
не така як пелюстка квітки
і хоч я так насправді не заслужила нічим
на цей колір неба колір шат Богородиці

як їй сказати такій улюбленій і такій близькій
і водночас далекій бо чи вона тут чи десь інде
нічого про це не знаю
як розказати про те що хоч скільки живу
повсякчас оступаюся

я сиджу серед ночі посеред ліжка мерзну в ноги
закутуюся по очі тремчу від холоду і розповідаю
їй близькій і далекій про свої страхи і тривоги
кажу їй я ж людина мала і слабка тупочу ногами
махаю руками тремчу серцем
запитую її хіба ти ніколи не плакала й не кричала

хіба твої очі не застилав біль мов туман
густий і глибокий

а вона дивиться й плаче пригортає мене
до грудей цілує в чоло і не перестає плакати
каже дитино моя коли я вдягнула вбрання
синє як поле дзвіночків і глибоке як небо
більше не плакала але тепер коли дивлюся
з горнього світу на дольній не можу стримати сліз

не заслужу ніколи на жоден колір і найдужче
на цю прекрасну барву Богородиці глибоку синю
не насмілюсь підвести погляд щоб знов побачити
образ із хмар білі гори білий престіл і жінку
що йде поміж них обертається дивиться
благословляє

якби не благословила якби не захищала
не відганяла злого може я вже померла б
раз і вдруге і втретє
притуляюсь чолом до твоїх стіп обіймаю їх змерзлі
руками щоб хоч трохи зігріти
шепочу мамо моя Богородице

не знаю хто я
хто сказав що я відтепер
синій малий гіацинт

6

часом треба дозволити собі розплющити очі
вдихнути видихнути і просто подякувати

подивитися на того кого любиш чистим поглядом
прийняти його чистим серцем сказати
ти навіть не знаєш який ти великий дар для мене

який ти прекрасний коштовний самоцвіт
не уявляєш скільки крізь тебе проходить світла
скільки сонячних променів заламується об його грані

і коли так дозволиш собі говорити серце радітиме
серце тріпотітиме як пташка від щастя й від радості

мій самоцвіте моя коштовносте притулена до серця
в малих долоньках моя оксамитна любове
моя радосте й пісне квітко троянди
я багато не знаю але знаю що ти
коштовний і ніжний ласкавий і тихий серцем
знаю що серце твоє прекрасне і чисте
що ти – дар

7

після молитви і після сповіді легше дихається

хочеться усміхатися цілувати коханого гладити пса
писати вірші не про страждання біль чи війну
а про перші підсніжники що зацвіли позавчора
хочеться думати про цибульки рослин
що вже давно не сплять бо ж поглянь крокуси
й гіацинти повистромляли листочки роззираються навсібіч
кажуть що бути весні й бути мирові
принаймні хочу вірити що саме так звучать
їхні слова

після молитви хочеться щоб розмова почата в ній
далі тривала після молитви ти знаєш що все що тільки є
може стати молитвою хліб і світло й вода
твоя за них вдячність і твій погляд на пелюстки квіток
мовчазний і тихий теж тоді молиться

після молитви й сповіді кроки легшають
серце заспокоюється м’язи напружені в тілі

розслабляються
згадуєш про веселку на небі слухаєш як у серці
мов пролісок навесні проростає тиша

8

в передвечірню пору люблю дивитися як прекрасно
заломлюється світло
думаю скільки його може вміститись в одній людині
в мені в тобі

скільки його могло бути у цій весні й скільки насправді було
і в що воно обернулося в наш темний біль і розпач

мушу назвати чорне чорним біле білим і написати
що я в цю весну все пропустила
не бачила саду всього у цвіту не бачила лісу

чула чийсь крик і знала що то кричить не звір
і не птах поранений
так кричить тільки демон що приходить опівночі
чорний демон війни і розбрату демон люті

і коли чую крик і коли бачу темінь
молюся світло Христове врятуй мене

...колись ми були в саду там співали дрозди і цвіли всі дерева
а тепер ми вигнанці
за нашими спинами замкнулися брами раю
а сади й далі цвітуть

знати це тремко а жити із цим скажу тобі щиро
просто нестерпно коли був коли бачив і коли зовсім не знаєш
як тобі повернутись в цей сад

9

я вже й забула що вмію так гірко плакати
треба було щоб ти нагадав мені що для того щоб жити
мушу знати правду про себе а вона часом ховається
а вона не раз летка як ефір і глибока як море

я вже й забула що можу пірнати у плач наче в океан
захлинатись в солоній воді виринати із неї немов дельфін
губитись знаходитись знову губитися вдаряти долонями
по воді і споглядати як догори злітають сотні бризок
і як у повітря здіймаються тисячі пелюсток зірваних вітром
ось це тюльпан це вишня ось дика слива ось півонія

що з того що я розрізняю різні кущі і дерева що з того
що знаю назви різних квіток якщо найменше знаю про себе
якщо не готова сказати правду про те що болить
що заснуло на самому дні серця як туди зазирнути
як пірнути може так як пірнають по найкоштовніші скойки
як побачити власне серце якщо воно глибше за океан

серце серце тужу за тобою відкривайся як скойка
не будь як равлик реагуй на дотики запахи і на світло
почуй як п’янко пахне жасмин і як запаморочливо красиво
квітнуть півонії як солодко й добре пахне чиста вода

коли ти плачеш і коли смієшся серце моє

Неллі Закс

ВИБРАНІ ПОЕЗІЇ

Неллі Закс *(1891–1970) – німецькомовна поетеса єврейського походження, авторка поетичних та драматичних творів, названих «сценічної поезією».*

У 1966 році Неллі Закс разом зі Ш.Й. Аґноном отримала Нобелівську премію з літератури за «видатні ліричні й драматичні твори, що досліджують долю єврейського народу».

Поетика Неллі Закс відзначається яскравими образами, містичністю, інтертекстуальними вкрапленнями та символізмом. Вона характеризується словотворчістю, семантичною полівалентністю символів та образів-шифрів, що притаманні герметичній поезії. Поетичний діалог або принаймні співіснування у спільному поетичному контексті пов'язує Неллі Закс з іншими видатними поетами XX ст. – Інґеборґ Бахман та Паулем Целаном.

Поєднання експресіоністських образів, біблійних сюжетів, юдейської містики, оригінальних авторських експериментів зі словом у коротких за обсягом поезіях робить їх надзвичайно насиченими та глибокими й визначає поезію як умову виживання людини та водночас можливість відродження самої поезії після трагедії.

* * *

Лінії мов
живе волосся
накреслені

мертвосмерково
від тебе
до мене.

Відмежована
назовні
я перехиляюсь щоби
спрагло
цілувати край далечіні.

Вечір
зводить трамплін
ночі над загравою
видовжує твій мис
і я ступаю несміливо
на тремтливу струну
розпочатої смерти

Але така любов

* * *

Не можна дозволяти собі
так страждати
сказав люблінський провидець[1]
і кожне слово
перетнуте північчю
стало безсонним
чи деінде ти це почув
можливо
десь де невагомості вагу знайшли
любов з-під шару землі звільнили
де мова метеорів
зорі заборонена

[1] Найімовірніше, мається на увазі цадик Яків Їцхак Горовиць, відомий у джерелах як «Seer/Weiser von Lublin» – провидець або мудрець із Любліна.

де і ти сам був не в собі
ти провидцю люблінський

ШУКАЧКА

Вона шукає вона шукає
болем займається повітря
мури пустельні знають про юну любов
що возноситься ввечері
в передень свята смерті.

Вона шукає того кого полюбила
та не знаходить його
мусить світ перестворювати
закликає янгола
вийняти з тіла ребро
вдихнути в нього святий дух
білий пальмовий лист поглинений ніччю.
Шукачка в убогості своїй
на прощання
вкладає в уста грудку землі
й продовжує воскресати.

* * *

Якою легкою
стане Земля –
хмаркою любови вечірньої –
коли мов музикою звільнений
втече за місто камінь.

і скелі що
мов Альпи вишіють
на людських грудях

ваготу смутку
з вен випорснуть.

Якою легкою
стане Земля –
хмаркою любови вечірньої –
коли розпечена начорно помста
притягнена до янголів смерти
магнітом
на їхньому сніжному вбранні
помре зимно й тихо.

Якою легкою
стане Земля –
хмаркою любови вечірньої –
коли зоріння згасне
від ружецілунку
з Ніщо –

* * *

Ми – камені
як хтось нас підіймає,
підіймає прачасся.
Як хтось нас підіймає,
підіймає Едемський сад.
Як хтось нас підіймає,
підіймає пізнання Адама і Єви,
і спокусу змія, що пил глитає.

Як хтось нас підіймає,
підіймає у своїй руці мільйон спогадів,
що в крові не розчиняються,
як вечір.
Бо ми – надгробні камені,
що всіх мертвих обіймають.

Ми – клумки, пережитого життя повні.
Хто нас підіймає, підіймає скам'янілі могили
земні.
Ви, нащадки Якова,
для вас ми сховали коріння снів
і дозволили повітряним драбинам янголів
розростись, наче завитки паутиці.

* * *

Тоді написав писар зогару
і розчахнув судини слів
і залилася в них кров сузір'їв
що кружляли невидно, одним
лиш бажанням запалені.

Восстало з гробу тіло алфавіту,
буквицеянгол, правічний кришталь,
запечатаний водами творіння,
що виспівують – й видно крізь них
мерехтіння рубіну, гіяцинту й ляпісу,
відколи каміння було ще м'яким,
і його засівали, мов квіт.

І визвірилась чорним тигром
ніч; і покотилася
й скривавила іскрами
рану дня.

Світло було мовчазними устами,
один лиш промінь зрадив Господа.

СНОВИДА

Сновида
окресливши свою зірку
на білій пір’їні ранку
прокидається –
пляма крови про те нагадала
впускає долу
переляканий місяць –
сніжноягідник розбивається
об чорний агат ночі
заплямований снами –
нема чисто-білого на землі

Переклала з німецької Тетяна Непипенко

Ія Ківа

ДОБІРКА ВІРШІВ

Ія Ківа *– українська поетка, перекладачка та журналістка. Народилася 4 травня 1984 року в Донецьку. Закінчила філологічний факультет Донецького національного університету (російська філологія, культурологія). Також студіювала графічний дизайн. Через російсько-українську війну влітку 2014 року переїхала до Києва. Працює перекладачкою, редакторкою, журналісткою.*

Пише українською та російською мовами. Українською почала писати з початком війни. Вірші, переклади та рецензії друкувалися у вітчизняній та закордонній періодиці, в антологіях Ukraińska nadzieja, «Антологія молодої української поезії III тисячоліття» та ін. Авторка поетичних збірок «Подальше от рая» (2018) та «Перша сторінка зими» (2019), а також збірки інтерв'ю з сучасними білоруськими письменниками: «Ми прокинемось іншими: розмови з сучасними білоруськими письменниками про минуле, теперішнє і майбутнє Білорусі» (2021). Вірші перекладені 15 мовами.

Перекладачка роману Марії Галіної «Автохтони» українською (2016), співперекладачка поетичної збірки Лесика Панасюка «Крики рук» російською (2018), співперекладачка збірок поезій Веніаміна Блаженного «Світло мандрів і розлуки» (2021) і Дмітрія Строцева «Беларусь опрокинута / Беларусь перакуленая» (2021) українською. Перекладає сучасних українських поетів російською (Сергія Жадана, Олега Коцарева, Юлію Стахівську, Олену Гусейнову та ін.), також перекладає білоруську та польську поезію та есеїстику українською

та російською мовами. Як перекладачка та редакторка дитячих книжок співпрацює з програмою «Піжамна бібліотечка» (PJ Library).

Стипендіатка програми Міністра Культури Польщі Gaude Polonia (2021).

* * *

янгол у шатах гніву
запалив шахівницю обсесії
театр тіней починає виставу

Йозеф пише в листі Грегору:
чорний король з брами виходить

хлопчик йде темним лісом
в човниках долонь ховає зірки страждання
страх затягує на шиї мотузки
першого кола… другого кола…
смикає тіні за ноги

Грегор пише в листі Йозефу:
човгають чоботи снів моїх
вулицею погратованою
в гетто ведуть білого короля

зуби дерев вгризаються хлопчику в очі
крик у нього в кишенях і те, що за криком,
леза піску тупцюють йому горлянкою

падають зорі на землю
чорні та білі фігури зводять на трон
червоного короля

* * *

встати Марії на плечі щоб побачити місто
його довгу мов шия єврейки історію
яку вигнали звідси майже сто років тому

– і тому ми такі безсилі перед словами –
чуємо море і не бачимо моря
а риби з людськими обличчями
ділять дільниці часу як шматки пірога

тут би сказали – руського –
але нам дістався горілий
тож різниці немає

і ми входимо в пам’ять як у підземний колодязь
у якому матінка Вісла дитя понесе

а ми так втомились від темряви
що й по смерті не будемо знати свій колір очей

він насправді рудий – суміш цегли й ханукального світла –
але хто розповість це якщо наша мова – квітуча вода

двостороння як безліч разів перешитий сюртук
що і спати не вийде і в люди не вийдеш

та й що скажуть вони коли таких нас побачать
– сиротинець пташиний який літати не вміє

але ми стоїмо на цьому окрайці землі
як паперовий літак легені якого заснули

і наш сон – це каміння
з якого сходи уяви ростуть

як любов у іржавому оці голки

* * *

перекочує в роті каміння застигле море людей
цю мертву мову часу на яку перетворимось
коли нитку життя вітер зріже як квітку
і вплете в довгу ніч забуття

мертві кажуть: ми шукали домівки як світла
і не знайшли і земля посадила за стіл нас
і тепер ми їмо всякий день брудну музику тиші
темні сполохи спогадів перекладаючи з вуст у вуста

мертві кажуть: битись за пам'ять – справа живих
ми ж тримаємось написів на могилах
як дерева повітря засохлими коренями
але в долонях дітей вони жалять як змії

мертві кажуть: усе що ми знали стало чужим
наші вулиці в землю пішли слідом за нами
і тепер нам не вийти з гетто історії
адже наше минуле – мертва отруйна вода

мертві кажуть: живі п'ють надію з наших кісток
але ми загубили в дорозі насіння надії
і стають на весь зріст в горлі руба і очі ховають
як каміння що важко лягає живим під язик

* * *

поки я спала бузок відчинив мені вікна
хто б міг подумати що і весна приходить як злодій
щоби вкрасти холодний піт снів про війну
які пахнуть завжди сухою сливою пам'яті

злива вкривала вузькі плечі варшави
як посивіле волосся матері мені голову

а сірі ворони співали ранковий псалом
пробиваючи в сутінках отвори для любові

час завмирав у долонях скляною рибою
і не хотів вислизати; гра цього разу була в піддавки
але я все одно програвала і йшла безкінечно кудись
плутаючись у вулицях як в словах споріднених мов

бачила як монахи годують безхатченків помаранчами
це було схоже на великий дитячий будинок
де богородиця ділить на дольки один на всіх м'яч

яблуко дня котилось алеями парку
де щасливі жінки робили птахам фотографії
а світло пильнували колиски тюльпанів

квітка озера набирала у рота качок з каченятами
і випускала на волю як запилений сонячний промінь
поки каштани ці старі диригенти європи
репетирували прощальну симфонію гайдна

однак з тихою музикою травневих дрібниць
прощатися не хотілося; так, довго стоячи біля річки,
стаєш плинним небом її каламутного дзеркала
і кидаєш в воду гостре каміння думок
щоби згодом до них повернутися

квітучим бузком її берегів

* * *

сонце застібає блискавку ока
наповнює небо літерами письма
яке не вміщається в роті
і плюється повітрям як пелюстками троянд
отруєних добрими намірами садівника

сонце якщо ти бачиш нас
на тарелі великого переляку
подаруй нам обручку причетності
– постукай у спини нам ніби по дереву
розпеченим яблуком три рази

спочатку коротко
ніби виделкою об жертовник

потім довго
ніби витягаєш волосся
з розвареної картоплі думок

потім ще довше
ніби жовток пам’яті
розтікається пательнею небуття

поки ти знов не перетворилося на гарбуз
який ми з’їли ще в листопаді

сонце не засинай просто посеред поля
земля не орана жито не сіяне
та й ми ще ся не вродили

у нас під сорочками бігають вовки мовчання
і приносять в зубах кістки наших предків
ніби діти які по складах вчаться читати
великий тлумачний словник історії

і коли ми підпалюємо оповідь як сірник
ліс наших снів співає самими коренями

ми ж руками розводимо як диригенти
у яких замість рук дерева-відлюдники
і шукаємо сад у якому вони заговорять
як кров у серцях вирізаних з паперу

* * *

тягне за рукав дитячої сльози листопад
ти відпускаєш її як цукор у сусідовій лавці
говориш собі: зажди, там за лісом
бачили білих оленів

ти говориш: ось час повертається
як відображення в дзеркалі
і вибігає на вулиці наче хвороба
що засилила в очі мури лікарні

ти повторюєш: там, за обрієм серця
горобина вже запалила вогні
і коли ти кладеш її під язик
– вчишся пташиної мови

і катаєш її як порожні пляшки імен
і вичавлюєш пам’яті тьмяні чорнила
так між ребрами ніч гойдає свої прапори
щоб ми вчилися рухатись на кінчиках пір’я

ми ж вбиваємо в землю кульгавий танок
як вбивають війну у життя кожного дерева

* * *

що сказали б ми про цю жінку
з усіма її щоденниками
зі спаленими від свічок віями

янгол накреслив вже у небі віконце
вініловий дощ дитинства завів першу пісню

вона заправляла в спідницю коханців
так ніби в кульбабовому раю не буває вітру
так ніби скло – найніжніше у світі взуття

що ми знаємо з її біографії
(в щоденнику про це ні слова):
солдати чергової непереможної армії
викрутили тіло її як брудну ганчірку
й вбили батька, який хотів пояснити,
що в їхньому домі не ходять у чоботах

янгол призначив день гніву
і сховав її долю під білою скатертиною

всі листи її починались одними словами:
коханий, прийди і врятуй мене
від нестерпного червоного світла
витягни голки мені з очей
зламай мені руки і ноги
аби я не ганьбила родину

я прицвяховую тіні мовчання
до тіла битви з самою собою
щоб уникнути зайвої крові
а вона все одно тече і тече
я – терня

i am fool to want you
all you need is love
you give me fever

* * *

ти кажеш: ось яблуко
я віддаю тобі зерня серця

і ховаєш язик
ніц не говориш про те
що дерево світове – із паперу

на ньому стільки слів нерозуміння
що гілки заплакали високим дощем

ми ж сховалися у вавилонській вежі
і тиша запала в наші колодязі
нікому її не дістати

ми ходимо дном на руках
ходимо в день вдягаючи очі
ходимо з латками чорнил на ротах

б’ємо у випнутий живіт сутінок
як у військовий барабан
кожним пагоном наших п’яток

наші серця ще надто зелені
щоб промовляти мовою бога

Йоханан Петровський-Штерн

ВТІЛЕНЕ ВІДРОДЖЕННЯ: нариси про Богдана Жолдака

«Он в Риме был бы Брут, в Афинах – Периклес, а здесь он – офицер гусарский». Те, що один російський поет сказав про одного російського філософа, певною мірою описує Богдана Жолдака та обставини навколо нього. Для багатьох, хто знав його з шістдесятих, Богдан був людиною Відродження – він вмів усе, був усім та в будь-якій галузі виглядав велетнем, на плечах якого, за англійським прислів'ям, ми всі стоїмо. Його оригінальні карикатури, з яких надруковано в радянсько-цензурованому вигляді відсотків зо два, могли б прикрашати найвідоміші європейські виставки сатиричного малюнка, обкладинки «Шпіґеля» чи відповідні рубрики «Н'ю-Йорк Таймс». Його п'єси, з яких до глядача пробилася хіба що «Конотопська відьма», могли б стати невід'ємною частиною національного репертуару. Його жарти та вислови увійшли в узус киян, – і тих, хто спілкувався з Богданом на щодень, і тих, хто зустрічався з ним принагідно. Актором він був природним – при тому, що насправді ніколи не грав, завжди був собою. Чи варто перераховувати фільми, де він зіграв? Їх обмаль. Проте його кінематографічна зовнішність і жест, його трюкове слово, його імпровізаційний геній перетворювали Богдана на людину екрану, хай би де він знаходився – за обіднім столом, на прогулянці Гідропарком чи на кіномайданчику.

Богдан був неперевершеним у жанрі усної розповіді – та це, сподіваюся, ще буде оцінено, коли (і якщо) зведуть докупи його доробок як ведучого київських телепрограм. Проте реалізувався він переважно в гротескній прозі на суржику, у жанрі, що не обов'язково втілював найсуттєвіші його риси. До того ж він був археологом, знімав кінорекламу за власними украй дотепними сценаріями, виробляв з дерева люльки, був міським фото-рапсодом, себто незмінним фотографом при найважливіших неофіційних київських подіях (себто – домашніх святах Юрія та Мариші Щербак, Вадима Скуратівського, Мирона та Світлани Петровських), керував підлітковим клубом «Юні моряки», підіймав штангу та здобував чемпіонські титули, фіксував на камеру дивовижного каратиста Клімана та інші київські живі пам'ятки, а в перервах між першим і тридцятим у списку своїх занять записував анекдоти та занурювався в українську мову й фольклор. Кожна проведена поруч із Богданом хвилина була насичена радістю його щохвилинних, проте ненав'язливих імпровізацій, сміхом від його гострих, але необразливих жартів, подивом від нечуваних легенд з інформаційного радянського підпілля, захопленням його шляхетною поведінкою, почуттям гідности та внутрішньої свободи. Будь-яка річ, якої він торкався, оберталася веселим словом. «Хай, чабан!» – прощався Богдан рядком з радянського самопародійного твору Тичини – й раптом цей рядок, розподілений Богданівською комою, став сприйматися як англійське вітання з гуцульським акцентом.

Безпосереднє середовище Богданових київських друзів і було його ВГІКом, бо до справжнього він не потрапив; воно було його Спілкою письменників, бо у реальній Спілці він був персоною нон ґрата; це середовище служило йому Виставковою залою Спілки художників, бо у справжній Спілці його ніколи не виставляли. Богдан реалізувався у колі своїх друзів-киян, розчинився в їхніх жартах, спрямував їхню точку зору і, сподіваюсь, певною мірою навчив їх не згинатись. Коли ми пояснюємо, що жартуємо, кажучи «шутка юмора», коли ми стримуємося від спокуси матюка і кажемо «це – капєц», або прощаємось, вигукуючи «мафія вічна!» або «хай, чабан!» – ми повторюємо Богдана та наслідуємо Богдана, навіть не здогадуючись про це. Дотепна та імпровізаційна київська міська

говірка – ось стихія, якій Богдан віддав себе цілком. Без неї не було б ані Михайла Бриниха, ані Юрка Позаяка, ані Леся Подерв'янського. І цей вплив Богдана на урбаністичну говірку Києва 1980–2010-х, сподіваюсь, розглядатиме не одне покоління постмодерністських філологів.

Зовнішня біографія Богдана Жолдака (1948–2018) навряд чи вражає. Богдан закінчив в 1972 році філологічний факультет КДУ. В 1970–1980-ті жив на випадкові і нечасті гонорари, переважно за кіносценарії.[1] Вів різноманітні гуртки для юнацтва, завжди на пів ставки, щоб зберегти за собою право розпоряджатися своїм часом і свободою. Іноді його, з його метр вісімдесят п'ять у висоту, його фігурою, що поєднувала Вакха та Геракла водночас, запрошували грати в кіно, здебільш – на характерні маленькі ролі, що більш епізодичні, то краще.[2] Навіть після шаленого успіху «гопак-опери» «Конотопська відьма» п'єси Богдана пробивалися до глядача неймовірними зусиллями; потрапило на театральну сцену хіба що п'ять.[3] Вже після 1991 року його проза на опоетизованому суржику, його дитячі казки, історичні легенди та мемуаристика нарешті знайшли свого читача – Богдан друкував майже книжку щорічно.[4]

[1] Серед нечислених сценаріїв, які попри все «пробились»: «Мышки-малышки» (мультфільм, 1982), «Запорожець за Дунаєм» (1986), «Друге «Я» (короткометражний, 1989), «Відьма» (1990), «Козаки йдуть» (1991), «Іван та кобила» (1992), «Дорога на Січ» (1994) «Чарований запорожець» (мультфільм, 2006).

[2] Серед найважливіших назвемо епізодичні ролі в фільмах «Будни уголовного розыска» (1972), «Там вдали, за рекой» (1975), «Ярослав Мудрий» (1981), «Женские радости и печали» (1982), «Очікуючи вантаж на рейді Фучжоу біля пагоди» (1983), «Невелика подорож на великій каруселі» (2002).

[3] «Конотопська відьма» (1982), «Закоханий чорт» (1986), «Глина» (1993), «Хто зрадить Брута?» (1985), «Чарований запорожець» (2004).

[4] Повної бібліографії публікацій Жолдака поки що не існує, серед найвідоміших його книг: «Спокуси» (1991), «Яловичина» (1991), «Як собака під танк» (1994), «Бог буває: ОГІУЄ Зіогіез) (1999), «Антиклімакс» (2001), «Топінамбур, сину» (2002), «Шизотерапія» (2004), «Гальманах» (2007), «Капосні капці» (2008), «Казкарик, або Казковий конструктор» (2008), «Про Карпа Соленика, Йосипа Тимченка, Івана Піддубного, Юрія Кондратюка, Миколу Лукаша» (2009), «Коли генії плачуть» (2009), «Гаряча Арктика» (2010), «Укри» (2015), «Нестяма» (2017), «Під зіркою Лукаша» (2018).

Чимало оповідань з’явилося в періодичних виданнях.[5] На початку 2000-х Богдана запросили ведучим телепередач – на УТ 1, потім на 1+1. Саме у цей час йому вдалося переконати керівництво Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого у необхідності створити відділення сценографії – отже, до останньої хвилини життя Богдан викладав сценарну майстерність на кінофакультеті цього інституту.

Сподіваюсь, фахівці-літературознавці ще напишуть про Богданів вклад у розвиток української літературної мови та жанрів української прози, а фахівці з історії вітчизняного кіно – про його сценарні роботи. Моє ж завдання дещо інше та скромніше: я пропоную поміркувати про Богдана Жолдака як про феномен київського міського життя останньої третини двадцятого століття. Власне – про те, що він значив для людей, які спостерігали його та жили поруч з ним від початку 1960-х.[6]

I

Три особливості рішуче відрізняли Богдана від гуманістів Відродження, які також малювали, писали, вивчали мови, хизуючись у листуванні та спілкуванні, чого вони досягнули водночас і в соматичній царині – умовно кажучи, у своєму ренесансному спортзалі. Богдан ніколи не хизувався жодним зі своїх досягнень. Був суцільно позбавлений марнославства. Завжди дорівнював самому собі. Якщо його фотографії подобались Юрію Миколайовичу Щербаку, його різьблені вироби – Світлані Василівні Петровській, а оповідання – Вадиму Леонтієвичу Скуратівському – він був щасливий, як дитина. У відповідь на компліменти червонів, відбивався жартами.

Навесні 2018 року, разом із витонченим стилістом, львівським графіком Ігорем Щуровим, ми готували виставку еротичного

[5] Оповідання Богдана Жолдака були надруковані у «Прапорі», «Дніпрі», «Чумацькому шляху», «Березолі», «Україні», «Зустрічах», «Кур’єрі Кривбасу», «Ї», «Критиці».

[6] Для написання цього есея було використано усні спогади Світлани Василівни Петровської, Мирона Семеновича Петровського, Івана Мироновича Петровського, Вадима Леонтійовича Скуратівського та Ірини Жолдак, яким висловлюю глибоку подяку.

мистецтва. Богдан погодився написати текст для нашої виставки і для каталогу. Свій есей «Coito ergo sum» він написав експромтом за день, «вибивши» в картезіанському «Cogito ergo sum» тільки одну літеру. Так латинське дієслово «мислити» перетворилось на латинське ж «гратися». (На жаль, у Львові, де восени відкрилася виставка, знавців латини серед мистецтвознавців виявилось недостатньо, щоб зберегти Богданівський аф*ер*изм, тож виставку відкрили під іншою більш-менш нейтральною назвою). «Як підписати твій текст?» – запитав я у Богдана, коли каталог пішов у друк. «Напиши, – відповів він, – Богдан Жолдак, важкоатлет української літератури (140 кг)». Це, здається, була єдина притаманна йому характеристика, якою він пишався – але і в цьому разі з обов'язковою самоіронією.

Хай би чим Богдан займався, він поринав у нову справу з неабияким завзяттям, стрімко перестрибуючи через щаблі учнівства та аматорських спроб – одразу на сходинку, яка називається професіоналізм. Перед тим, як піти до друзів на день народження, не маючи у кишені ані копійки, Богдан вирізав зі старої шкіряної валізки чарівних жартівливих чортів, потім до них шкіряний мотузок – подарунок готовий! Такій авторській прикрасі місце в Музеї народної творчості десь поміж Ганною Собачко та Марією Приймаченко. Якось Богдану замовили кінорекламу пральної машини – він поставив біля машини панянку, яка знімає з себе одяг, одну річ за одною, й кидає пратися, а коли залишається оголеною, сама пірнає туди ж та зникає в глибочині центрифуги, що працює на повну потужність. Такої реклами не цурався б навіть Siemens чи Bosch! На початку 1970-х на травневому параді з'явилися нові автомати Калашникова. Я, звичайно, благав батьків про іграшковий АКМ. Богдан взяв у мого тата шмат товстої фанери, приготованої для книжкових поличок, по пам'яті намалював АКМ з цапфою, багнетом, подвійною мушкою та шомполом, і за годину вирізав мені його лобзиком – присягаюсь, що такої іграшки у масштабі 1:1 не було ні в кого в СРСР, а за кордоном – і поготів.

Богдан демонстрував найвищий фаховий рівень і в інших галузях. Він ретельно занотовував київський міський фольклор. Виявилось, що, власне, він один зафіксував безпосередню реакцію міста на Чорнобильську катастрофу, зібравши докупи сотні анекдотів,

які притаманним їм сарказмом нищили патетичну партійно-урядову версію жахливих подій 1986 року. Слух до фольклору в Богдана, вірогідно, філологічного походження – а філологом він був від Бога. Пам'ятаю, як він лежав на канапі, такий собі український післяобідній фавн – і насолоджувався чотиритомним Словником української мови Бориса Грінченка, найулюбленішим своїм читанням. Час до часу Богдан відволікався від читання та занотовував у невеличкий саморобний блокнотик у якійсь дешевій палітурці слова та ідіоми української мови, не сплюженої академіком Білодідом та його горезвісним асиміляційним словником. А потім запрошував мене зрадіти новому слову, вимовляючи його, як вимовляє слово актор на сцені – смакуючи його смисли та фонетику – та не кваплячись повертав його живій українській мові.

Якось згодом, під Обуховом, на зйомках чи то «Княгині Ольги», чи то «Ярослава Мудрого», ми, масовка та епізод, лежали гуртом на траві за обідом, десь за розфарбованими під плінфу пінопластовими Золотими воротами. Не знявши нашого незручного смердівського строю, ми різали ковбасний сир та ніжинські консервовані огірки. А Богдан розігрував смішні історії. До нашої компанії підійшов хтось із професійних акторів, похилого віку, – такий собі Дід Панас, перевдягнутий у князівський кафтан одинадцятого століття, – і звернувся понад нашими головами до Богдана: «У Вас чудова українська мова, просто чудова. Вітаю Вас». Богдан аж почервонів. Для мене це було ще одним красномовним доказом: Богдан перетворював на диво все, чого торкався.

Богдан був гостинним, як султан Брунею. Він успадкував цю рису від мами, Єви Устинівни, і розвинув її згідно з власним розумінням всебічного професіоналізму. Знайомий ювелір на прізвисько Костиль вирішив одружитись – отже, треба обов'язково зайти на п'ятий поверх до Богданової однокімнатної (щоправда, тридцятиметрової) комуналки, протиснувшись у двері між «Трояндою Закарпаття» (де наливали тільки сухе та напівсолодке) та «Канцтоварами», відвідати Жолдака. Чечики вирішили розлучитись – знов-таки треба відмітитись у Богдана. Дод Черкаський придумав нових героїв – необхідно якнайшвидше видертись на височінь до Богдана і намалювати їх, не відкладаючи, поклавши

папірець між самвидавом та глечиком свіжого борщу; Толя Погасій зрозумів, де і як на Тибеті зловити Снігову людину чи спіймати НЛО, – треба перш за все розповісти таємницю Богдану. Для всіх цих людей – і для десятків інших – в необмеженій кількості був запашний, зібраний із трав чай із таким медом, запах якого викликав справжнісінькe запаморочення, був свіжий український хліб зі смальцем та пісний буряковий борщ, а для особливих обставин – настоянка на гірких горіхових перегородках, яку одна з Богданових шанувальниць охрестила «настойкой на промежностях».

У далекі сімдесяті – на початку вісімдесятих мені випала честь насолоджуватись Богдановою гостинністю. Коли мої стосунки з батьками стали нестерпними (діти шістдесятників добре знають, що таке бути дітьми шістдесятників), я накивав п'ятами та заховався у Жолдака, добровільно відпрацьовуючи кількаденну криївку тим, що розмальовував за Богдановим малюнком на стіні Козака Мамая. Час від часу, після лекцій на романо-германському факультеті та перед вечірнім тренуванням у молодшій групі, що під керівництвом Клімана вивчала шо-та-кан, я забігав до Богдана, і або Богдан, або Єва Устинівна частували мене хлібом, медом і чаєм. Узимку екзистенціальна вага цієї гостинності зростала амплітудно. Іноді, після ранкової двірницької роботи, відколовши кригу з довжелезного фасаду Центрального Телеграфу (фасад для мене, двірника, був поняттям горизонтальним), і перед денними університетськими лекційними парами я відігрівався у Богдана під ватною ковдрою. «Грійся, котику», казав мені, двадцятирічному, Богдан.

Ми не замислювались тоді про фінансово-економічну складову Богданової гостинності. Грошей не було ні в кого, але в Богдана їх було вдесятеро менше. Єва Устинівна «підпрацьовувала» щирою українкою, представляючи саму себе у щойно спорудженому скансені – етнографічному музеї «під відкритим небом», як його тоді називали. Вдома вона весь час передруковувала та редагувала рукописи на замовлення, зараз я розумію – за копійки. У Богдана час від часу з'являлась робота в кіно, але здебільш – на археологічних розкопках в Ольвії та Херсонесі, також переважно «за харч». Про літературний заробіток взагалі не йшлося. Переконаний, що свої гонорари за «Конотопську відьму» він також витратив на друзів.

Отже, жилося на копійки, та й тих було обмаль. Жолдаківська нечувана гостинність була щедрістю людини, готової ділитися останнім шматком хліба, черпаком бурякової юшки, теплом кімнати у центрі незатишного міста.

Я ще довго зігріватимусь цим теплом.

II

Як і можливістю насолоджуватись снігом узимку та конваліями влітку, я зобов'язаний знайомству з Богданом радянській владі та комуністичній партії.

Світлана Василівна Петровська пригадує, що, повернувшись із Кагарлика, де починалась її кар'єра шкільного викладача, вона приїхала до Києва і протягом довгих місяців не могла влаштуватися на роботу. Нарешті її взяли в 97-му школу на розі Горького та Саксаганського, у дворі, – опікуватись групою подовженого дня, так званою «продльонкою». В цій групі у неї з'явився п'ятикласник з 23 двійками, якого багато хто з викладачів вважав за безнадійного недоумка. Звали хлопчика Богдан Жолдак. Оскільки одна із задач Світлани Василівни – витягувати двієчників, вона була взялася за Богдана, проте він через місяць зник. Ніхто не знав, де він і що він. Якимось чином, в обхід педради, Світлана Василівна дізналася, що хлопець у лікарні з ревмокардитом. Написала йому цидулку. Він радо і моментально відповів. Світлана Василівна почала писати записки щодня – він щодня відповідав, а оскільки Богдану вже тоді не вистачало для самовираження вербального ряду, він прямо в тексті листів та цидулок додавав малюнки.

То були самоіронічні, лаконічні й афористичні візуалізовані тексти, з приголомшливим відчуттям форми. Саме такі малюнки невдовзі перетворилися на окремий жанр, в якому вербальне перетворилося на мовчазний, але все ж таки обов'язковий підтекст, а малюнок вийшов на авансцену. Цим жанром, карикатурою, й захопився Богдан, коли вийшов із лікарні та позбувся двійок. Знаючи, що у її чоловіка, Мирона Семеновича Петровського, чимало друзів у мистецькому середовищі, Світлана Василівна принесла йому Богданові малюнки та карикатури – мовляв, із таким очевидним талантом варто хлопчику навчатись. Мирон Семенович відніс

малюнки якомусь на той час відомому київському графіку, ім'я якого він не може пригадати. Де б Богданові повчитись малювати? Той сказав, мовляв, цьому хлопцю не треба вчитися, бо в нього є і тверда рука, і бачення – ми б і самі мріяли про таке непересічне бачення і таку впевнену руку.

Невдовзі Світлану Василівну, вагітну автором цього тексту, звільнили зі шкільної роботи за те, що вона підтримала Яна Заславського, одного з найкращих київських викладачів англійської мови на Державних курсах іноземних мов, проголосувавши – майже одна проти обуреної пуританської маси – проти звільнення Яна. Злочин Яна полягав у тому, що він закохався в американку, яка зламала на вулиці підбора. Отже, люди, у яких не було й не мало бути сексу, цього рудименту буржуазного суспільства, вигнали Світлану Василівну з роботи, вона залишила школу та «продльонку», проте Богдан прийшов до Петровських, із якими відтоді залишався в близьких стосунках за будь-яких обставин до останніх своїх днів. Навіть під час своїх багатомісячних подорожей – археологічних, спелеологічних, кінооператорсько-акторських – Богдан писав Петровським листи, знов-таки, поєднуючи розповіді про своє сьогодення з малюнками. Бо слово, навіть фольклорно забарвлене, не здатне було відбити реальну дійсність, яка потребувала візуалізації.

За ранніми листами Богдана, що збереглися в архіві Петровських, можна прослідкувати, як формувався його стиль – і як із його самоіронії народжувався образ дотепного, проте самокритичного оповідача, який завжди осмислює не тільки самого себе як комедійного персонажа, але й свій пародійний стиль. Власне, у цих (здебільш російськомовних) листах липня–вересня 1966 року Богдан уперше у житті привчає себе регулярно писати, відверто зізнається в тому своїм адресатам, виробляє навичку красного письменства, випробовує ідеостиль, підкріплює розповідь жестом. А оскільки жест – річ невербальна, Богдан замість нього вміщує рисунок, вплетений у лист композиційно та наративно. Як розповісти про свої досягнення в копанні? Хіба про це розкажеш? Богдан імітує першу сторінку «Известий», і в цій уявній газеті друкує свою умовну фотографію з типовим радянським гаслом. Щоправда, то

вже професійна розкадровка його розповіді, немовби лист служив йому кіносценарієм, а його адресати – приймальною комісією кінофакультету.

У нудній атмосфері кіно- та археологічних відряджень, де майже нічого не відбувається, роботи мало, а розваг немає взагалі, все те, що відбувається з Богданом, стає осмисленим, важливим – навіть дрібниці. І ці дрібниці породжують словесні трюки, листи-комікси, якими Богдан сам себе розважає.

В археологічній експедиції така собі Неля зламала ногу, шкандибала декілька тижнів у гіпсі. Богдан, якщо вірити його листу, запропонував їй руку, серце і ногу. Мама їм прислала меду. Тож у них тепер медовий місяць. Потім з-під Запоріжжя археологічна група (під керівництвом славетного Бориса Мозолевського) подорожувала до Кіровограда, де Богданові довелося фотографувати з усіх боків скіфських баб. «Бабушки очень старые, 3 тыс. лет, и потому очень большие, 3 м в длину», пише він в іншому листі.

Того ж року під час зйомок фільму «Там вдали, за рекой» сталась прикра несподіванка: «съёмочный кран отбил мне палец, а палец отбил мне энтузиазм». Невдовзі Богдана «укусила собака». Він пояснює: «Теперь буду ждать 14 дней, сойдет ли она с ума, если да – мне грозит 40 уколов». Богдан весь час скаржиться, мовляв, на зйомках неймовірно нудно. Він ходить по сільських книгарнях, купує книжки, читає – й тим відрізняється від навколишньої кіношної публіки. Задля додаткової наочності Богдан додає до листа карикатуру: всі п'ють, він читає. Відчуття дистанції між собою-кіноактором і собою-письменником та літератором провокує самоіронічні пасажі, наприклад: «Вообще-то хорошо работать в таком фильме. Ответственности никакой, но зато сколько радости наблюдать, с каким пылом и жаром обсуждается каждая находка! (Например: если ни в одном фильме танк не разбивал стог сена, значит, это – потрясающая находка. Помните, Мирон, как мне стыдно было за свои наивные рассказы? Здесь я чувствую себя человеком»).

Дивно, що саме в цей час – а Богданові ледве дев'ятнадцять років – він рефлектує мову, точніше – її особисто добре всім відомий виражальний засіб: «Матюки – потрясающая вещь, никакие слова не могут иметь столько различных значений и интонаций,

и благодаря такой универсальности матюки очень быстро припадают к языку, и речь изо рта, как дурной запах». Якщо взяти до уваги, що Богдан був носієм міського фольклору і в його анекдотах «матюк» відігравав важливу функцію, в щоденній Богданівській мові оцього «дурного запаху» геть не було. Зрозумівши ще підлітком, чим є «матюк», Богдан майже ніколи не послуговувався лайкою в побуті, а якщо і вдавався до табуйованого слівця, сміявся його неочікуваності, немовби підкреслюючи сміхом, що таке слово його власному слововжитку не притаманне.

Щоб зайнятись чимось корисним під час відрядження, Богдан шукає сюжети для кіносценарію, який можна було б надіслати до ВГІКу, та весь час знаходить щось інше – скажімо, двох місцевих кіномеханіків. Одного звуть Володимир Ілліч, другого – Йосип Віссаріонович: вони ходять із паспортами, доводячи всім, що саме так їх і звуть, на спір – за випивку! Їм всі, звичайно, програють. Тож тепер непитущий Богдан проводить час в компанії двох крутих алкашів, Йосипа Віссаріоновича та ВолодимираІлліча.

За вісім–дев'ять років Богданові стилістичні знахідки об'єдналися в його неймовірно виразному ідіостилі – тепер уже суто українському. В Закарпатському селі Королеве, де він перебуває на чергових зйомках і де поруч «невдало переходив кордон О. Бендер», Богдан сумує, що не має контакту з фольклором, проте радіє, що місцеве населення жене самогонку з «благородних фруктів», а не зі «східняківських» буряків чи цукру. Він пише Мирону Семеновичу про файну погоду: тут «така краса! Такі гори, такі … гм, тут Вам привіт од Іри…». Жарт, жест, сміхова значуща пауза, трюкова Богданова інтонація нарешті набувають у його листуванні свого незабутнього шарму.

III

У ранніх Богданових листах вперше постали його рисунки та карикатури. Вистрибнувши з листів, вони трансформувалися в окремий жанр. Наприкінці шістдесятих Богдан щоразу приходив у гості з черговою карикатурою. Не з пляшкою, не з квітами – з малюнком. Його жвава туш на папері закарбувалася в моїй дитячій свідомості. Чимало не збереглося, але я пам'ятаю малюнок трьох

бочок: на одній написано «Пиво», на другій «Вино», на третій – «Діоген». Пам'ятаю малюнок, який мене приголомшив – я його декілька разів відтворював: велика оголена нога придавила дві п'яточки, і вони з-під неї стирчать... Я досі запитую себе, чи не від Богдана моє бажання переробляти візуальні міфи в апокрифи, чи не від нього певна карикатурність моїх героїв.

Хай там як, Богданові карикатури поєднували політичний анекдот і радянську агітку. Анекдот перевертав агітку з ніг на голову. Виходив такий собі апокриф – улюблений жанр шістдесятників, яким доводилося мати справу з ідеологічно забарвленими стереотипами та сталими марксистськими кліше. Богданів рисунок вражав лаконізмом. Економія слів і знаків межувала у ньому з афоризмом чи прислів'ям. Звичайно – візуальним, індивідуально-авторським, нечувано-небаченим. Богдан брав плакат, що оспівував Дніпрогес як крок до перемоги комунізму, і замість води пускав через водоскид тисячі людей. Мовляв, ось вам і плата за переможні кроки. Або візьміть його карикатурний монумент на височенному постаменті – не Леніну чи Щербицькому, а сніговій бабі: пам'ятник Новому року, святу, яке обожнювали атеїстично налаштовані радянські люди. Баба, звичайно, розтане – але який вдалий натяк на провізоричність радянського монумента і сезонність самого режиму. В епоху Холодної війни з постійними газетними залякуваннями на карикатурах та у фейлетонах – буцімто агресивне НАТО погрожує мирним країнам Варшавського пакту своєю атомною бомбою – Богдан пародіює радянську пропаганду, скидаючи на світ бомбу з написом «Sex». Він навіть не уявляв, наскільки його пророцтво точніше, ніж політичний прогноз «Правди» чи «Известий»!

А ось типовий Богдановий чорний гумор із присмаком внутрішньої драми: солдат, який мілітаризувався – чи дослужився – до того, що волосся його проросло крізь каску. Ще одна доросла людина, що загралася – бюрократ із краваткою та «в жилєточці», який грається і не може награтися в свій «бронєвічок». «Це не смішно, – зауважив я татові, побачивши, року 70-го, цю карикатуру. – Це не гумор». «Звичайно. Тому що це – сатира», – відповів Мирон Семенович. Це саме йому та Світлані Василівні, в їхній сімейний архів,

подарував Богдан невидану збірку своїх малюнків-карикатур, наклеївши карикатури (перо, туш) на форматні машинописні аркуші цупкого паперу і обгорнувши імпровізований альбом двома клаптиками лінолеуму. Черговий том невиданого Богданового зібрання творів. Відгукніться, видавці!

Більшість його малюнків неможливо перевести у вербальний ряд – та й не треба. Не тому, що вийде банальність, а тому, що Богдановий малюнок – не анекдот у картинках, а саме сатиричний мультфільм, або трагікомікс, певний візуальний наратив. Сприймати його також треба візуально, бо це Богданівська питома стихія. Як пояснити сенс обручки, від якої тягнеться ланцюжок; хробака, що залишив яблуко за мить до того, як в нього мав влучити стрілою Вільгельм Тель; асенізаторської машини, з якої вантажиться паливо для космічної ракети; чи самогубця, який стрибає в унітаз з високого радянського бачка – незмінного атрибуту нашого комунального побуту?

Богданова візуальна дотепність базувалася на його невичерпному гротескному баченні – вмінні поєднувати елементи з різних сфер, що ніяк між собою не перетинались. Це його вміння почути у суто українському «хай чабан» зіткнення різних мов. Саме таке гротескне зіткнення створює нові нечувані смисли, які бентежать своїм небанальним ставленням до панівної ідеології, до режиму, до культурних міфів, до інтелектуальних кліше. Спробуйте перевести такі образи у ряд вербальний – а потім пояснити, що вони значать: вам знадобиться півсотні сторінок на саме тільки пояснення контексту, ремінісценцій, символічного ряду та семантичного поля.

Графік – простий графік, який у Богдана потрапив за грати: ну як не згадати про засекречену демографію та заборонену соціологію в СРСР – чи життя, що пульсує, навіть у в'язниці? Богдан бере серп і молот, з їхньою семантикою прогресивної пролетарсько-селянської спайки, алегорією соціалістичної революції та символікою майбутньої безкласової комуністичної утопії, та заміняє молот на скребло розвиненого пітекантропа чи австралопітека. Ось вам ваше щасливе безкласове майбутнє, що веде у кам'яну добу. Чи візьміть бандуру, незмінний атрибут українського кобзаря, на яку Богдан замість струн натягнув колючий дріт. Співаєш – і пальці в кров. Ось, власне, чого коштує кобзареві його одвічна співоча правда.

Звичайно, Богданове гротескне бачення не є гумором – воно наскрізно трагікомічне, а його сатиричний момент не відштовхує об'єкта осмислення і не перекреслює його, а, навпаки, наближає до нас своїм глибоким співчуттям. Бо це наші графіки за гратами, це ми, у відчаю від нашого божевільного побуту, стрибаємо головою в унітаз із височини радянського ватерклозетного бачка, намагаючись позбутися всіх проблем; й новітній герб – це ж наше рідне радянське скребло. Ба більше – й на Богданову бандуру, на той час і простір, якому він належав, цинічно натягнули струни з колючого дроту. Грайте, товаришу Жолдак, насолоджуйтесь!

IV

Я, далебі, дитиною бачив Богдана багато разів – проте запам'ятав його саме як оповідача. Власне, мій перший спогад про Богдана – кінця шістдесятих років – схопив саме цей його талан, який я тоді ані оцінити, ані зрозуміти не був у змозі. А запам'ятав я от що. Десь у Маріїнському парку, у двох кварталах від нашої Печерської комуналки, мій тато гуляв і розмовляв з Богданом. Вони йшли разом, я між ними, але у якусь мить Богдан зробив крок убік і, немовби декламуючи, розповів батькові анекдот, який мене сильно вразив: лаконічним рефреном на початку та у кінці та приголомшуючим центральним образом – одрубаною головою. Богдан назвав його «першим українським анекдотом».

А сюжет, у якому я плутався, був, приблизно, такий. Мовляв, іде собі селянин, бачить – одрубана голова лежить. Він – до неї: «Боже, за що?» «За язик!» – раптом відповіла голова. Перелякався селянин, дивиться навкруги – бачить, котиться поміщицька коляска. Він – до неї: «Там… Така чудернацька річ! Лежить голова на шляху, одрубана – і розмовляє!» Поміщик під'їжджає, звертається до голови – мовчить голова. Наказав поміщик того селянина покарати – і ось він іде, побитий, пригнічений, і плаче «Боже, за що?» А одрубана голова йому відповідає: «За язик!»

Богдан, як завжди, сміявся, мій батько, як завжди, іронічно посміхався та хитав головою, – але тільки п'ятдесят років пізніше я зрозумів, що, власне, я почув, і чому це важливо. Цей анекдот мене неймовірно бентежив. Богдан його не пам'ятав, і не пам'ятав,

де він його почув. Не пам'ятав і Мирон Семенович. Але ж якщо вірити Богдану, йдеться про перший український анекдот, він мав би бути десь, кимось зафіксований – невже Богдан його вигадав?

Мені допоміг мій колега Михайло Назаренко, який може знайти чорного кота у темній кімнаті, навіть якщо цього кота там немає. Виявилось, що у 1969 році белетрист і літературознавець Микола Смоленчук видав у одеському видавництві «Маяк» книжку «Ой літав орел» – про родину Тобілевичів, про Садовського, Саксаганського, Карпенко-Карого – та їх батька, Карпа Адамовича Тобілевича, який виховав дітей – плеяду великих українських артистів. Про нього розповідали, що він був прекрасним оповідачем, майже актором, знаним любителем жартів та анекдотів. Власне, анекдот «За язик», що його можна хронологічно розташувати і у шістнадцятому, і у дев'ятнадцятому сторіччі, буквально цитується у книзі. І його розповідає, як анекдот, сам Карпо Тобілевич.

Богдан прочитав Смоленчука, позичив у нього анекдот Тобілевича, привласнив його і розповів його не як спогад або уривок з книги – але саме як живий український анекдот. Відчувши його глибинний фольклорний підтекст, Богдан повернув цей анекдот фольклорній – тепер уже міській – стихії. Він не цитував книгу «Ой літав орел». Замість цього він на мить відступив убік, щоб, так би мовити, стати Тобілевичем. Чий анекдот став його, Богдана, анекдотом. А ми з батьком, не здогадуючись, перетворилися на його слухачів – Кропивницького, Садовського, Карпенка-Карого. Звичайно, фольклористи наведуть зо три десятки старіших українських анекдотів і переконливо доведуть, що Богданова дефініція цього анекдоту як «першого українського» не витримує критики. Але йдеться зовсім не про філологічну точність – йдеться про творчість міфопоетичну.

Богдан був творцем і носієм міфів. Він продукував міфи щоденно, щогодинно, спонтанно і несамовито. Сидимо, п'ємо чай. «А ти знаєш, що через всю Україну, з півдня на північ, ідуть довжелезні Змієві вали? Побудували їх ще за часів середньовіччя, і ніхто не знає, як і для чого – і хто це зробив». У мене на лоб лізуть очі. «А ти знаєш, що в Ольвії розкопали смітник і познаходили там такі речі, які в Афінах можна було купити тільки за золото?» У мене

падає щелепа. «А Брайчевський каже, що 1500-ліття Києва, що Толочко з Рибаковим вигадали – це повна фігня, а насправді Аскольд і Дір знайшли тут розвинену міську культуру часів Геродота». Бажаєш, щоб ця розмова тривала, бо розверзаються хлябі небесні… «А ти чув, що Бені Гудмен взагалі не знає нот та імпровізує під джазбанд?» «А що під іменем Шекспіра батрачила ціла низка драматургів, які спеціально написали віршика на могилі Шекспіра, мовляв, благословен, хто не потурбував моїх кісток?» «А ти знаєш, що в Мохенджо-Даро, те покинуте місто в Індії п'ятого століття до нашої ери, познаходили механізми для вироблення електроенергії?» «І що саме цигани створили цю цивілізацію, а потім покинули місто за невідомих обставин і пішли мандрувати світом – і мандрують досі?»

Богданове міфоманство могло тривати годинами, воно майже ніколи не припинялося. За браку фахових джерел і відкритої закордонної інформації перевірити його було майже неможливо, а сперечатися з Богданом та доводити йому не-завжди та не-зовсім точність таких чуток чи посилань було марнотратством. Якщо він вам розповідає, що Брюс Лі під час бою без правил із якимось непереможним стариганом-кіу-ку-шін-кайцем із далекого Тибету чиркнув того пальцем легенько десь біля підшлункової (Богдан показує, як саме і де той чиркнув), а той невдовзі взяв та й помер – чи можете ви довести, що цього не було, чи що, наприклад, це було не з монахом із Тибету, а навпаки, з якимось Хаберзецером, книжки якого з фул-контактного карате циркулювали в нашому підпіллі?

Якщо мені вдавалося іноді піймати його на гарячому і довести, що він перекручує в принципі вірогідну інформацію, Богдан готовий був погодитись, але почувався він при цьому так, немовби його не зовсім правильно зрозуміли. Тільки у зрілому віці я втямив, що його міфологічний дискурс виник не з відчуття інтелектуальної переваги. Навпаки, до нього треба було ставитись, як до певного жанру гоголівських байок: слухай та насолоджуйся. Це – новий жанр міських казок епохи зрілого соціалізму. Ковбаси немає, культури немає, літературних заробітків теж – і далі за списком. Проте є ці дивовижні розповіді, короткі, приголомшливі. До речі, чи ви знаєте, що Гоголь завжди хотів бути українським письменником?

Адже «Диканька» – це справжнісінький Гоголь, а всі ці його ленінградські Акакії Акакієвичі – суцільне лайно, гоголівська задрочка! Чекай, ти не знав, що Гоголь мастурбував, щоб забутись та порятуватись від тиску миколаївського режиму? Чи ви знаєте, що переклади Діброви з Беккета на голову вищі за самого Беккета? Що в Грішу Туряна на тель-авівському пляжі закохалась американська мільйонерка та забрала його з собою в Нью-Йорк з метою одруження? Чи вам відомо, що до В'ячеслава Іванова й Алексєя Лосєва наш Андрій Олександрович Білецький уже давно реконструював праіндоєвропейську мову, в якій, виявляється, всього три фонеми?

Проте цій міфотворчості наставав кінець, коли у справу втручалася Єва Устинівна. Вона могла дати Богданові фору – і легко його обіграти. Тут Богдан включав критику фольклорного розуму і жартома трощив мамині байки, особливо коли Єва Устинівна пропонувала двадцять днів голодувати, щоб вилікуватись від будь-якої хвороби, чи їсти лише прополіс, щоб не занедужати взимку, чи розповідала, що Лукаш знає всі мови, окрім санскриту, чи що наш тренер з шо-то-кану Кліман ламає п'ять цеглин, а твій улюблений Ван Дам – тільки чотири, чи що її дядько під час військових зборів бачив під Петрозаводськом живе НЛО. Богдан брав будь-яку з цих легенд – і доводив їх до логічного абсурду, а маму – до шалу, бо як це можна не вірити тому, що мама розповідає? «Мамо, припиніть!» «Та як можна, – доброзичливо не погоджується Єва Устинівна, – коли воно саме так і є? Ну, може, чотири цеглини. І не біля Петрозаводська, а за Мурманськом!».

Богданова міфотворчість була запрошенням до подиву. Вона виводила за межі гнітючого побуту, черг, відсутності грошей, брудних та виснажливих пліток, офіційної щоденної брехні, нав'язаних профспілкою газет, які нудно було читати навіть у клозеті, та трьох однаково нудних телепрограм. Сталий незмінний світ, що крокував Хрещатиком до перемоги комунізму, перевертався в Богданових розповідях на голову та йшов у протилежний бік, до Бессарабки – немовби Богданові міфи були його черговими кінематографічними трюками-«гегами», просто не відзнятими на плівку.

Богданові міфи обіцяли радісне відкриття неофіційних, а тому вартих довіри інформаційних джерел. Вони були криницею для

спраглих, дива поцейбічного, щоденного дива, через яке відкривалися несподівані зв'язки та неочікувані події. Можливо, ми ще тоді не доросли до того, щоб осягнути глибочину і правдивість тих міфів. Але вже тоді було зрозуміло, що за ними стоїть глибоке Богданове переконання: людина – смішна, неочікувана істота, диво на двох ногах, якому можна і треба радіти і над яким треба сміятися, бо все, що окремі двоногі роблять – це ж сміх і гріх, та й годі!

Міфологічне мислення дозволяло Богданові захоплюватись людьми незалежно від їхнього походження. Як і у Вадима Скуратівського, певною мірою – Богданової протилежності – у Богдана всі були геніями, і все, що люди навколо робили, було вищого ґатунку: «Ну, це капєц».

Візьміть того ж Лукаша. Він – геній, бо переклав «Дон Кіхота» і «Боккаччо», а тепер проводить час із сусідами у дворику за доміно: ну, не дивак? А Коля Залевський: був вузькоплечий хлопчик, а тепер так накачався, що став підпільним чемпіоном України з культуризму, і хоча нажив собі сиве волосся у свої 35 років, за ним упадають всі жінки на Хрещатику, коли він виходить на прогулянку зі своєю Ритою. А Павло Загребельний передрав усі свої романи – разом із «Роксоляною» – і Вадим Скуратівський це переконливо довів, і тепер його ганебно цькують за правду науки. І – майже без паузи – «А ти знаєш, що Едик Мацишевський зробив?» Едик був кремезним, Богданових габаритів хитруватим мешканцем Подолу, який працював точильником ножів на Володимирському ринку. Виявляється, якісь там грузини залицялись до Едика, і він їм призначив місце для дуелі – під сходами ринку, у своїй майстерні. Коли вони прийшли до нього на «розборки», то побачили Едикову амуніцію – і своєчасно відступили. Оскільки більшість героїв цих історій я знав особисто – знався з Колею, бачив Едика – розповіді Богдана захоплювали саме тому, що відрізнити їх від вигадок було майже неможливо. Бо вони ґрунтувалися на вірі в те, що людина все може, що вона гідна самої себе, що може себе витягнути з багна і при тому залишитися собою – смішною і непатетичною. Цю людину Богдан немовби вставляв у певний індивідуально-авторський міф – і в цьому міфі варяги виходили на Хрещатик через Пасаж, а з Подолу київська буддійська проща йшла пішки на Тибет.

Саме про таку прощу до буддійського монастиря мріяв у той час Толя Погасій. Я розглядав у Богдана вдома альбом Тетяни Яблонської. Побачив там рисунок – портрет натурщика – і впізнав у ньому Толю Погасія, свого тренера у Кліманівській молодшій групі. У Толі – вигнутий вбік літерою «С» ніс. У житті такого не бачив. Яблонська зафіксувала Толю за декілька років до того, як Богдан нас познайомив, а Толя взяв мене, в спортивному відношенні абсолютно незграбного, до себе тренуватися. «Що в нього з носом?» – запитав я Богдана.

«Толя – маленький, дуже легкий і дуже добре рухається. Але легкий та маленький. Він купив собі джинси, вирізав під матнею ромб і вшив туди тканину зі старих джинсів. Тепер він може ногами рухати вгору-вниз, підстрибувати в повітря та бити маваші з льоту, *карочє* – не під'їдеш. А зверху надягає вишиваний безрукавний теплий кептар із повсті, який дає волю рукам. І ось іде Толя ввечері по вулиці Толстого, підходять до нього четверо хлопців і просять запалити. Толя не палить, але вони лізуть до нього – щупленький, невеличкий на зріст, чому ж його не побити? Толя стрибнув і першим вирубив найкремезнішого з них, потім другого, встиг дістати урокен'ом третього, а четвертий був уже на Саксаганського». Богдан коливається всім тілом від сміху. «Чекай, а як же його покривлений ніс?» «А-а-а, це його Кліман «дістав» ногою в стрибку під час тренування».

V

Київ був для Богдана містом людей, вартих нашого захоплення. М'яко і ненав'язливо Богдан захоплював цими людьми своїх знайомих і друзів. «Ти бачив "Пропалу грамоту"? Ні? Це ж геніально!» І ми йдемо вдвох у «Кінопанораму» дивитися Івченківський шедевр. «А ти бачив у "Молодіжному" постановку "Слова о полку"? Вони реконструювали фонетику "Слова" і виспівують її з тональними наголосами!» І ми йдемо в «Молодіжний» слухати історико-фонологічну театралізацію «Слова». Я сподіваюсь, що Богданова інтелектуальна щедрість не знала меж, і не я один опинився серед її вдячних реципієнтів, проте мені перепало чимало. Ми разом ходили

дивитись мультфільми «для дорослих» – концептуальні, серйозні, переважно чорно-білі колажі-притчі, схожі на Богданові карикатури. В них був оцей самий момент – ага! – який перетворював міста у нашому сприйнятті з простору життя на простір убивчого консюмеризму та злої спокуси. І навпаки, ми пробилися на концерт популярного джаз-рокового гітариста Пола Меттені, але втекли з другого відділу, саме тому, що оцього апокрифічного «ага» в нього не було, а була технічно бездоганна електрична нудота, демонстрація технічних можливостей без бачення і напрямку. «Загниваючий капіталізм, – сказав Богдан. – Зажралися, гади».

Але були справжні відкриття. У «Молодіжного» театру вдруге забрали приміщення, загнали їх кудись на Чоколівку, але ми зібрались і поїхали, бо ентузіазм Богдана був безмежний. «Не пожалкуєш, ти такого ще не бачив». І справді, не бачив: то був театр, який розмовляв мовою Богдана – гротескною мовою кінематографічних трюків і мізансцен, зрозумілих будь-кому, хоча й вишуканих стилістично. «От зараз, чекай», – каже Богдан, сидячи переді мною в кріслі у напівпорожній залі. Показують уривки з Гашеківського «Швейка». Швейк сидить на допиті перед капралом. Капрал штучною бюрократичною мовою звертається до Швейка з якимось дурним питанням. Швейк від обурення підстрибує на півтора метри! Ще питання – знову Швейк підстрибує на півтора метри. З позиції «седяше». Жарти Гашека не переносять, а, так би мовити, перекладають мовою театрального гротеску.

Богдан у неймовірному захопленні від такої знахідки. І знає, що далі буде ще смішніше. У другому відділі демонструють збірну солянку з різних вистав і п’ятихвилинні сценки. Одна з них – інтерв’ю з космонавтами. На сцені стіл. На столі, спираючись на одну руку, «плавають» у повітрі, навмисне гальмуючи рухи, два космонавти. Дисбаланс між їхньою віртуозною гімнастикою, що імітує орбітальну невагомість, та нормативною швидкістю мови створює гротескний образ. Зала от-от лусне від сміху. Богдан виходить після спектаклю радісний, веселий, задоволений, немовби це він грав на сцені. Ми обговорюємо гротескові принципи, Богдан не може не захоплюватись режисурою та вишколеністю акторів. «Оцей весь нудотний театр Райкіна може йти в сраку!

У порівнянні з цими геніальними хлопцями той Костянтин – суцільне лайно!»

Богданові компліменти грали певну пропедевтичну роль. Сам велика дитина, він ставився до людей, як до дітей, що страждають від невпевненості, комплексів і нерішучості, а тому потребують всебічної підтримки. Їх треба заохочувати, підбадьорювати, переконувати в тому, що вони, безперечно, зможуть, іще одне зусилля – і вони, безумовно, впораються. Я дванадцятилітнім прийшов до нього на Печерськ у фотоклуб із батьківською «Сменою 7». Фотограф із мене був кепський. Я ледве розумів, чим відрізняється діафрагма від витримки, як вони пов'язані і в якій рідині розчиняти фотореактиви. «Сонечко, – пояснював Богдан, – вийди на вулицю, сфотографуй дерево, людину, будівлю». Я робив свої незграбні знімки. Плівку негайно витягували, проявляли, фотографії друкували, і ось уже на цих імпресіоністичних фото, нечітких, з усіма їх очевидними хибами, Богдан пояснював мені помилки і давав вказівки. «Зменш діафрагму. Не знімай проти сонця. Наблизься до того, що хочеш знімати. Зміни кут. Візьми нижче». Ці його побажання можна було переносити з фотолабораторії в художню студію або на журналістський семінар. Вони допомагали мені протягом десятків років після моїх невдалих спроб опанувати фотокамеру.

Наділений янгольським терпінням, добрим відчуттям «матеріалу», нечуваною добротою і повагою до дитини, Богдан був непересічним наставником. Діти його обожнювали. «Геніальний малюнок! Класна робота, продовжуй! А спробуй ще так!» Таку щиру підтримку можна було від нього отримати завжди. Діти розкривалися біля нього. На жаль, Богданів досвід у «Клубі юних моряків» пройшов повз мене, і я майже нічого не знаю про його походи із проблемними підлітками на яликах по Дніпру, але, сподіваюся, хтось із його учнів про це ще розповість, і ми почуємо, як підіймало, внутрішньо звільнювало, розкомплексовувало та усамовпевнювало Богданове дивовижне вміння радіти чужому відкриттю, дитячому малюнку, шкільному спортивному досягненню чи навіть простій спробі подолати себе або посміятися над своєю незграбністю.

Коли підростала Дарина, Богданова донька, він усіх заохочував радіти її першим малюночкам. А іноді телефонував, щоб прочитати

по телефону казку про голку та ниточку, які товаришували, сперечалися, розлучалися, знов замирювалися, а наприкінці зійшлися разом, щоб «вишити бабі Єві оцю казочку». «Ге-ні-яль-но!», підсумовував Богдан. Точно так він захоплено розповідав мені і моїй нареченій Насті Сімферовській (у відкритій кав'ярні парку Шевченка) про своїх неймовірно талановитих студентів – дев'ятнадцятилітніх хлопчиків та дівчаток із Театрального інституту, яким він викладав сценарну справу. Вони один за одним, наперекір корумпованому журі і попри невпливовість своїх менторів, на кшталт Богдана Жолдака, вигравали міжнародні конкурси. Богдан радісно хизувався своїми учнями-сценаристами: «У мене є такі дівчатка-близнючки! Їхні учнівські сценарії – це ж *гібель Помпеї*! Геніальні діти!»

Безмежно обдарований у різних царинах, Богдан ставився до всіх навкруги, як до людей неймовірно талановитих, у яких є щось непересічне, неймовірне, геніальне – хоча б одна риса. Знайти її та вказати на неї самій людині дорівнювало допомогти дитині повірити в себе, відкрити себе і спертися на свої дві. Навіть коли він критикував, то робив це так, що образитись було абсолютно неможливо, бо все перетворювалося на жарт, над яким він сміявся разом зі співрозмовником. Ось Вадим Скуратівський показав Богданові свій новий кіносценарій про Гоголя. «Вадиме, сценарій Ваш, немає сумнівів, але він недосконалий; прозові уривки дуже хороші, але вони Гоголівські».

Я радо захоплювався відкриттями Богдана, хоч бували й зовсім неочікувані ситуації. Пам'ятаю, я шукав і не міг знайти колонкових пензликів, бо ті, якими я користувався, стерлися вщент. «Є! Вони тут! Приходь!» Ми йдемо разом до канцтоварів, що поруч із входом до Богданового будинку на Червоноармійській. Вузький, витягнутий уздовж магазинчик, куди привезли «дєфіцит»: чеські цангові олівці та – насправді! – колонкові пензлики. Перед прилавком – натовп, не пробитись. Богдан протискується з боку каси, проводить мене. «Дивись», – каже він мені. Я схиляюсь над склом, намагаюсь роздивитися пензлики. «Це просто кайф, – каже мені згори Богдан, – та ж подивись на них!» «Та ж дивлюсь!» «Та не туди дивишся, підіймай голову, – чомусь голосно шепоче Богдан, –

подивись на них, ти таких ніколи не бачив!» Підіймаю голову, збентежений, – наді мною неймовірної вроди синьоока продавщиця канцтоварів. Блакитні очі – глибокі, прозорі, довірливі. «Ти таке десь бачив? Ну? Ось тобі й пензлики!»

Для того, щоб спіймати в людині щось неочікуване – треба було дивитись і вдивлятись. Проте «схопити» людину на вулиці зненацька в несподіваній ситуації, зробити неможливе фото з близької відстані, зняти прихованою камерою, коли найкраще, чим можна було скористатися, це апарат «Зеніт М» – все це належало жанру ненаукової фантастики. Богдан блискуче володів цим жанром. Наприкінці сімдесятих він приніс показати декілька неймовірних фото – дві похилого віку бабці сваряться на вулиці; неймовірної зовнішності жіночка невдало нахилилася, відкриваючи прозаїчну трикотажну білизну; рагулі бухають і не здогадуються, що їх фотографують – ціла низка несподіваних жанрових сцен.

«Як ти спромігся?» «Дивись, сонечко». Богдан витягнув камеру з якоюсь дивною насадкою і наставив камеру на пішоходів, що йшли повз нас. «Що я знімаю?» «Звісно, вулицю!» Богдан протягує мені камеру: «Відкрути насадку». То був якийсь нарізний жерстяний корок від пляшки з широким горлом, накручений на об'єктив «Зеніту». Я відкрутив його і оглянув з усіх боків. З однієї сторони в корку Богдан акуратно вирізав «дверцята», прилаштував усередині маленьке дзеркальце з нахилом під 45 градусів, міцно закріпив його всередині корка – і, точно вирахувавши правильний кут, накрутив корок на об'єктив. «Тепер дивись: камера на вулицю, але бачу я в об'єктиві – саме твою пику, зблизька. А ти навіть не здогадуєшся!» Звичайно, я бачив мультфільм «Шпигунські пристрасті» та чув про вороже ЦРУ, про схрони з радіопередавачами та мікрофотокамери, вмонтовані в камінчик перстеника. Але уявити, що можна власноруч із доступних матеріалів зробити таку «секретну» камеру – для цього треба було мати руки Богдана, бачення Богдана – і, звичайно, Богданову дотепність. Тому що це був і кінотрюк, технологічний жарт, і сам по собі кіношний «гег». Все заради того, щоб спіймати людину в непересічний, незіграний, природний момент її життя.

VI

Безсрібництво було йому наймення. Богдан допомагав усім і завжди. За часів наших безкінечних злиднів можливість спертися на Богданову допомогу радикально змінювала світосприйняття. Надавати таку допомогу було у Богдана в крові. Він ішов по вулиці і бачив якісь безхатні дошки. Негайно виймав дві копійки – зателефонувати Туряну чи Коштелянчуку, щоб ті забрали собі на книжкові полички (він допоможе донести). Для чогось у нашому домі з'явився станочок для палітурних робіт – на гігантських болтах метрові дерев'яні бруски, між яких затискали книжку або рукопис перед «обрізанням» під палітурку. Станок пролежав у нас зо півроку без руху, поки його не побачив Богдан. Адже Гриша Турян саме цим і заробляє! Віднесемо йому станок? І ми потягнули його до метро, а потім через Бессарабку до Шота Руставелі, через пів міста, щоб у Гриші був додатковий заробіток. Перевезти (єдину) книжкову шафу Вадима Скуратівського, коли його, бездомного, хазяйка попросила геть із квартири, або пересунути півтонне піаніно у Петровських – це для Богдана було залюбки. А особливо, якщо йому пообіцяють по закінченні переїзду чи пересування – компот!

Пам'ятаю неймовірну радість у домі: Мирону Семеновичу хтось подарував транзистор «VEF», нечувана для нас розкіш. Проте щось треба робити зі старим ламповим, громіздким, але досі справним радіоприймачем, який пам'ятав стільки передач «з-за бугра», що його можна було б без слідства засудити за антирадянщину. Богдан запряг мене – якщо вірити його спогадам – й ми віднесли той ламповий Лукашеві, поліглоту, який радо слухав ворожі голоси всіма європейськими мовами. Може, ми подарували його комусь іншому – але точно відтарабанили ту важку і громіздку, але функціональну бандуру.

Десь Богдану подарували декілька листів півтораметрового ватмана, в ті часи доступного хіба що інженерам чи членам Спілки художників. Ватманські аркуші негайно перейшли у моє володіння, адже Богдан знав, що наприкінці сімдесятих я перемальовував із поштівок крихітні репродукції Марії Приймаченко, збільшуючи у десятки разів – учився колористиці українського народного мистецтва.

Те ж саме було з фарбами. Нагадаю, що казеїнова гуаш (хіба варто малювати якоюсь іншою?) коштувала дорого: краплак червоний – до трьох карбованців, кобальт синій та жовта вохра – по чотири п'ятдесят. Себто за одну баночку фарби можна було придбати три пляшки болгарського «Каберне Совіньйон», шістнадцять «подвійних половинок» (найкращого розливу київської кави), вісімнадцять комплексних обідів у школі, тридцять три пачки дешевих папірос «Сальве» чи дев'яносто поїздок на метро. А до дорогущих фарб потрібні й пензлики. Малювати хотілося несамовито, проте грошей на фарби та пензлики не було. Достатньо було тільки зітхнути і поскаржитись на долю: Богдан сповзав з тахти, підіймав її кришку – й витягував з анналів казеїнову гуаш у прозорих, важких банках і загорнуті в ганчірочку колонкові пензлики. «Бери, працюй!»

Дзвоню, питаюсь, чи можна зайти на чай, посидіти якісь півтори годинки, й отримавши незмінне «давай, зайчику, чекаю», запитую, що принести. «Нічого не треба, все є». Саме тому, що «все» – це абсолютний мінімум, навіть за найнижчими стандартами радянського побуту, принести щось у хату було справою честі. Треба було бачити, як радів Богдан. Свіжій паляниці взимку, кавуну влітку, кружечку «Сулугуні» за карбованець вісімдесят – завжди. Він приймав ваш внесок до спільного споживання борщу чи чаю, немовби це був афганський килим чи богемський кришталь. Ні, то була справжня паляниця, з крихкою свіжоспеченою шкоринкою – але Богдан підносив дар до рівня манни небесної. Його можна було ощасливити за 28 копійок – і за ту ж ціну Богдан перетворював вас на Терещенка та Бродського разом узятих.

А одного разу пізньої осені 1983 року, коли я отримав чи то університетську стипендію, чи то гонорар за переклад, ми влаштували правдиві змагання у двоєборстві. Хто більше з'їсть і хто розповість більше анекдотів. Ми зателефонували дівчині Оксані, в яку я був закоханий та яка невдовзі стала моєю першою дружиною. «Хочеш провести час із двома дотепними чоловіками? Купи палку докторської ковбаси, два десятки яєць, дві банки майонезу «Провансаль» і приходь під «Троянду Закарпаття» на Червоноармійській. Гроші поверну на місці. Ні, не треба – картопля є в необмеженій кількості».

У Богдана на кухні була якась дивна плита: буцімто газова, міська, сучасна – але насправді її конфорки давали потужне п'ятнадцятисантиметрове полум'я, на яке ставили, як у протоплену селянську піч, майже півметрового діаметру довоєнну чавунну пательню. На ній готувалося з неймовірною швидкістю. Отже, поки до нас доїхали замовлені продукти, ми зорганізували чотири кіло смаженої картоплі, в яку своєчасно додали яйця та кубиками нарізану докторську ковбасу. Зверху цей кулінарний шедевр заливали майонезом. Звичайно, про холестерин ми нічого не чули. Його винайшли пізніше – в епоху для ситих.

Ми сіли з різних кутів дубового столу, який займав весь центр кімнати, з різних сторін пательні, вміст якої Богдан розрізав на дві рівні половинки. І почалось! Я розповідаю анекдоти по пам'яті, Богдан – зазираючи в «ключі» анекдотів, ретельно записані в невеличкі саморобні записники. Там вони були в кількості, про яку я міг тільки мріяти. Дві тисячі сімсот вісімдесят сьомий, чотири тисячі п'ятсот тридцять шостий тощо. Години три я протримався, але потім відчув, що пішов по другому колу. «Це вже було!» Проте з обох сторін наша кулінарна маса суттєво поменшала. Аж раптом, коли на моєму уявному шаховому годиннику мав упасти прапорець, бо мій стратегічний запас анекдотів майже вичерпався, Богдан відрізав шматок нашого ковбасно-яєчного картопляника і підсунув до моєї половини. «Сонечко, більш не можу». Мовляв, ти виграв!

Я й сьогодні бачу його жест – м'який, але впевнений, відрізана скибка картопляної маси, широкий ніж, яким Богдан підштовхує її до моєї половини на пательні. Вчинок людини, для якої участь у грі важливіша за результат, а гідність супротивника – за власну перемогу. Було чому вчитись у Богдана Олексійовича.

Щедрість Богдана виключала ревнощі, заздрість, підозру. Серед численних його знайомих, звичайно, були й покидьки – Богдан м'яко їх відваджував від свого кола й попереджав інших. «Будь обережний із цією людиною, – казав він напівжартома, ненав'язливо про одного старшого за мене перекладача, – у нього завжди вологі руки». Себто – він боягуз, його легко залякати, та, скоріш за все, «органи» саме це і зробили. Тож – пильнуй! «До вас ходить Деля Поджіо, вона стукачка, – попереджав він мене. – Але ж вона –

праправнучка декабриста!» – дивувався я. «Тим гірше для неї», – відповідав Богдан.

Але занадто обережним чи передбачливим Богдан бути не міг, тому що підозра і недовіра принципово розходилися з його життєвим кредо. Він продовжував спілкуватися з однією своєю знайомою, незважаючи на те, що одного разу, трішечки перебравши, вона боляче вкусила Богдана за живіт. Ну, не вбити ж її? «Хай живе й пасецця», реагував Богдан на випадкові образи. А передбачливість висміював – мовляв, його знайомий Ч. був одружений із Машею, потім розлучився, одружився знов – його другу дружину також звали Маша. Богдан розповідає, мовляв, прокинувсь Ч. зранку, кличе дружину «Маша!» Раптом схопився: «Ой, вибач. А, ну – все так, Маша-а-а-!»

Саме в такий спосіб, як обдаровував гостинністю, Богдан обдаровував і мовою. Його щедрість краще зрозуміти в порівнянні. Одна з моїх небезталанних київських однокурсниць якось запитала мене, як сказати іспанською «задушлива спекота». Я, напружившись на хвильку, переклав – і її образило, що я це знаю. Інший мій однокурсник, вже за часів мого московського буття, запитав, чи я знаю, що таке французькою «ménage à trois», чи що таке англійською «to knock up». Їм страшенно хотілося похизуватися знанням напівтабуйованої лексики.

Богдан був абсолютною їм протилежністю. Він віддавав слова і поняття направо і наліво, слова випурхували з його кишень та рукавів, він обдаровував нас словами, як золотими монетами. Він набирався у Грінченка, якого знав досконало, у Квітки-Основ'яненка, у Пантелеймона Куліша, у Лесі, у Миколи Лукаша та Григорія Кочура, які перекладами лексично-фразеологічно збагачували мову, посаджену на сухий пайок Спілкою письменників та її літературним офіціозом. Вчився Богдан і у мами Єви, яку за її феноменальну живу українську мову хвалив на курсах для літераторів-початківців сам Леонід Первомайський. «А знаєш, як українською буде *отвертка*? Зашруб! А як *прилавок* в корчмі? Шинквас! А *екземпляр*? Примірник! А як правильно сказати «номер часопису»? Число! А чим відрізняється «піхва» під «пахви»? А ти знаєш, що *імярек* перекладається «такий собі»?» Богдан радів, даруючи слова,

і почувався/тішився, мов дитина, яка щойно отримала подарунок. Бери, вживай!

Мої перші кроки в українській мові – публікації в газеті «Літературна Україна» і часописі «Людина і світ» – пройшли легку редакцію Єви Устинівни і здобулися на стилістичні зауваження. «Щоб тебе слухали і вважали тонким стилістом, – напівжартома вчив Богдан, – треба вживати певні три чарівні слова». Боже, які ж то слова? «Слухай: подекуди, насамперед, буцімто». Й додав: «Користуєшся цими словами – ти корифей української мови».

Отже, Богданова лінгвістична щедрість розповсюджувалася на всіх – і, розповсюджуючись, набирала іншого виміру. На основі глибокого філологічного знання та інтуїтивного відчуття мови Богдан продукував нові слова та звороти, перетворюючи фольклорно-селянське на міське й утворюючи нову урбаністичну, але живу, дієву і зовсім не штучну стихію українського словотворення. Коли доходило до друку, від його веселої мовотворчої гри залишались якісь відсотки – проте й вони давали відчуття непересічного багатства, яким володів і щедро ділився Богдан. У його «Конотопській відьмі» не було диригента чи балетмейстера. «Згопакував» такий-то, «махав патичком» такий-то. Сама ця словотворчість приголомшувала. Вона вчила свободі і привчала до свободи.

VII

На відміну від «качків», «накачаного» бидла, агресивно-м'язистої гопоти, самозакоханих культуристів та й просто соматично обдарованих співвітчизників, Богдан був людиною доброї сили. Не пам'ятаю жодної ситуації, коли він підняв би на когось руку. Якщо він щось колись і бив, то хіба що цеглини, підсміюючись, що він ламає три, а Брюс Лі – чотири.

Одного разу Коля Залевський, Богдан та автор цих рядків пішли в Гідропарк на пляж – на якийсь із островів на північ від метро. Біля метро – автомати з ситром, бабця з вагами і якийсь дідок із силоміром. Апарат простий, як пісня: циферблат на 300 кг максимум, гумове (умовне) ковадло, «біта» з металевою ручкою – на кшталт туалетного пандуса, але коротша і ширша. Три копійки за підхід. «Плачу за всіх!» – зрадів я й витягнув гривеник. «Ну, ти

й бий перший!» Я зобразив, як нас учили Кліманові учні, важіль – щоб одна рука йшла вниз, а друга догори – і вдарив. Жах – ледве дотягнув до 80 кг. Другим бив Коля. Під футболкою в нього грали біцепси розміром із мою голову. Перед ударом він завів руку з пандусом за голову – щоб збільшити амплітуду. Стрілка обійшла коло і досягла 360. До силоміра зійшлися допитливці. Черга Богдана. Він підняв пандус над ковадлом сантиметрів на двадцять, граючись, немовби хотів подивитися, що в нього з того боку, яким бити, і вчавив у ковадло. Невеличкий натовп навколо нас аж зойкнув від подиву: стрілка тричі обійшла циферблат – більше 900 кг! «Йдіть звідси, ви мені весь апарат зламаєте», – раптом розсердився стариган.

Оточення його – близьке та далеке – відчувало Богданову силу як даність, із якою треба рахуватися. Бо цю силу – та неймовірний внутрішній потенціал – він випромінював. Перемогти Богдана було неможливо, краще тримати дистанцію. Ой-вей, якщо хтось цього не розумів!

На початку 1980 року Богдану хтось подарував розірваний парашут зі штучного шовку. Шовк багатокольоровий, але там були й жовтий, і блакитний. Єва Устинівна викроїла легку куртку, Богдан, схоже, сам на допотопній машинці «Зінгер» пошив – і ось він виходить на Червоноармійську в бік Хрещатика в небаченій жовто-блакитній курточці. В дужках треба пояснити, що в ті часи поєднання цих двох кольорів дорівнювало протестній маніфестації групи націоналістично налаштованих дисидентів, чи то пак публічній демонстрації лютої антирадянщини.

Пам'ятаю, я йшов у жовтій сорочці з магазину «Нептун», а з нагрудної кишені стирчала пачка болгарського люлькового тютюну для тата. Вона була синього кольору. І хоч я навіть не подумав про прихований кольоровий натяк, хтось із друзів, зустрівши мене на вулиці, попередив: витягни і переклади в іншу кишеню. Мовляв, синє на жовтім наводить на всілякі думки. А тут – гігантська фігура Богдана, загорнутого в жовто-блакитний домотканий український прапор. До нього на розі бульвару Шевченка, біля славетного магазину «Алмаз», підійшов якийсь міліцейський сержантик: «Це що таке?» «Куртка!» «Яка куртка?» «Шовкова!» «Ви що собі

дозволяєте?» Богдан нахилився до міліціонера, взяв його обережно за комір двома пальцями і відірвав від землі: «А що, в нас не дозволяють ходити в шовковій куртці?» Не знаю, що той Богданові відповів, але після цього випадку міліція до нього не чіплялася.

Силу Богдан використовував для добра – звичайно, у своєму розумінні киянина-шістдесятника. Одного разу він ішов із Мацішевським, Залевським та кимось іще учотирьох по невеличкій вуличці, що виходила на Прорізну до кінотеатру «Комсомолець України». Йшли до когось в гості. Треба було пройти через підворіття – а там уздовж усього проходу «Жигулі». По-хамськи, хоч трава не рости – поставив авто і пішов, ось воно і стоїть. Хлопці не розгубилися: підняли автомобіль і переставили його поперек проходу: сантиметрів десять-п'ятнадцять з кожного боку, повернути – не повернеш, виїхати – навіть не мрій. «Хотів би я подивитися на нього зранку», – сміється Богдан, розповідаючи про пригоду.

Серед близьких друзів у Богдана було чимало людей неймовірно фізично обдарованих. Культурист (хоч і книжковий ілюстратор) Залевський з неймовірною курватурою м'язів, «не підходь, бо заріжу» Едік Мацішевський, талановитий каратист Толя Погасій, кремезний історик-міжнародник Вадим Крушинський, блискучий футболіст-важковаговик Юрій Щербак. Мирон Петровський робив щоденну зарядку з вагою років до шістдесяти, а Вадим Скуратівський, граючись, ходив на руках по піщаному берегу річки Козинки – я це все сам бачив!

Богдан і в цьому сенсі відрізнявся від свого середовища. Він немовби відчував, що його сила – не його власність, а Божий дар, що належить усім. До сили він ставився, як і до краси – як до того, чим треба ділитися і захоплюватись. До речі, коли Богдан знімав на камеру тренування Клімана (який після від'їзду з Києва очолив збірну Конго з карате), то зважав не на удар, а на міць статури, не на силу, але на образ, на вміння подолати супротивника психологічно, своїм упевненим виглядом і рухами. Кліман, який демонстрував учням якесь елементарне «ката», знявши верхнє кімоно, і проходив у дзенкуцу-дачі через всю залу, був для нього термоядерним підводним човном: Богдан захоплювався ним, як своєрідним естетичним явищем.

Силі, як і красі, Богдан учив. Ще до того, як він привів Ярека Щербака і мене в підпільну групу Клімана (третій дан), Богдан переймався, що я росту неспортивним інтелігентським нікчемою, занадто схожим на карикатурний стереотип школяра-очкарика. Плюс моя підліткова гіпотонія не дасть мені ретельно зайнятися спортом. Принаймні так я думав. «Якщо не маєш часу чи сил на інтенсивне тренування, знайди 15 хвилин на день, – радив Богдан. – Підтягуйся широким хватом. Не обов'язково робити вправи до втрати свідомості. Візьми вагу, кілограма три, зроби між 5 та 7-ою вечора розігрівальну гімнастику без неї – не раніше і не пізніше – потім з вагою зроби вправу, яку тобі дуже важко робити. Зроби десять разів, відпочинь. Потім п'ять. Потім три. Краще зробити повільно, не рвучко, декілька разів, коли неймовірно втомлюється м'яз, ніж двадцять разів по три рази робити щось легке і невиснажливе». Вже за багато років потому він знову підказував: їдеш у метро, сидиш у бібліотеці – постав вертикально долоню проти долоні і тисни. Десять секунд тисни – відпусти, знов десять секунд – знову відпусти. За три місяці накачаєш грудні м'язи краще, ніж Шварценегер». І додавав: «Горіхи, мед – обов'язково, це твої серцеві м'язи».

Вочевидь, до Шварценегера мені ще далеко, проте багато з Богданових порад я використав – і використовую досі. Певен – не я один, і не мене одного Богдан саме в такий спосіб витягнув. За тридцять років потому, коли ми з ним їхали до Крушинських на дачу в Макарів, Богдан оглянув мене з голови до ніг, запитав про мої тактико-технічні характеристики і зробив моєму фізичному стану комплімент. Де б я був, якби не ти, любий Богдасику…

* * *

Де б ми були? Є люди, присутність яких у нашому просторі є щоденною подією, важливішою за останні новини, цунамі, пророцтва Ванги, вибори в Раду, надання томосу чи концерт Братів Гадюкіних. Ми, може, й не щотижня спілкуємося з цими людьми, може, навіть не щомісяця. І ці люди не обов'язково друкують книжку на рік, не завжди з'являються на екрані і, як це не дивно, можуть вза-

галі не користуватися фейсбуком. Між тим ми відчуваємо їхню щоденну присутність, як відчуваємо присутність самого міста довкола нас. Богдан був і залишається такою легендарною людиною, на якій, як на семи пагорбах, тримався – і, сподіваюсь, ще довго триматиметься – Київ.

2018

Нарис вперше опубліковано на © «Україна Модерна»: https://uamoderna.com/event/bogdan-zholdak

Богдан Жолдак

ВИБРАНІ ОПОВІДАННЯ
з колекції Архівного центру дисидентських студій

ПОЗИЦІЯ ЛОТОС
(з циклу «Прощавай суржику!»)

Оце треба побачить, як ідуть під церквою двоє, а тоді гиць! І одного нема. Що таке, думаю, де ж він дівся? Лише якийсь безногий каліка сидить на дощечці тіпа ящичка, гріє об неї свій інвалідний зад, і що мене дуже здивувало в цій от ситуації, що табличка при йому була дуже незвичайна, тіпа «подайте на уна унсо». Що я таких зроду не бачив, беру телефона і звоню в секретаріат «уна»:

– Чи були у вас, – кажу, – вказівки по міроприятіям випрашування грошей?

– Ні, – кажуть, – таких вказівок не проходило.

– Странно, – кажу і набираю номер секретаріату «унсо». – Альо, – кажу, і вся сама розмова із тим же результатом. Що я починаю вже уважно спостерігать того інваліда – якщо в тебе нема ніг, то навіщо тобі й на «уна-унсо»?

– Я, – каже він, – пострраждал в боротьбі за ідіали і тому, я бач, оказался без ног.

– А шо, – питаюся, – ваша організація пенсію вам за це не видає?

– Нє, – каже, – не видайот.

– Дивно, – кажу так, наче я ще не знаю, що я в неї дзвонив, – а я чув таке, що вашим членам не полагаїться попрошайнічать...

– Ідітє ви, дядька, лучче в сраку, – каже він.

Я пішов у міліцію. Кажу, так і так, а вони – ні. Тоді кажу, що сидить попрошайка, кляньчить на «унсо». Вони як почули, так і присилають машину, звідти виходить патруль у вигляді двох чоловіків. Но тут треба знать, шо теперішня міліція в армії не служила. І вона може управляти тільки свійськими животними, а не людьми, бо цей каліка так розумно з ними балакає про терпімость і свободу лічності.

– Ця свобода, – підхожу, – не дає вам право жебрать гроші під видом організації, яка цього не поощряє.

– Ах, так ето ти ментуру на мєня навів? – зрадів він. – Ах ти ж, – і мать-перемать.

Міліціанери перезирнулися.

– Такі слова, – кажуть, – запрещено впотреблять.

– Мать-перемать, – радіє він.

Тут по цих словах міліція розчулилась і почала його приводить до порядку. Но я ж кажу, яка це міліція, якщо вона не служила в армії ні разу? Що вони вдвох йому руки викручують, але незважаючи на це, він у них викручується з рук. Я бачу, хлопці бистро вспітніли, а він – хоч би що, викручується і викручується, гад. Я тоді бистрінько підійшов, і отак одним своїм двіженієм його сорочку не знімаючи з нього всю униз – гиць! І обізвредив. І що він умить здивувався, бо був враз укрощонний.

– Ти што, – каже, – в морфлотє служил?

Я здивувався.

– А як ти так бистро вгадав? – питаю.

– А он на тібє ж якорь витатурований, – сміється, – тут не нада й дураком бить, щоб ни здогадацця.

Дивлюся, дійсно, якір. Во сука, яка ізворотліва умом. Тому й кажу міліціанерам:

– Ви як його в машину поведете, то не спустіть з його рубашки, бо ізвернеться.

Но ті його отак попід пахви взяли і несуть разом з ящичком, прилипшим, на якому він спасався од сирої землі од гимороя. І, дурні, несуть, а він отак з-попід пахвів починає вискользать із рубашки.

– Шо ж ви дєлаітє? – кричу я їм, – він же на ваших очах ускольза, візьміть його за неї та попід пояс.

Ну, ясно, раз вони в армії не служили, то він випорсався з їх рук і раптом – як дасть Бог ноги! Ті й роти роззявили, замість того, щоб догнать. Тільки й коробка та диривляна з нього одскочила, а ноги такі великі, що він біг ними, тікаючи од ментів, навіть я переляякався, побачивши, як вони в нього враз з ніоткуда виросли.

– Да, – кажуть менти, – бляха, такі фокусніки. З такими работать.

– Та, – кричу, – доганяйте ж.

– Так у нього ж ноги.

– Так у вас же, – кажу, – автомобіль!

Ті вспомнили і давай заводить. Словом, прогавили мить, а той, з такими цибатими ногами, ними й ісчез.

Дуже я був здивувався, коли побачив його взавтра на його місці й знову без ніг.

– Да, – думаю, – це не проста пташка. Де ж він їх бере тоді, коли вони йому нада?

Но ментам я не дзвоню, бо бачу, як до нього підійшов його кореш, той самий, бородатенький, і вони базікають. Я тоді попід кам'яною оградкою, низом, і підсовуюсь, і що я чую?

– Блін, я в такой глубокий лотос сєл, що когда оні мене понеслі, то єлі на вєсу з нього вийшол.

– Значить, ти ще нє крєпок в вєрє. Вєдь лотос, ето главноє.

Думаю, про який вони лотос балакають, про стіральний порошок? Причому тут віра? І от з їхнього разговора получаєтся, що віра їхня з востока і состоїть в позах, які треба принімать тричі на день для того, щоб ще краще їх робить. Во імя чого? Во імя їх же. От до яких штучок додумалися на востоку, аби його ще краще упроваджувать.

– Что ти, – каже той, бородатенький, що не каліка, – вішь, не кріпкий у вірі, якщо я тобі на коліна не стану, не наступлю, то в тебе його настоящого не получицця.

І тут я бачу те, чому не вірю й своїм очам: як він починає своїми чобітьми наступать на приховані в ящику суглоби свойому товаришу, щоб той там ще краще сідав по-турецькому, тобто плоскіше влазив вивернутими суставами у той, і без того плоский, ящичок. Тобто ось для чого віра ця бісовська, щоб калічитися і тим самим

ще краще просить милостиню. Бо хто ж у нас, у православних, відмовиться подати каліці, та ще безногому?

Ото мої лічні ноги цього не витримали, і я встав. Так люто, а вони й не моргнули, оскорбляя мене всім своїм таким видом.

– Вот ета той кінтяра, що заложив мене мінтярам, – каже спокійненько каліка, чиї ноги втиснулися нарешті в коробочку.

– Вот ета? – каже інший, наче й не трамбуя чужі конечності. – Да, харош гусь.

І все. І ніякої тобі уваги на посторонню людину. Що вона тільки плюнула їм під їхні гадкі ноги.

Ну, в нас, у православних, у храмі працюють безплатно лише пенсіонні бабці, і одна така свято охраняла ікону Варвари-чудотворящої, бо до неї велика була очередь прихожан. І, по-відіму, коли ця старушка одвернулася роздавать води, як хтось спер ікону. Причому так бистро, що навколо не було нікого, окроми на дворі безногого каліки, який просив гроші во ім'я «уна-унсо». Щезла! І як та старушка не плакала, як не просила ікону вернуться назад, чуда не проізходило. А була лише крива улибочка каліки, особинно коли я проходив поруч, то він так гидко осклабився, давая мені понять.

Може то, що я лічно частий храмний посітітєль і весь позор ісчезновєнія впаде на мене. Ну не на бабку, бо що з неї возьмеш, пенсійної?

– Не плач, – кажу я їй, – я временно поставлю іншу ікону, ніхто й не помітить.

Бо в мене була своя, теж дуже гарна ікона, дуже схожа на пропащу розміром. Там було намальовано не якусь страждаліцу, а настоящого Георгія-громовержця, який списом протикає всяку нечистоту, вредящу чесним людям.

Но, видно, старушечка одвернулася роздавать чесним людям води чи ще щось, коли повертається – а ікони нема! Щезла.

Я як вискочу надвір до того каліки.

– Ти, – кажу, – урод, ти фокуснік сраний, думаїш, що ти вже хитріший всіх? Одно діло вкрасти Варвару, яку тільки й робили, що великомучили. А іньче діло Григорія-громовержця, який сам великомучить всяку гадость. І восточну в тому числі, таку, як ти, погань! Тож бережись, казьол, бо ти на свою голову вкрав!

Отак його проклявши, плюнув я й пішов. Бо більше не знав, що робить.

Бо він засміявся мені вослід, зображаючи своїм лицем і всім, чим тільки міг, повне, якоби, нерозуміння почутого.

А між іншим, старушку пенсійну вже й одпоювали валер’янкою, й насилу оговтали, несмотря на їхидні улибочки з вулиці двох дружків – одного якоби каліченого, а другого, бородатого, тренера по восточним каліцтвам.

Коли я прийшов додому, то навіть не то що їсти, – заснути не можу ніяк. Бо це ж у тролейбус зайти страшно – всі сідушки порізані. От до чого дожилися – та що там ікони! – ні одної цілої. Як в післявоєнних, коли всі дощаті були, ну? Що отак придстав собі того урода, який ножечком отак ходе і зрізає їх усі – навіщо? Ага, тут заснеш. Особинно коли тут під вікнами стоїть постоянний крик такий, якого раніше зроду не бувало, – от времена настали. Що я не вдержався, одкрив вікно:

– Вам дня було мало? – кажу. – Так ви і вночі не вспокояїтесь?

– Ето он, он, – чую, так що швидко закрив вікно.

Натовп загудів ще дужче. Виявляється, весь він складався з численних родичів отого фокусніка. І що? Вони просили мене. Про що?

– Ісцелі!

– Я?

– Зніми заклятіє!

– Так нехай він почне пози видєлувать, як вчить його віра, і ісціляється.

Ті на мить оніміли. А потім:

– Так це він не может з той пози нікак вийті!

Я плюнув, про всяк випадок засунув монтіровку за спину і подався на вулицю. Там мені серед натовпу родичів і просто цікавих людей представ хитрий каліка. Корпус в нього був неповреждьонний, а от нижче пояса, ноги його всі, складені по-турецьки, так і вклякли, причому квадратної форми, точно по тому ящичку, в якому він маскірував присутність їх.

Я почав ходити кругами навколо такого чуда, думая, що ж тут тепер зробиш? Як ноги, стулені, геть квадратні, як би, приміром,

вийняти з ящика крупну морожену рибу, коли вона із нормальної і робиться кубом.

Але ж тут льоду не було ні грама. Я навіть помацав йому коліна, од чого він якомога зморщився.

– Пісять хочет! – по голосу цієї жінки я одразу здогадався, що це, мабуть, його мать.

– Ах, пісять… Що ж ви, дамочка, його пісять правильно не навчили? А вчили його разним гадким чудесам, га?

– І какать, – простогнала вона. А за нею і всі родичі.

– Ах, какать, – ходжу я і думаю, радію од того, що вони самі підказали мені хід думок, що з таким уродом нада дєлать.

– Ісцелі, – просять.

Я отак став проти нього, подививсь. Де ж це, інтересно, поділася його спєсь? Оцей гадкий восточний вираз лиця? Такий пихатий до всіх інших людей, які його не мають?

– Де ікони? – так строго спитав я.

Що його паршивий бородатий дружок враз їх отак і підносить, одну й другу. Я вбідився, що тут без обману й поддєлки, ті самі, за які постраждала пенсійна старушка церковна, а тоді мєдлєнно вдруге так кажу:

– Прошу всіх присутствующих дамочок одвернуться.

– Чьто такоє? – заворушилися ті.

– Якщо яка не жилає осліпнуть.

Казав я до них, істинно городських людей, які окрім міста, повідіму, ніякого іншого життя й не знали, не кажучи вже про морфлот. Бо, чесно кажучи, терпіти мені було несила, я, по-відіму, так заморочився сьогоднішніми подіями, що навіть в ліжку не в силах був пойнять, що ж саме заважає мені заснуть. А це був простий мочовий пузир, преісполнівший себе до отказа по причині його нєрвного возбуждєнія.

Бо, відімо, я сильно ізмучився за цілий цей проклятий день, що отак беру й розстібаюся, отак розпускаю свої ночні штани, і бачу проти них очі, ісполнєнні справжнього кошмару. Особинно коли він пойняв, що я не шучу.

– Чи одрікаєшся ти од діявола? – спитав я.

Той закивав, нервинно затіпався, шепочучи: «да, да».

– Во ім’я Вітця і Сина і Святого Духа, – мєдлєнно кажу я, щоби до всіх тут дойшло, особинно до молодьожі, які небезопасні шутки можуть бути, якщо братись за восточні віри.

І хто б подумав? По мірі того, як я починав відчувать облігченіє, ноги його, квадратної форми ящика, починають якоби округляться, спершу колінами, а потім і всіма остальними членами.

– Чудо, чудо... – зашепотіли матері.

А за ними вже й старші люди. Що коли мене одпустило, то й цього каліку сраного розігнуло, і він почав навперейми цілувать святі ікони нашого храму.

А я? Гордість моя, що я окропив, збризнувши на фокусніка, тим самим врятувавши гидку душу і навернувши її на істінні поцілунки віри, раптом вся зупинилася, бо натовп щось в один голос загудів таке, одне слово. Яке? Кричали його, тицяючи всі пальцями то в мене, майже молилися на ікони, то показували в ісцельонного, вигукуючи весь час одне-однісіньке, що я насилу розібрав, яке, але так до кінця й не зрозумів:

уринотерапія...

07.07.2002

БАЖАННЯ КОНЦЕРТУ КЛІПОВІДАННЯ

Дві провінційні повійки, молоді не лише для цього, але й для підземного переходу, щосили удавали, неначе вони цього сезону не вступили до столичного вузу і затримались отут, на сходах. Сонце неохоче зазирало в перехід, з докукою і владно лоскочучи їхні напівголі пупки; і обидві були подумали: це так тому, що вони не здогадалися покласти туди грим.

– Гримок, – вимовила вголос одна. – Гримульку.

Вираз був саме такий, як личить, коли на ньому забагато косметики задля артикуляції, яка також прикидалася дорогою. Тому обидві звузили очі на бомжиху; в тої було занадто пропите лице для релігійної людини, але саме хрест звисав із її оцинкованої, надто топової церковної кружки «Карнавки», написав би Валерій Шевчук,

якби він був тут, але він був у протилежному кінці міста, на вулиці Кавказькій, де, надихнувшися огляданням саморобних полиць, наповнених вщерть так, що треба було б знову братися до теслярства, аби побільшити їх, потім взявся за інше джерело натхнення, за улюблену, пропалену люлечку, набиваючи її змістовно, навіть підозри не мав, що сам з нею кап у кап схожий на Еркюля Пуарро, героя геть протилежних жанрів. Ген за обріями вулиці кавказької національності точилося небо, соталося хмаринками, які соромилися своєї прозорості й відверто ховалися за сонце.

Оцинкована кружка вже була переповнена ним ущерть і сліпила очі клерикальній бомжиці, в якої очі й без того стомилися, тобто набубнявіли з учорашнього. Однак їм стачило люті позирати на тих двох молоденьких, як водиться серед старших людей, хто багацько пережив.

– А ці, бач, сопливі, прийшли на все готовеньке, – наче йшлося не про підземний перехід за околицею, – промурмотіла вона до кружки, однак та віддзеркалилася лише порожнім сяєвом.

Жінка струснула нею з надією, зі сподіванням брязкоту. Двоє молоденьких промовисто оцінили зусилля, але коли та струснула вдруге, несподівано вся підземка здригнулася, бетоновий стиснутий простір перетворився на баянний міх, туго стиснувся – надто густий для такої акустики звук увірвався сюди. Тривало-мажорний, бо мадрівний музика умів видобувати такого з баяна, незважаючи на дебелі пальці, а радше завдяки їм. Сільський стихійний, він вкладав у ці акорди увесь свій досвід, здобутий попередньо, гарикнувши вступа, несподівано попустив, притишив ноти, аби неждано-лагідно проспівати:

Шляхи навпрост,
шляхи навхрест,
вкраїнська миля –
сорок верст.
Країни бекраї краї,
та я проїхав би її,

– пісні занадто популярного естрадного композитора. Що аж дві подружки зневажливо крутнули пупками і знуджено потягли

височезні підбори на поверхню, де, можливо, на трасі їм поталанить більше, аніж в квадратнім місці.

Він прокинувся, бо відчув порожнечу, так що неначе отямився не зсередини, а навколо – не стало присутності того цілого рою, який отут бентежив з самого народження. Що він і сам, було, потроху почав додавати до нього свої вібратори, доки не навчився некепсько вторувати. Оттоді все навколо починало бриніти життям, навіть коли не було вітру і ворушіння рослин – усе відлунювалося суголоссям. Той рій, він бринів, навіть коли не звучав, його акустична присутність відчувалася об'ємом вулика, який присутнішав у цім закуконі.

А тепер усе зникло. Що він не зрадів навіть од нинішньої роси, яка рясно звисала з кожної стеблинки. Бо це ж вулика не стало, і він відчув себе непотрібною, загубленою бджолою, хоча, насправді, був простим цвіркуном.

– Ну хто виключить ліхтарі? – кричали з сусідньої хати. – Що ж, день щоб вони оце горіли?

– Дійсно, це був день, але всі ртутні лампи на стовпах світилися навсупокір сонцю, ще й досі змагаючись з ним, вранішнім.

– Чого ти кричиш, ріжуть?

– Дак ти би, бабо Лідо, хоч у хаті виключи, – лаявся голос.

– Еге, виключи, як вони, хвашисти, нам його цілий день не дають, то нехай зранку подавляться.

– А де цей клятий рубільнік, га? Ну хто б пішов, виключив, га?

– На трансформаторній будці, де.

– Оце піду, виключу.

– Не роби, – майже заспівала баба Ліда, – і не ходи, кажу.

– От піду.

– Ву Швайцарські, ву швайцарські банки ці хвашисти ліктричество гонять, а нам – свічки палить? Бандіти, дають ток на дві години в сутки, га? Увечорі ж не дають, уночі не дають, га? Еге, піди, піди виключи, нехай їм більше навару буде.

– Що ти таке кажеш?

– Кажу, за гряницю всю електрику гонять, а нам щодня одключають. Еге, йди, йди, підсоби їм. Еге. Своєю рукою, еге.

– Ти правду кажеш?

– А то хто ж? Газети тобі скажуть, радіво, еге. Оно ж чуєш – радіво ж вони не одключають. Бо для чого? Його ж ув Швайцарію не поженеш, кому воно там таке нужне? Воно нам нужне, балакать про те, що ми самі виноваті за ліктричество. Треба ж самим думать, куди ж воно дівається. Ліпіздричество!

– Точно – в Швейцарію?

– А куди ж іще? Еге.

– От гадіни; ну, то нехай чорніє тут. Чуєте, люди? Не гасіть! Вмикайте в хаті, надворі, паліть усе!

– Не дамо!

Вранішня вільга дозволила добряче наворошити резонатори, і цвіркун утнув рвучке потужне соло. Все стрепенулось навколо, одізвалося своїми об'ємами – і дупла на старих вербах край дороги, і бляшане горище, і навіть собача буда, – лише не зрезонував отой заповідний коробок, в якому жило безліч голосів, – саме він випав з дійсності. В якому жила узлагоджена зграя видатних майстрів, де кожен бринів довершено своїм чітко окресленим звуком, кожен брав свою, лише свою власну ноту, але так почергово і ритмічно, що враз витиналася мелодія. Мало того, рій знав їх кілька, а власник його, квадратового, розцяцькованого блискітками-пугвачками, з пружним міхом, додавав до рою ще й свого ротового диркотіння, такого, що під добрий настрій міг перекричати й загал.

Цвіркун вже знав, що цього немає. І ображено закрутився навколо галявки – а до кого це тепер він додаватиме своє цвіркування? Для кого тепер розучені вже напам'ять троє чудових пісень, в яких особлива ота одна? Та він же зроду не виведе тепер сам один і кількох тактів.

Він уперто нахилив свою й без того похилу голову. І не остерігаючися вражого птаства, яке й разу не промине посмакувати вгодованою комахою, але! Тут про важливіше йшлося. З тим, підпираючися дебелими задніми лапками-комами, він подолав височінь, а як не мав пристосувань для польоту, завмер на верхівці, дослухаючись. Враз зусібіч на нього накинулися хижі зграї звучань, особливо нудило од автомобілів, які втиналися в автостраду завдяки

надсадному завиванню, і цвіркун подумав собі, а що ж тоді відчувають оті люди, там, усередині кожного? Яка радість бути пронизаним навідліт у сталевому коробкові на самоті з мотором?

Та й тепловоз був не кращий, якби ж то він лише пихкав, а то, переповнений енергії, шугнув нею крізь гудка так, що куди там твоїм басам… Після чого запанувала пауза, яка дозволила самовираженню ґедзям, ті, пасучи корів, на мить відволіклися, щоби продзижчати стокато.

І хоч Степі довелося співати навсидячки, артист вдихнув якомога, на мить затримав, щоби пропружинило, і:

Чумацький шлях на небесах,
Браілів шлях лежить в полях,
А чорний шлях від рус до лях,
гадюче тіло ген простяг.

Співав селянин, вдивляючись в натовп. Однак співчуття не побачив, і тому він, перемикнувши регістри, наліг на баси, знаючи, що народові вони подобаються.

Залізний шлях проліг на Січ,
Злодійський шлях топтався в ніч,
Уздовж і впоперек шляха,
Їх міряють мандрівники.

Останні рядки Степа подовжив, скільки міг, побачивши, як коридор цей заповнювався корчуватськими тутешніми мешканцями, усі дружньо поспішали в рідне Корчувате, тому, також зачувши радість в голосі співака, діждалися приспіву, і несподівано одне для одного підхопили:

Шляхи навпрост,
шляхи навхрест,
вкраїнська миля –
сорок верст!

Резонатор, хоч і бетоновий, однак піддався і затужавів. Так, що церковна бомжиха покинула удавати тверезу, потяглася далі до отвору, туди, куди рвалися, трясучи дійсність, хор із солістом.

Сорок верст!

Що проревіло бугаєм на сорок сіл – підземний перехід мав два виходи, і вони синхронно одкинули музику у видноколо.

Цвіркун на далекій тополі стрепенувся, почувши знайому до болю пісню, відсутність якої змінила все його життя. Без ніякої надуми плигонув у кузов першої вантажівки, котра мчала у той заповітний бік.

Дві неповнолітні повії, стомившихся од сонця, пішли рятувати свою косметику вниз. П'яна «богомолка», згорнувшись клубочком навколо самої себе, солодко та безтямно спала і не реагувала навіть на бряжчання поодиноких копійок у бляшану свою кружку.

Чого не скажеш про соліста-баяніста. Дві повії насилу дивилися, як дядько мало не переломив навпіл од ваги заробленого кашкета, піднімаючи його з асфальтованої долівки. Чималих зусиль Степі вартувало влучити зігнутим козирком до кишені і перевантажити туди гонорар. Радісна його надія, яку він мав раніше і яка була мало не увірвалася, щоби воскреснути зненацька під рясний дощ монет, – цілком підтвердилася. Він хутко склав до футляру інструмент і зник у метрополітені.

Цвіркунчик вскочив у бетонову кишку, він ще досі тріпотів останніми відлуннями омріяного рою. Але звуки мляво затихали, і пустка підкочувалася – дядька з чудо-вуликом вже не було геть. Куди ж він так хутко зник? На його зручному місці утверджувалися дві, нафарбовані густіше за власний сором, провінціалки.

Він не довго ними милувався, бо довелося рятуватися од нової навали цупких підборів, які ляскотіли нестерпно, долаючи відстань до протилежного отвору. Цвіркун подерся нагору шорсткою стіною і вирішив за краще ховатися за довгастим псевдоденним ліхтарем, де його за світловою завісою не догледить жоден ворог. І, не гаячи часу, тужно засюрчав. Надсадно, дивуючи навіть найбайдужіших перехожих.

– Дівчонки, у вас закурить не буде? – запитав один надто тутешній.

Двоє нафарбованих розглядали його повільно, як вимагала професія. Попихкуючи довжезними, як на їхній погляд, аристократичними «денхілами».

– Нє-а, – видихнула з повільним димом одна, у якої був пупок більший.

– От міні інтересно б знать, а чому це «нє-а»? – не відходив той, відверто ними замилувавшись, хоча й занадто молодий для цього.

– А це потому, що ми не куримо, – навзаєм пихнули обидві.

– Я ни поняв, – казав він і не йшов.

– Всьо треба об'яснять, – зітхнула пуп'яста, – блін, замахаєся. Це жлоб'йо задовбало, – говорила вона до подруги так, наче вони були тут самі. – Я вже скільки разів убіждаюсь, що люди, блін, якісь не такі. Ти не находіш?

– Да, согласна. Но тут Шурік казав, шо вже в натурі договорився.

– Нащот?

– Нащот Кіпра.

– Ага, Кіпра. Дай Боже, не винирнуть потом в Станбулі.

Бомжиця, яка своєму геть пропитому личкові щосили надавала святобливого виразу, сумірного з церковною кружкою, а очам – спокути, вмить змінила їх на зацікавленість. Бо це були теми, цікавіші навіть за милостиню.

– Слиш, девкі, а мене возьмете?

– Куда ето?

– На Кіпр.

– На хуїпр. Ти нам, блін, і тут весь фарт запохабила, – була відповідь.

– Там ще таких, як ти, не віділі. Ми танцовщиці, а ти – умієш?

– Шо?

– Танцювать, блін.

Обидві щосили не думали про перспективу опинитися такою ж, як і ця. І тому голосно засміялися до своїх видовжених цигарок і поринули мріями в Анталію, про яку вони чували частіше, аніж про Кіпр.

– Да, або фотомоделіровать будем, – повільно сказала до своєї цигарки меньшенька.

– Я й станьцюю, – спробувала була бомжиця, однак згадала про церковний імідж і заходилася думати про той момент, коли в кружці знову буде на пляшку казьонки. Такого виразу прибрала – ще мить, здавалося, і вона стане на праведний шлях.

Двійко повійок з докукою озирнули її, женучи з-перед очей перспективу опинитися в такім макіяжі. Вони хапалися за іншу – ось іще трошечки заробить одступного, ще на хабарі і на візи, ще дрібочку; однак доки оця почвара стовбичитиме перед очима, то радісний від'їзд тьмянів, а поставав шанс жебрати од пляшки до пляшки.

Тому знову заклично й гучно захихотіли, витягли нові цигарки, надто фірмові для такої занехаяної дійсності.

«Або в топ-моделі», – водночас подумали обидві.

– Ти, ето, блін, одсунься.

– Тут і без тебе в голові гуде.

На мить усі дослухалися, і кожна почула сюрчання цвіркунове, надсадне в бетоновій дійсності, але ніхто не зізнався, що насправді чує його.

– Машини зверху гудуть, – продовжила розмову «богомолка».

Цвіркун так виводив, що вже дехто із перехожих хапався за голову, гадаючи, чи не похмілля. А що ж іще? Враз набували поважного і тверезого вигляду й чимчикували далі. Лише Валерій Шевчук, несучи рюкзачка («заплічника» – сказав би він) і замріявшись на майбутній попереду Жуків острів, з озерцями, з лілеями, на мить відволікся на цвіркунове голосіння, зачарувавшись, що воно справжнісіньке, а побутує в нас навіть у таких не пристосованих для цього місцинах.

Що аж мало не штовхнув двох неповнолітoк.

– Ага, і отак наче по мозгам їздять.

Докурили.

– В мене ім'я, знаєте яке?

– Не інтірисувалась.

– Павліна.

– Що це за ім'я таке, птиче?

– Хуїче. В честь Павліка Морозова названа я.

– Так тоді тебе треба назвати Падліна.

– Чого це? – не встигла образитися та.

– Як це «чого»? Я чула, він людей в колхози здавав, – зраділи обидві ще одній нагоді пореготатись.

– Хто? Він? Шо ти гониш?

– Чим зря парить, ти би пішла, абслужила клієнта, – кивнула бомжиці меньшенька голопупка на тутешнього парубка, але той вже втік.

Випірнувши з найбільшої станції, Степа не згаяв ні хвильки, похапцем розклав інструмент і врізав «Шляхи навхрест». Дивувало, що слухачі геть не реагують, наче ніколи й не чули музики і зроду не подавали музикантам. Тому він почав, співаючи, уявляти, що є там нагорі, над бетоном.

Муравський шлях увесь в костях, шлях-Ромодан морів досяг. Оті дороги і шляхи топтали друзі й вороги. Правда, з натовпу до нього виткнулося двоє не надто показних. Вони стали поруч, похитуючись у лад мелодії та ворушачи не вельми охайними ніздрями. Один навіть скривив рота, імітуючи слова, і піддиригував рукою, а потім, продовжуючи рух, так же легко врізав кулаком Степанові в ніс; той, падаючи, щосили беріг баяна, однак довелось захищати його ще й ребрами, скрутившися навколо, бо ті двоє заходилися гамселити митця підборами. Степа від образи мало не проковтнув язика.

– Ти, падла, – слухав він між ударами захекане, – ісчьо раз здєсь свєтаньошся і кранти, поняв?

– Ця, блін, кугутня дума, що весь мір создан для ніх.

– Ісключітєльно! Нє, шоб дома собі сидіть і тихо в тряпочку сопіть, нє, – вдарив ще раз носком, – в самісінький центр преться.

– Ето якаясь манія, – повчально вдарив і цей.

Наступний носак влучив у кишеню і там вагомо брязнули мідяки. Биття зупинилося, і баяніст відчув, як його заробок перекочував до повелителів. Що там було нагорі, над переходом, він так ніколи й не довідався.

В метро поміж перонами снував чоловік, надто незграбний для свого розбитого баяна. Брюки – брунатні чи то од крові, чи фекалій. І як він не намагався запитати:

– Скажіть, а як тут...

Усі сахалися.

– Скажіть, а де тут?

Він не встагав пром’яти побитою артикуляцією питання, як кожен одскакував од нього.

– Люди! – з розпачем вигунув. – А де тут вихід?

Його б не упізнав ніхто, навіть цвіркун – це тепер був чоловік з двома довгими саднами навперехрест носа. А головне, весь зігнутий навколо інструменту, який, затиснутий корпусом, не давав постаті упасти до землі.

Він сів на футляра, довгенько переводив подих, а той не переводився, й не так од болю, як од кривди. А тоді озирнув авдиторію. В цій заміській бетонованій кишці вона була майже тією самою, що й раніше, геть заклопотана, з докукою позирала на нього, тут єдино побитого. Навіть дві невеличкі повії закопилили носики, удаючи з себе несільських.

Розстелив пошкодженого кашкета, поставив на коліна баяна і той сам по собі раптом загудів, як потривожений з бджолами вулик. Взяв кілька нот, потім першого акорда, інструмент хрипнув битими ребрами, неначе хор переляканих комах. Степа, почувши їх, враз збагнув, що й наступні не будуть ліпшими.

Шляхи навпрост,
Шляхи навхрест,
Вкраїнська миля – сорок верст.

Народ поспішав своїми шляхами й ніхто не кидав мідяка. Степан ще працював, биті пальці неоковирно слухалися, але з того були звуки, які не вкладалися в мелодію:

Країни безкраї краї, та я проїхав би її.

З вуст линув не голос, а відбиток його, пугвички не слухалися, і не всі натискались, музика сходила з них п’яна, побита, перехожі, човгаючи мимо, не впізнавали її.

Степан стомився грати, баян рипнув наостанок і втих. І тут здалося, почулося, що остання та нота не вгасла, а тримає. Музикант

здивовано озирнувся – звідкіля? Чи не з голови вже дзижчить? Навіть обмацав її, пересвідчився, що з вуха витікає лише засохла цівка крові, і жебонить не там.

Нота бриніла, радісно зростала, він навіть визначив напрямок, звідкіля це вона робить – звів побиті очі догори, до лампи денного світла, і навіть устиг побачити, як вона, чорна така, головата, з двома довгастими комами, відштовхнулася ними від світильника, натхненно тріпочучи, радісно і знесилено впала йому в порожнього кашкета.

20.07.2002

СЕЛІКАТНІ, А НЕ СЕЛІКОНОВІ

Бо вона мені каже:

– Візьми мене з собою.

А я ж не кажу їй, що думаю про дєвочку, що вона малолєтка, і боюся.

– Це ж, – кажу, – виборча кампанія, я тут офіційно присутній, а ти мала ще це все зрозуміть.

– Я хочу знать, – каже вона, – виборчі технології. Ви їх аж сюди привезли, а нам і знать їх не можна?

Ну, така симпатична, років сім за неї дадуть у нормальному суді, і фігурка така що, і вище фігурки, ну, клас. І очі такі хороші, «ну, – думаю, а раптом це таки не засада? Раптом вона чесна, а я про неї таке нехороше думаю?» Там ножки такі, Боже мій, які ножки. І посміхається, Боже мій, які в неї ціцерони, оце вже природа як зробить, так хоч темні окуляри надівай, щоб очі не вискочили.

– Добре, – кажу, – біжи до мамки, хай справку напише, що дозволяє зі мною тобі з села в райцентр з’їздить на вибори.

І приносить, справка і паспортні дані там розписано, що дозволяє і їздить зі мною, і вибирать, і про технології.

Ну, як поїхали, то за день шість раз були зустрічі в районі з виборцями, хто ж таке витримає, які технології це видержать? Тобто

суцільна лайка з перевдягненими ментами, а ти ще дивись по сторонам, щоб тобі шини не прокололи.

Повечеряли ледве живі, і термос розбили, і сил нема виїхать. Сиджу, отак у руль уперся, очі ж нічого не бачать, коли чую її руки ластяться. Такі хороші, ніжні. І мовчить. Ну, я й руль одпустив, бо жіночі технології... дурень, я нащо справку брав? Таке в неї все доросле, одежі раптом дуже багато було, а потім не стало, і машина не тісна, тепле все, туге скрізь, не селіконове, лагідне... Це треба життя прожить, щоб у райцентрі зустріти його.

Одкриваю ще раз очі – де ми?

Дивлюся, я ніякий, а машина вже стоїть посеред села, навпроти виборчого штабу. Ну, я хотів очі заплющить, коли бачу, а наші ж ідіоти банера на жердину скрутили, а всередину не занесли. А це ж фішка чотири на два метри з нашою картинкою і слоганом, і незамкнена, це ж менти потопчуть і поріжуть, і тут ще треба десь взяти силу його замкнуть усередині.

Прокидаюся – де я? Знову за рулем, а поруч красуня. Яка? І тут я все пригадую і собі не вірю, і їй.

– Ти мене не любиш, – каже вона. Гордо так.

– Ти здуріла, – кажу, бо вже й дороги не бачу. Тільки руль, – я та щоб не любив?

Кажу, а сам не бачу, про що.

– Доведи, – каже.

– Як же я тобі доведу? – починаю згадувать як я це робив. Мусив же я згадати, бо колись напевне таке було. – Як?

– Тобі серце підкаже, якщо любиш по-справжньому, – дивиться вона на мене.

Так лагідно, шо я був виліз і бачу перед собою чотири цеглини, рівнісінько чотири штуки їх, і я починаю повільно розстібать пояс, і отако під нього ті усі їх затикать, насилу пряжка зійшлася. А вона з машини отак на мене дивиться, ніжно, я тоді йду і беру ту жердину насилу на плече і несу її. «Куди я несу її?» – думаю. бо ноги самі несуть. Тут поруч вдень я бачив така висока водокачка. Ноги ковзаються, я несу, бо вона з машини мене бачить. і думає. Я тоді ледве живий починаю лізти на цистерну, скоби такі слизькі, отак перехопишся, підтягнеш банер, хоч зубами його держи, упреш у скобу

і десять сантиметрів твої, тоді ще раз перехопишся, перетягнешся... Годину я повз нагору, тоді бачу, що це все лише пів дистанції, і раптом думаю:

«А нафіг я це роблю?» – бо не можу пригадать, про що ж це я вдень думав, примірявся, а тоді все забув, і раптом бачу – вона на мене з машини дивиться отак і нічого теж не розуміє, а погляд в неї такий уважний, що вона, мабуть, починає розуміть. Бо вона починає вірити. І тут я лізу далі, ривок за ривком, і ця цегла в штанях, вона ж не просто давить, вона ж дере, а жердина з банером – це ж її упирати щоразу точно треба, щоб не зірвалася й униз не потягла, і вже я не тямлю, що я нагорі, мені здається, що я лізу, а я вже цеглини селіконові поприв'язував до поворозок банера, усі чотири, банера причепив до краю цистерни, а тоді униз цеглини – кидь.

Я вже потім намагався пригадати, як я тими льодяними скобами залізними вниз злазив, – і не міг. Бо отямився я вже за рульом од сильнющого удару. Отак наче в голову хто стукнув, лише не в твою, а в металеву. Глянув, а це вітер налетів і отак банером цеглою! Що тут усі собаки по селу: ав-ву! А світло вмикається, а люди біжать, а воно барабах, а всі тоді бачать: наш банер з картинкою і слоганом. Тіко село було заспокоїлося, а вітер йому шарп, цегла барабах, собаки ав-ву, і знову вся вага на водокачку, а там в повен зріст наше гасло. То ми в машині од щастя принишкли, отак тишком обнімалися.

І навіть коли я її мамці з рук в руки передав, то та охнула:

– Що це ви з нею зробили? Спасибі, – каже, – ще зроду її таку щасливу не бачила.

– І вам спасибі, – кажу й відчуваю ногами, що вони вже не йдуть.

Як я за руль потрапив, не встиг запам'ятати, бо тут – гур-гур! Менти в штаб ломляться, з ліжка тягнуть, хапають, будять.

– Сволоч! – кричать.

– Що таке? – намагаюсь прокинуцця я, а вони вже кулаками махають, і вже ними хочуть почати бить.

Я насилу намацав ту розписку од її матері, так менти не дають сказати, а тіко кричать:

– Ви сюди зо столиці агітірувать приїжджаете, а самі що з нашими людями тут робите? Ви шо тут у нашому селі виделуете, га?

І тягнуть отак на вулицю голого в ковдрі, а там уже все село зібралось, кричать, уже самосуд готується, вже бачу наш виборчий штаб увесь сюди попритягали і держать посеред майдану, й райцентрівський главний мент примчав і публіку собою заохочує.

– Не позволим наших людей іздівать! – кричить він у мегафона. – Дурить наших сестьор і матерів, і малолєтніх дітей їхніх!

Й тут я бачу посеред майдану її. І її матір, отак стоять, одна за одну держаться і отако на мене зирять. І лише вони німо стоять, а все інше махає тут кулаками і усім іншим, в них затиснутим.

«Боже, думаю, де та справка?» І з жахом починаю вірить, що я її, доки мене сюди тягнуто, тую розписку десь впустив із рук, дурень. Ну ясно, коли ними за ковдру чіпляєшся, то тут не до папірців.

– Одвічай, сука, – гримить мент, – ти шо собі вночі позволяв? Ти думав, що ніхто не взна, що ти тут творив над нами? Може, це не ти позволяв собі лічно вилазить вночі на нашу мєстну цистерну і не ти туди плаката чіпляв? Скажи ще, що це не ти при етом отравив воду у всій цистерні, ти, фашист проклятий!

– Я? Воду? – затулився я од нього ковдрою.

– Ти, гад, і оно скілько наших людей потравив, – махав він папірцями, – осьо заяви од отравлених!

Тут він надає слово якомусь куценогому товстуну, і той теж починає рвать голос:

– Як діректор мєстной консервфабрики я лічно і офіційно заявляю, що поступивша сьогодні вода з водокачки була вся геть отравлена, потруїла цілу партію консервів і врідітільськи отравила персонал робочей смєни. В чом обвіняю оціх агітаторів, які приїхали сюди якобі на вибори за своїх кандідатів, а насправді травить чесний люд, нас, простих людей!

– Стійте, – кричу, – який травить? А у вас є заключення судмедекспертизи про воду?

Все завмерло.

На що мент повільно і врочисто одкрив саф'янову папочку і двома пальцями урочисто витяг звідти папірця на бланку і, неначе молитву, зачитав перед громадою висновок експертів про отруєння води отрутою фосгеном.

Усі ще дужче замовкли.

– Ну, кажи, фашист проклятий, – прошепотів він до мене.

Я підняв до неба руку. Що й не відчув нею, як з мене зковзнула ковдра.

– Люди, – крикнув, – але ж люди, – голос теж хотів ковзнути з мене, – як же це, в грудні місяці? Яка в водокачці може буть вода? Коли її на зиму геть зливають, геть усю, бо лід же порве і труби й цистерну?

Та зроду такого не бувало. Про це лише ментяри не знають, а також їхні прокурорські судмедексперти. А ми, чесні, прості люди, ми не такі брехуни кляті, як оці, – я хотів тицьнути на директора консервфабрики, але той вже куцо побіг з мітингу, – ми чесні люди і позиції наші прості й чесні, а не брехливі, як у місцевого начальства, яке навіть на простій воді ні чорта не тямить, і не може, щоб навіть на ній не змахерити.

Говорив я, доки не перестав себе чути, бо всі почали з усіх сил сміятись, а цегла по цистерні бевхать, а собаки валувать, над усим цим сяять нашому гаслові. Всі навколо реготалися, лише не мама з дочкою, ті стоять, обнявшись, і плачуть, і на мене дивляться; і першими потікали менти усі цивільні і перевдягнені, і ми переконливо виграли в цьому районі всі виборчі технології.

19.02.2003

Инна Лесовая

ВСПОМНИ ПОРОЮ…

А Цилька – как была с детства за коммунизм, за Советскую власть – так навсегда и осталась. Говорила всем, что случись такое после хвалёной перестройки, когда квартиры стали частные, когда богатым можно всё, а бедные никому не нужны – беременной Цилькиной матери пришлось бы вернуться в село, откуда она была родом. И никто бы за неё, за безграмотную, не вступился. Она ведь даже расписываться не умела, рисовала крестик. Выставили бы её кошёлки в парадное и дверь бы захлопнули!

Собственно, хозяева так и сделали. Но соседи привели участкового милиционера, рассказали ему, что и как, что Цилькина мать, домработница, жила с братом хозяина, и весь двор об этом знал. А когда выяснилось, что домработница забеременела, хозяин быстренько отправил своего братца в Москву, и тот поступил в институт. Да ещё хозяйка стала всем вокруг доказывать, что домработница спала с кем попало, что брат совсем ещё мальчишка и никакого отношения к этой беременности не имеет. И если даже что – так это она сама виновата: кокетничает с кем попало, пристаёт, лишь бы в городе зацепиться. Подло соблазнила ребёнка, чтобы отвоевать комнату.

Брат хозяина жил именно в этой, в тёмной комнатке. Конечно, Цилькина мать сдалась бы, но общественность взяла её под защиту. Судили, разбирали, кто там кого соблазнял… Постановили спорную жилплощадь отдать домработнице. Открыли лицевой

счёт, всё честь честью. Конечно! Цилькина мать тоже была молоденькая – к тому же невозможно хорошенькая. Ну просто куколка! И нищая – кошёлка да узелок. Ясное дело, все были за неё, а не за богатого портного. Ишь какой! Все живут в коммуналках, а у него собственная кухня и две комнаты. Ничего, потеснятся. На четверых двадцати метров с головой хватит.

Ну и вселилась законная жиличка в эту самую комнатку. Причём страшно удивилась, что хозяева забрали оттуда свои вещи. А главное – не захотели, чтобы она и дальше была у них домработницей.

Цилькина мать поначалу сильно растерялась. Но тут опять же помогли соседи, стали звать её – кому постирать, кому окна помыть. Кое-как сводила концы с концами. Обжилась потихоньку. Завела собственную раскладушку, кастрюлю, заварочный чайник. Ужасно она гордилась этим своим имуществом! Летом вообще было хорошо: во дворе росли две груши, рано утром она выходила и собирала паданцы. А могла и поднять с земли недоеденный пирожок. Или огрызок чей-то. Доедала его до самых косточек. Ну а что? Ребёнка-то кормить надо, а молоко откуда возьмётся без еды?

Если бы не голод, она бы долго ещё Цильку грудью кормила – да хоть потому, что не хотелось лишний раз выходить на кухню: хозяйка крутилась там целый день. Мать всё надеялась, что когда-нибудь помирится с нею. Всё-таки, как ни крути, а Цилька ж им – родная кровь, племянница. Девочка-то ни в чём не виновата! Но хозяева притворялись, что не видят Цильку, разве что не наступали на неё.

Цилькина мать прямо в отчаянии была, когда у неё молоко пропало. А тут ещё – нате вам – и голод начался.

Не будь у Цильки такой счастливый характер – может, и не выжили бы.

Поначалу мать таскала за собой Цильку исключительно ради безопасности: неизвестно почему была она пухлым, аппетитным ребёнком, и мать боялась, что её могут украсть на мясо. Тем более, что она всем улыбалась и за каждым, кто позовёт, пошла бы спокойно. В общем, мать стирала, а Цилька стояла рядом и совала пальцы в тугую мыльную пену. Без стеснения заходила с матерью в чужой дом, смотрела кокетливо на хозяев и улыбалась во весь рот. Сама беленькая, кудрявая, глазки карие – ну что с такой сделаешь?

Выставить её или как? «Ладно, давай садись…» Цилька с готовностью садилась, крепко так садилась, умащивалась – будто кресло это или диван ей уже подарили.

Улыбалась, улыбалась, улыбалась… Если просили, могла и песенку спеть. Голос у неё был хриплый, басовитый, а слух хороший. До того смешно, до того трогательно получалось! Кто-то не выдерживал, совал Цильке кусочек хлеба, намазанный повидлом. Цилька не хватала жадно, Боже упаси! Спокойно брала, с достоинством благодарила – ну просто умрёшь со смеху! Ещё и матери предлагала половину. Та половину не брала, но не выдерживала, отщипывала маленький кусочек. Людям неудобно становилось, угощали и мать.

А то, бывало, приезжала во двор развозка с большой кастрюлей. Дети садились на лестнице, как в партере театра, им раздавали гнутые миски и ложки, наливали в миски суп. Этот суп был только для детей, и дети его съедали. Вот хозяйкины дочки, например, съедали всё до дна. То, что в ложку не набиралось, выпивали прямо из миски. А Цилька всегда оставляла немножко – вроде как не хочет больше – и давала матери доесть.

Вообще-то хозяйкины дочки тоже были хорошие девочки – просто нужды не было оставлять что-то для матери. А то бы точно оставили.

Вот девочки эти, Нэля и Лиля, Цильку признавали. Сначала стали играть с ней во дворе, а потом и дома. Они не понимали, почему родители сердятся, когда застают у себя Цильку. А Цилька по своему простодушию ничего такого не замечала – пока в один прекрасный день тётка не потащила её к двери, неудобно вывернув кверху Цилькину руку. Удивлённая Цилька едва успевала переставлять ноги. Она даже улыбалась растерянно, пока не очутилась в тёмном коридоре, пока не ударила её по локтю захлопнувшаяся дверь. Ударила небольно, но Цилька заплакала. Наверное, так почувствовал бы себя ласковый избалованный щенок, которого ни с того ни с сего отшвырнули ногой.

Вообще-то плакать по-настоящему Цилька не умела. Только растягивала губы и выдыхала воздух с каким-то длинным шершавым

сипением. Как бы больно ни расшиблась Цилька о торчащий из земли булыжник – она никогда не кричала. Сначала вообще не издавала никаких звуков, лежала, будто с трудом осмысливая, что же произошло. Потом поднималась и с этим своим сипением топала на поиски матери, чтобы та пожалела. И никогда, никогда у неё не было слёз – ну, разве что веки немного покраснеют. Цилькина мать однажды даже потащила её в детскую поликлинику к глазному врачу.

– Доктор! – сказала она. – Что это такое? Какая-то она у меня… бесслёзная. Вот сколько живёт ребёнок, а я ни разу не видела, чтобы у неё потекли слёзы! Может, там забито что-то или как…

Докторша внимательно проверила Цилькины глаза и нашла, что всё у неё в порядке. Во всяком случае, со слёзными каналами.

– Наверно, это у девочки характер такой особый, – предположила она и улыбнулась сияющей Цильке. – Ты что, просто терпеливая?

Цилька действительно была и терпеливая, и отходчивая. Не обижалась даже на дворовых хулиганов. Когда тем нечего было курить или не с кем подраться, они развлекались, тупо разыгрывая малышню. Простодушная и доверчивая Цилька была самой лёгкой добычей. Казалось бы, только вчера они чуть не опозорили Цильку перед всем двором: уговорили её сесть на скамейку, закапанную смолой – да ещё в нарядных розовых трусах. Хорошо, что Цилька, вставая, успела схватиться за резинку! И что же? На следующий день она берёт у них конфету! Неужели ты не видишь, что конфета завёрнута неправильно? Не знаешь, что «раковые шейки» розовые и с полосочками? А это какой-то чёрный кривой камешек! Главное, все большие девочки кричали на неё: «Не бери! Не бери! Не смей брать в рот!» Но мальчишки уговаривали: «Не бойся, это вкусная конфетка!» Цилька улыбалась смущённо, водила круглыми коричневыми глазами – на тех, на других… На кого смотрела – тому и верила. Не хотелось обижать мальчишек, как-то стыдно возвращать подарок. Так ведь лучше было бы, чтоб конфета! К тому же когда-то мама купила на базаре маковник. Он был такой же чёрный и зернистый, тоже безвкусный и так же страшно хрустел на зубах. Цилька

целый час таскала его за щекой, и только уже дома маковник начал потихоньку раскисать, распадаться на мелкие сладковатые зёрнышки.

И вот Цилька грызла-грызла, ворочала это что-то во рту, не зная, как быть – пока не оказалось вдруг, что оно уже не во рту у неё, а где-то далеко в горле. Цилька нагнулась, попробовала покашлять, но только захрипела. Оставалось одно: проглотить чёртову конфету. Но и проглотить не получилось. Она только ушла поглубже, аж туда, где ямка не шее, и там стала душить Цильку, раздирать ей горло.

По тому, как все испугались, включая бесстрашных хулиганов, Цилька поняла, что сейчас умрёт. Но всё-таки через силу ещё несколько раз глотнула – и конфета продвинулась ещё чуть ниже.

Так она стояла, и глотала, глотала судорожно, всё глубже проталкивая в себя эту невыносимую боль, которая вдруг провалилась куда-то – и кончилась. Только в ушах у Цильки всё ещё сильно стучало. А в груди стало так легко, так радостно, что Цилька окончательно поняла: это была конфета. Потому что от камня она бы точно умерла.

Цилька и маме потом доказывала, что конфета, когда Нэля с Лилей на неё наябедничали.

Цилька на подружек не обиделась. Она и на злую их мать не обижалась. Просто перестала заходить к ним в комнату, даже заглядывать. А почему – забыла.

С Лилей и Нэлей они стали играть либо во дворе, либо у Цильки. И оказалось, что в тёмной комнатке даже интереснее. Цилькина мать ничего детям не запрещала, давала для игры разные взрослые вещи. А когда жизнь немножко наладилась, иногда сажала Нэлю и Лилю обедать вместе с Цилькой. Дома они ели плохо, капризничали, а тут усаживались на скамеечках вокруг большой табуретки и ели так азартно, будто впервые за два дня. Когда-то Цилькина мать была у них нянькой и любила этих девочек, особенно Нэлю. Цилька не ревновала, ей даже нравилось.

Когда Цилька пошла в школу, мать устроилась уборщицей на завод. И это было счастье. Не потому, что на заводе работать было легче или платили больше, а потому, что когда началась война,

завод эвакуировали. Если бы не это, пошли бы Цилька с матерью в Бабий Яр, как большинство их соседей по подольскому двору. Раскладушку, табуретку, всё, что наживалось за десять лет, пришлось им бросить там, в своей комнатке. Снова оказались они с кошёлкой и узелком, даже кастрюлю с собой не прихватили. Впрочем, кастрюлю не жалко было: у неё и ручки отломились, и эмаль поотбивалась.

Потом уже, в поезде, мать сильно пожалела, что не прихватила эту кастрюлю. Не для того, чтобы в ней варить, а просто был бы для Цильки нормальный горшок. Это ж проблема в дороге! Другие устраивались по-разному: кто-то держал ребёнка над длинной дыркой в полу, кто-то усаживал у открытой двери… А Цилькина мать боялась её простудить. Подставляла Цильке гордость свою – большой заварочный чайник, расписанный птицами и цветами. На стоянках, там, где можно было набрать воду, тщательно чистила песком этот чайник и приносила в нём кипяток. Все женщины в их вагоне фыркали и смеялись над Цилькиной мамой. А та только плечами пожимала: «Ну и что, подумаешь! И пью! Это ж не от кого-то, это ж от моего ребёнка!» Только уже в конце пути, на каком-то из полустанков подобрала она большую банку от консервов – из военного эшелона выбросили. Они потом ещё несколько таких банок нашли, и каждый раз так радовались!

Позднее, в Троицке эти банки их очень выручали – когда новоприбывших перестали кормить в столовой: другой-то посуды, считай, не было. Да… Банок хватало, но вот еды… Паёк и так был маленький, а тут ещё матери стали его урезать: она, мол, не старается, работает спустя рукава, воду носит по полведра. Цилька слышала, как мать рассказывала об этом Рахили Элькис, у которой они сняли угол. Рахиль сама снимала комнату у хозяйки, у горбатой Фроси. Большую, светлую. Цилькина мать уговорила Рахиль взять их к себе, за занавесочку.

Элькисов самих было четверо: Арон с Рахилью и двое мальчиков. Младший, Адик – ровесник Цильки, а старший, Рудик – взрослый, как раз призывного возраста. Третий их сын уже воевал, Рахиль давно не получала от него писем и очень боялась, что его убили. Фрося говорила, что тот, который на фронте, у них в семье

самый удачный: и красивый, и умный. «Лучше б этого, пустого забрали…» Говорила так, будто можно было выбирать.

Это уже поздней Цилька с матерью поняли, почему не забирают «пустого» Рудика. Родители заставляли его спать на короткой детской кровати, так, чтобы ноги у него стояли на полу. Цилька, когда ночью выходила в уборную, это видела. К утру ноги Рудика становились толстые, как колоды, и гладкие. Цилькина мать очень надеялась, что Рахиль ради сохранения такой важной тайны будет подлизываться и хоть иногда подкинет Цильке какой-нибудь кусочек.

Мать считала Элькисов богатыми. Арон работал в артели, делал там какие-то специальные сапоги – для генералов, что ли. А потом ещё ночью что-то кому-то чинил. Рахиль тоже работала в артели, только в другой, где делали детские каталки в виде бабочек. Цильке было странно, что во время войны люди занимаются такой чепухой. Хотя – чепуха, чепуха, а паёк рабочий Рахиль получала.

Однажды Цилька чуть не украла у них кусочек печёного буряка. Он лежал на столе, остывал. Цилька уже даже пальцем его коснулась. А потом всё-таки отошла: то ли стыдно стало, то ли побоялась, что у Рахили эти кусочки сосчитаны.

Они вообще-то были страшно скупые, эти Элькисы… Скупые – страшно! Цилькина мать к ним напросилась, потому что думала: так, всем вместе, одной семьёй легче будет выжить. Она им пол помоет, воды натаскает, если нужно – переведёт им что-то с русского на идиш. Они же по-русски ничего не знали, лопотали между собой по-латышски. Конечно, у Цилькиной матери русский язык был так себе, но люди её понимали. Элькисы, если вдруг надо было объясниться, говорили ей на идиш, она переводила, а Цилька поправляла.

И что? Элькисы ничего этого не ценили. Рахиль и своим раскладывала еду точно по счёту. Ну до того люди странные! Даже одежда у них была какая-то другая, на обычную не похожая: вязаные жилетки, рубашки в полосочку...

Больше всех Цилька боялась Арона: голова треугольная, седые волосы торчат над ушами, а бородка тонюсенькая и чуть не до пупа. Усики тоже такие – ну как две верёвочки! Зубы вперёд выступают, а глаза – как у китайца, который у них на Подоле продавал прыгучие шарики. Ещё и голос козлиный, и грудь какая-то… ну не наша!

Когда Элькисы садились есть, Цилька уходила за занавесочку. Во-первых, чтобы не видеть, а во-вторых, чтобы не подумали, будто она ждёт подачки. А мать Цилькина, наоборот, старалась её из-за занавески выпихнуть. Помнила, как когда-то Цильку чужие люди подкармливали за её добродушие, за скромную приветливость. Увы, на Элькисов Цилькино обаяние не действовало.

А тут ещё этот их, Рудик... Когда им случалось ночью пройти мимо его кровати, он так нехорошо смотрел на Цилькину мать! Лежал на спине с пухнущими своими ногами, провожал её взглядом – и глотал, глотал... Цилька как-то спросила у матери, чего это он. Мать пожала плечами и рассмеялась.

Пока Цилькину мать с завода не уволили, она иногда угощала их младшего, Адика. Думала: увидят – и стыдно им станет. Ага! Ничего подобного! Только что-то бормочут, бормочут по-своему… Вроде бы ругают Адика. И непонятно, за что. За то, что объедает их, нищих – или за то, что ест их плохую еду. Во всяком случае, голос у Рахили был брезгливый и выражение лица тоже.

А вот Адику нравился их суп. Мать покупала на базаре пирожок с мясом, меленько-меленько резала его, а потом долго варила в консервной банке, полной воды. Чем дольше варишь – тем вкуснее получается. Однажды у них из-за долгой варки даже банка распаялась.

Цилька никак не могла понять: зачем мать выбрала таких соседей? Ей казалось, что все вокруг лучше Элькисов. Но зимой Цилька поняла, что мать была немножко права. Печку Элькисы топили хорошо, на дровах не экономили. А это было очень важно, особенно когда Цилька перестала ходить в школу. Дело в том, что Цилька неизвестно с чего быстро-быстро подросла, и пальто, которое ещё в прошлом году на ней не сходилось, теперь совсем уже не налазило. Мать обменяла Цилькино пальто на тапочки и мешочек гороха, но в таких тапочках – да ещё без пальто – по снегу до школы было не добежать.

Одноклассницы приносили Цильке уроки, она пыталась както заниматься, но ничего толкового из этого не получилось. Когда весной пошла, наконец, в школу, то сразу нахватала двоек. А тут ещё и с едой стало совсем плохо. Фрося посоветовала матери отдать Цильку в детский дом: там её и накормят, и оденут.

Просто так в детский дом Цильку от живой матери брать не захотели. Ушлая Фрося снова подсказала ей, что сделать: пойти к врачу и попросить справку о том, что работать она не может, потому что больная.

Мать сначала стыдилась, а потом потащилась-таки в поликлинику. И тут выяснилось, что Цилькина мать действительно очень больна, что у неё с рождения какой-то непорядок с сердцем. Понавыписывали ей лекарств, которых нигде не было, велели лежать. Никаких вёдер, никаких полов, никаких постирушек.

Цильку приняли в детдом. Там её действительно кормили: и суп, и каша каждый день, иногда даже с тёртым буряком. Кусочки хлеба Цилька прятала и угощала мать, когда та приходила навестить её. Мать всегда была усталая, задохшаяся. Раньше Цилька не замечала, что она дышит как-то по-другому, чем все. По ночам Цилька плакала: боялась, что мать умрёт.

В детдоме к ней относились хорошо, особенно двое воспитателей. Цилька как-то услышала их разговор: вот, мол, самый воспитанный ребёнок в группе, она одна из всех тут ест культурно, сразу видно, что девочка городская, из хорошей семьи. И у матери у её лицо интеллигентное, красивое, как у артистки.

Потом Цильку перевели в ремесленное училище. Цилька не стала разбираться – это в детдоме так решили или мать добилась с помощью этих своих медицинских справок.

Брали в училище не всех подряд – только детей фронтовиков. Считалось, что специальность эта очень хорошая: слесарь-сборщик радиоаппаратуры. Мать была довольна, всё повторяла, что с такой профессией Цилька в жизни не пропадёт.

Цилька не знала, почему для неё сделали исключение, но девочкам на всякий случай говорила, что папа её погиб на фронте. Както нашла она на улице чужую фотографию. Узколицый мужчина, улыбается красиво, а зубы белые-белые. На обороте было написано: «Вспомни порою, если я этого стою». Цилька подделанным почерком сверху приписала: «Дорогая дочка Цилечка», а в самом низу – «Целую тебя. Твой папа». И как-то постепенно Цилька сама поверила в то, что это её отец. Доставала фотографию, смотрела на

неё, даже целовала. Особенно эти слова на обороте. Ну вышибло начисто из мозгов, что сама же их и приписала!

Училась Цилька не то чтобы хорошо, но и не хуже других. Особенно ей нравились русская литература. Собирать схемы Цильке было скучновато, но она гордилась тем, что делает серьёзные вещи, нужные для фронта. Это были не крашеные жестяные бабочки на палках!

Но что она действительно любила – так это самодеятельность. Преподаватель математики организовал ансамбль девочек, сам аккомпанировал им на баяне. Цилька боялась, что с её хриплым басом в ансамбль не возьмут, но её взяли: Цилька одна могла петь вторым голосом и не сбиваться. Другие девочки, хоть и пели вроде бы лучше её, но всё время съезжали на первый голос. А с Цилькой у них получалось, Цилька вела. Правда, Пётр Иванович просил её петь потише.

И так она увлеклась, так полюбила сцену! Может, если бы не самодеятельность, осталась бы Цилька с матерью на Урале, бросила бы училище, когда его в сорок третьем году решили вернуть в освобождённый Харьков. Боязно было оставлять мать, ехать в чужой город, где у неё не было ни одного знакомого. Но как раз в это время они готовились к большому концерту. Поговаривали даже, что ансамблю сошьют специальные концертные платья.

В общем, поехала она в Харьков. Там вместо Петра Иваныча с его баяном появился Михаил Ильич и Нора Александровна, которая играла на пианино, а в случае надобности – и на аккордеоне. Платья им сшили очень красивые, из белого штапеля. Девочки немножко подрезали Цильке волосы спереди, так что они курчавились от уха до уха высоким веночком. И ещё Цилька, вместо того, чтобы заплетать две детские косички, стала заплетать одну косу, толстую, тяжёлую и по-взрослому перебрасывала её на грудь. Ей, между прочим, уже давно пора было носить лифчик, но лифчика пока не было.

Вообще-то и в Харькове Цилька не была главной солисткой: другие девчонки и пели, и танцевали гораздо лучше. Но, с другой стороны, без неё не было бы во всём этом такого азарта. В общем, стала она у Михаила Ильича правой рукой. А хотелось Цильке

быть звездой. Она и сама не понимала, почему ей всё время как-то обидно. Как на репетицию народ собирать – Цилька, как костюмы гладить – Цилька. А на сцене…

Вдобавок ко всему появилась в училище Женька, хулиганка деревенская.

Женька поступила на первый курс, хотя и была Цилькиной ровесницей. И не сказать, что она была красивее Цильки! Обычная девчонка – но такая шустрая, разбитная… И тут же взяли её под свою опеку двое известных на всё училище хулиганов. Куда б Женька ни пошла – оба тащились за ней со своими папиросами и косыми чубчиками. Часами ждали её у дверей, свистом вызывали из спальни. Женька командовала ими как хотела, и все девчонки ей завидовали. Некоторые говорили, что Женька в училище долго не продержится: и своевольничает, и учится так себе – да ещё и в своём селе оставалась при немцах… Женьку вообще не взяли бы в училище, если бы отец её не погиб на фронте.

И что же? Такой вдруг сюрприз: запела Женька где-то, то ли в коридоре, то ли в умывалке, и Михаил Ильич от её голоса обалдел. Сделал её главной солисткой. Она сначала не хотела, мялась, морочила голову, но потихоньку втянулась.

Честно говоря, голос у Женьки был действительно потрясающий. Цильке с её хрипом стало стыдно рот открывать. Но и отказаться от него, от своего единственного счастья Цилька никак не могла. Продолжала петь в ансамбле – только тихонечко. Правда, такое пение оскорбляло Цилькино самолюбие. Ей казалось даже, что девочки стали над ней посмеиваться. Ну да, Цилька привыкла быть заводилой, вроде как немножко начальницей… но это действительно выглядело смешно при таком-то дохлом голоске.

И всё-таки выбилась Цилька в солистки! Да ещё Женьку с её голосом, который звучал, будто певица по радио поёт, оставила позади!

Стала Цилька собирать всякие смешные песни – частушки про Гитлера, народные всякие там с юмором. А главное – придумала она подражать Рине Зелёной. Конечно, голос у неё был не такой, как у Рины Зелёной. Но тут хрипотца, которая мешала Цильке

петь, была, наоборот, очень даже кстати и звучала страшно забавно. Цилька с первого раза запоминала все номера Рины Зелёной, а кроме того выискивала и переписывала где могла смешные детские стишки. А то ещё наоборот: таким же голосом читала что-нибудь «взрослое», серьёзное, даже драматическое – но при этом нарочито глупо, вроде как ничего не понимая.

Когда начались районные и городские смотры самодеятельности, от училища в первую очередь выставляли их с Женькой. И, честно говоря, публика аплодировала Цильке ещё громче, чем Женьке, её даже на бис вызывали. Женька больше нравилась жюри, а Цилька – народу, так что можно сказать – шли они на равных.

Кто знает, как сложилась бы Цилькина судьба, если бы, окончив своё училище, Цилька осталась в Харькове, пошла бы на завод и продолжала бы вместе с другими девчонками выступать за «Трудовые резервы». Но Киев был освобождён, мать написала Цильке, что надо всеми правдами и неправдами пробиваться домой и там устраиваться, что в Киеве её ждёт собственная комната, а портной и его жена ей, Цильке, как-никак – родные дядя и тётя. Они не дадут Цильке пропасть – если выжили, конечно.

Цилька вспомнила Крещатик, вспомнила мохнатые подольские горки, по которым лазила с подружками – то зелёные, то рыжие, то седые… И так захотелось туда, к этим горкам!

Пробиться-то Цильке удалось, а вот устроиться… Несколько недель спала она на полу под батареей, на ночь стелила кусок картона с газетами, клала под голову узелок с бельём, укрывалась форменной тужуркой. Иногда батарея грела еле-еле, и Цилька чуть не локти себе грызла из-за того, что уехала из Харькова. Но откуда было Цильке знать, что ждёт её в родном городе?

Плохое предчувствие появилось у неё ещё на вокзале, как только вышла она из поезда. Город Цилька не узнавала. От любимого её Крещатика осталось всего несколько домов. Руины, присыпанные снегом, пугали, хотелось бежать от них поскорее, как с кладбища.

Скользя и спотыкаясь, спустилась Цилька на Подол. Когда подходила к родному дому, ноги у неё дрожали: боялась, что на его месте увидит остатки обгоревших стен. Толкнула калитку, вошла во двор. А там – будто и не было никакой войны. Разве что горка вроде бы накренилась, сильнее нависла над сараями. Далеко вверху, на фоне неба торчали, как рожки, два шеста. На верёвке, протянутой между ними, раскачивалось бельё, и Цильке показалось, что это же бельё висело и в тот день, когда они с матерью уезжали из Киева.

Странно было увидеть дверь, ту самую, в которую маленькая Цилька, не достававшая до звонка, стучала каблуком. По двору ходили какие-то незнакомые люди, подозрительно на Цильку поглядывали. Цилька подёргала дверь. Она была заперта. Потянулась к знакомому коричневому звонку, нажала чёрную кнопку, вздрогнула, услышав резкий, прерывающийся звук. Кто-то шёл по коридору. Остановился, позвенел цепочкой. Приоткрылась дверь, в щели стала видна чужая несимпатичная старуха. Следом за ней явилась молодая дамочка, спросила сурово:

– Тебе чего?

– Мне нужна Лиля. Или Нэля… – забормотала Цилька.

– Ага, – сказала дамочка, сбросила цепочку и пропустила Цильку в коридор. Мимоходом стукнула в дядькину дверь, крикнула: «Тут до вас!» и следом за старухой ушла в комнату, где жила Цилька со своей матерью. На секунду стала видна старая Цилькина раскладушка и высокая табуретка, которой Цилька когда-то пользовалась как детским столиком.

Дверь открыл сам портной. Поднял свои толстые брови, пропустил Цильку в комнату.

Надо сказать, что и портной, и жена его встретили Цильку мягче, чем можно было ожидать – вроде как немножко свою. Сказали, что всю их квартиру во время войны заняли чужие люди, они и свою комнату еле отбили. Тётка налила Цильке стакан чая, поставила блюдце с засахаренным вареньем. Цилька разомлела и подумала: а вдруг они позволят ей переночевать? Вот хоть под окном, возле шкафа, прямо на полу.

Конечно, главная надежда её была на Нэлю и Лилю, которые обязательно попросят мать оставить Цильку. Но увидеть их в тот день

Цильке было не суждено. Тётка подошла к ней сзади и стала визжать: у Цильки, мол, полная голова вшей, и пусть она сейчас же выметается из их комнаты. Не дала даже чай допить. Эх, надо было Цильке пить быстро, не копаться, а она – как всегда… И варенье не доела, и не успела ничего спросить – ни про Лилю с Нэлей, ни про отца.

Про отца ей рассказала Ланцманша. А тётка родная разве что в спину её не вытолкала, и дверь захлопнула быстро, будто боялась, что вши с Цильки на неё попрыгают. Цилька постаралась не заплакать, только на звонок оглянулась – коричневый звонок с чёрной кнопкой. И от этого звонка так ей себя жалко стало! Пошла к воротам, а там Ланцманша стоит: руки на груди сложила, Цильку ждёт. То ли в окно её увидела, то ли кто из старых соседей сообщил. А может, стояла под окном и услышала, как тётка кричит на Цилькиных вшей. Не подходя близко, посмотрела Ланцманша на Цилькину чёлку, на косу её длинную.

– Да, – сказала, – действительно вшей полно. Хорошо бы тебе подстричься совсем коротко! Но косы жалко. Придётся вычёсывать. Вот тебе деньги, сходи в баню на Андреевский, пусть тебе всю одежду прокалят. У них там есть специальная камера, а в нашей бане нету. А на сдачу купи в аптеке густой гребешок. Ничего, потихоньку вычешешь.

Цилька взялась уже за калитку, а Ланцманша опять зовёт:

– У тебя есть где переночевать?

Цилька головой помотала, засопела, прикусила губу. Стала говорить про старуху, про дамочку, про раскладушку, табуретку…

– Да, – сказала Ланцманша, – жилплощадь ты потеряла. У бабки сын погиб, а у её дочки погиб муж, офицер. Они сначала в мою комнату залезли, но у меня все документы были, у меня тоже погибли и муж, и оба сына.

Цилька вскрикнула, но вид у Ланцманши был какой-то не горестный. Наоборот, она вроде как радовалась, что победила этих двух нахалок.

– В общем, велели им освободить мою комнату. Они тут сначала на раскладушках устроились среди двора, а потом им про вашу комнату подсказали. Сама же дворничка. Вроде ж дружила с твоей мамой... Наверное, подумала, что и вы по приказу пошли. У нас

половину двора в Бабьем яру расстреляли. Всё позанимали чужие. Да… Пропала ваша комната! Вот если бы мама твоя была расписана с Мотей, у вас тоже были бы какие-то права, можно было бы тягаться. Ты бы и пенсию за него получала как дочка погибшего. А так что ж… – И вдруг вспомнила: – А мама где? Умерла, что ли?

– Почему? – испугалась Цилька. – Просто я из Харькова добиралась, а мама пока на Урале.

Цильке хотелось подробнее расспросить Ланцманшу об отце, но как-то стыдно было. Она уже на улицу ступила, а Ланцманша вслед ей кричит:

– Ладно, пока Нинка вернётся с командировки, переночуешь у меня. Только ты извини, конечно… В коридоре. Мы сами от этих от вшей еле избавились. Не дай Бог снова… В поезде так тесно было! Сидели вплотную один к другому. А в Нинки ж тоже – коса…

Цилька пошла по улице, свернула на площадь, потом на Андреевский. Прямо там, в бане, и гребешок купила, и щётку зубную, и кусочек жёлто-серого мыла. Продавщица сказала, что оно от вшей помогает. Цилька в «общую» не пошла: денег хватало и на душевую. Стала между двумя каменными стенками, получился вроде как собственный уголок, пустила воду – сначала тёплую, а потом всё горячее, горячее. В центре зала стоял длинный каменный стол, а за ним были ещё четыре душевые. Цилька смотрела, как моются взрослые бабы, и повторяла все их ухватки, все движения. Протягивала вверх руку, ладонью к самому душу, и вода по руке текла, текла – наверное, так надо было, чтобы подмышки хорошо отмылись. Потом запрокинула голову, но вода тут же попала в нос…

Когда-то, перед войной, Цилька ходила в баню. Тогда её купала мать, тёрла мочалкой со всех сторон, крепкими своими пальцами намыливала и скребла голову.

Правду сказать, Цилька мыться в бане никогда не любила. Главное – не нравилось ей стоять голой перед людьми. Ещё противно было ступать босой ногой по скользкому кафельному полу. Вода текла в отлив, чужая серая вода с чужой грязью, с чужими волосами.

Но теперь ей хотелось вот так стоять и стоять: было тепло, а ещё она могла свободно плакать и не бояться, что кто-то увидит. Цильке казалось, что она, наконец, впервые в жизни заплакала

по-настоящему. Что это не вода, а слёзы, горячие быстрые слёзы текут по её лицу, по плечам, по ногам.

Только тут, в бане, до неё окончательно дошло, что нет больше дяди Пети Ланцмана, нет Валерика с Мишей. А главное – нет больше её, Цилькиного отца, с этими его густыми бровями, белыми зубами, с косой надписью «Вспомни порою, если я этого стою». А всё она виновата – не надо было врать девчонкам, что отец погиб. Хотела быть не хуже других, а теперь вот… всё. Накаркала.

Цилька имела право плакать. Расписаны или не расписаны – это был её отец. Кто знает… Может, если бы он не погиб и вернулся после войны – не стал бы он слушать ни брата, ни тем более жену его. Женился бы на матери, признал бы её, Цильку.

«Потрите мне спину», – сказала одна тётка другой. Упёрлась руками в стол, наклонилась так, что две огромные груди легли на каменную столешницу. «Сильнее!» – попросила. Вторая, тощенькая, стала тереть изо всей силы, аж оскалилась. А эта снова просит: «Ещё сильнее!» Обе пыхтят, у каждой мокрые волосы надо лбом свёрнуты в твёрдую дульку. У худой ещё и какой-то страшный шов на животе. Толстая улыбается, довольная. И вдруг глянула исподлобья на Цильку, выпрямилась.

– Девочка, ты что, плачешь?

Цилька помотала головой и засипела – теперь уже громко, закрыла лицо руками. Тут все, кроме одной бабки, мыться перестали, уставились на неё, принялись утешать.

– Ну что ты, что ты! Такая хорошая девочка! Можно сказать, уже девушка настоящая! А волосы какие! Золотистые, как у русалки! Ну, не надо, не надо!

Тут Цилька им одной порцией выдала про всё – и про то, что отец погиб, а она только что узнала об этом, и про чужих тёток в её комнате, и как её из дома вытолкали, и про чай про недопитый. А главное – про вшей, с которыми неизвестно что делать.

Они сразу за вшей за этих уцепились. Стали говорить, что это не беда, что надо пустить напор самый сильный и прямо под душем волосы расчёсывать и расчёсывать. Цилька послушалась и аж испугалась, когда увидела этих шевелящихся козявок, которых вода

уносила в чёрную, забранную решёточкой дыру. Вот какое зрение было!

Цилька видела, что все стараются держаться от неё подальше, но не обижалась – она и сама бы так сделала.

Потом женщины велели Цильке сильно-сильно натереть голову вот этим серым мылом. Пахло оно противно и немножко пекло кожу. На густые и длинные Цилькины волосы ушло сразу полкуска. Потом Цилька послушно просидела с намыленной головой то ли полчаса, то ли целый час и снова принялась вычёсывать волосы под душем.

За это время все женщины ушли. Кто-то попросил банщицу не торопить, не гнать Цильку. Постепенно набрались другие, но теперь уже Цилька была вроде как старожилкой, хозяйкой бани. Для верности она ещё раз намылилась, ещё посидела. Уходить из бани ей не хотелось.

Потом Цилька получила свою прокалённую одежду. Ей показалось, что вещи чуть-чуть полиняли. Вытираться пришлось вязаной жилеткой, и волосы остались мокрые.

Потом Цилька посидела в вестибюле. Однорукие, одноногие мужчины пили пиво, покупали бутерброды с колбасой. Прямо напротив неё висела знаменитая картина, где медведица в лесу смотрит за своими медвежатами. И Цильке снова стало жалко себя, как потерянного медвежонка, за которым некому присмотреть.

Стемнело, в бане включили свет. Цилька, наконец, решилась и вышла на улицу. Походила туда-сюда, свернула к своей школе. Школа стояла совсем целая, только с полосками газеты на стёклах, а вот от любимого её фонтана остался только мусор. Когда-то они с мамой по воскресеньям сидели возле этого фонтана и ели мороженое. Цильке подумалось вдруг, что никогда уже такого не будет: ни фонтана, ни мамы, ни мороженого.

Цилька стояла и ждала, когда станет совсем темно: ведь Ланцманша сказала, что пустит её «на ночь». Толстая, плохо просохшая коса казалась особенно тяжёлой.

Утром Ланцманша похвалила Цильку: вшей, мол, вроде бы уже нет, но вычёсываться всё равно надо несколько раз в день.

Видно было. что Ланцманша, хоть и жалеет Цильку, но рада была бы от неё избавиться. Цилька была ей благодарна и сама не хотела стеснять хорошего, но чужого, в сущности, человека. Она только попросила Ланцманшу узнать, где находится ближайшее ремесленное училище. Ланцманша сходила куда-то и выяснила, что в городе есть специальное управление, которое ведает «трудовыми резервами».

Это было далеко, почти возле вокзала. Знала бы Цилька – зашла бы туда сразу с поезда. А теперь предстояло долго топать вдоль трамвайной линии.

Дом оказался большой, странный, затерянный среди дворов и почти пустой. Цилька с трудом отыскала какой-то кабинет, в котором сидели за столом женщина и мужчина. И совсем они Цильке не обрадовались. Вертели, вертели её документы… Сказали, что сейчас по Цилькиной профессии у них ничего нет, есть только тяжёлые мужские работы, которые для Цильки не годятся. На это Цилька сказала им, что она два года проработала для фронта, и тогда не считалось, что она маленькая. Они смутились и велели Цильке заходить.

Возвращаться на Подол ужасно не хотелось. Зачем? Цилька походила на цыпочках по громадному пустому дому. На самом верху, у чердака нашла тёмный закоулочек с батареей, там устроилась на ночь. Чуть ниже ещё и туалет оказался, и умывальник. Цилька решила, что если удастся, то до приезда матери она поживёт в этом доме.

По утрам она заходила в приёмную, узнавала насчёт работы, спрашивала, как добыть карточки, ничего толком не понимала. Потом валандалась рядом, на базаре. Кому-то помогала поднести тяжести, кто-то оставлял её посторожить прилавок – в общем, кое-как кормилась.

Через несколько дней те самые, которые сидели за столом, взяли Цильку на временную работу – потихоньку убирать запущенное помещение. После работы она запиралась в туалете, а когда в здании окончательно переставали хлопать двери, занимала своё место. Она уже знала, что сотрудников в доме не двое, а гораздо

больше, но они то ли не замечали, что Цилька остаётся в здании на ночь, то ли делали вид, что не замечают.

Когда мать вернулась в Киев, она не сразу нашла Цильку. Никто в доме не знал, куда Цилька делась. А потом Ланцманша вспомнила про эти самые, про трудовые резервы. И что же? Идёт Цилька к мусорнику с плетёной урной, а навстречу ей из тёмной арки мать выходит. Ну как в сказке! Земля просохшая, на деревьях почки лопаются – и мать улыбается, руки к Цильке протянула.

Да… Вот говорили дядька с тёткой про мать, что она простая, неграмотная, что Моте с ней и на людях показаться было бы стыдно. А тут Цилька за матерью ходила повсюду и диву давалась. Как она разговаривает с людьми – вежливо, с достоинством. Мужчины везде злые, занятые, а посмотрят на неё – и сразу чуть-чуть в лице меняются, вроде за одну секунду немножко отдохнули, посвежели. Цилька думала, что если бы матери – красивые лаковые туфли и крепдешиновое платье с плечиками, сделать перманент, навести маленькие губки красной помадой – её, может, и в начальники какие-нибудь взяли бы.

Очень скоро они устроились. Немножко, правда, пришлось пожить на лестничной клетке в парадном Ланцманши. Там, между вторым и третьим этажом, был длинный выступ в стене, а на нём – полированная доска. Вроде как скамейка, чтобы отдыхать, когда поднимаешься высоко. Мать с Цилькой прекрасно там помещались, только ноги приходилось чуть-чуть сгибать…

А потом мать нашла работу с общежитием. На ТЭЦ.

Поселили их в подвале, почти тёмном, и хотя это была не совсем их комната, но Цилька её сразу полюбила. Длинный коридор – и двери, двери, двери… На стенках понавешано – у кого корыто, у кого санки, около каждой двери висят луковые «косы». А сколько галош! Большие, маленькие!

Особенно нравилась Цильке общая кухня. Все там были какие-то весёлые, неизвестно с чего. Примусы фырчат, женщины смеются, где-то дети орут.

А какой там был газон перед домом! Соседки насажали цветов, расставили ящики вместо лавочек. Вечером мать вернётся с работы, наедятся они картошки с солёным огурцом – и на улицу. Постелят одеяло на ящик, сядут и начинают вслух мечтать, что они купят, когда насобирают денег. Чего только не накупали! Матери – пальто с лисицей, Цильке – цигейковую шубу. И чайный сервиз, как у тётки. Цилька хотела сервиз с Кремлём, а мама – с розочками. И вот спорят они, спорят, а потом посмотрят друг на друга и вспомнят, что ничего этого нет – ни сервиза, ни буфета. И даже удивятся. А мама Цильку обнимет, прижмёт к себе. «Ничего, – говорит, – Цилька, главное – что мы живые. Война закончилась, всё у тебя будет, всё будет! Вот комнатка у нас уже есть – лучше, чем на Подоле, с окошком. А красота вокруг посмотри какая!»

И действительно – красиво. Если смотреть с ящика, видны только космеи, растущие на клумбе, и за ними, где-то далеко – тёмные деревья. А вот если подойти вплотную к забору – тогда вообще… Внизу – полоски бледно-серой воды и тоненькие гребни песка между ними, причём песок светится каким-то неестественным снежным сиянием. Дальше начинается река, и видно, какая она широкая и быстрая. Цильке казалось, что узкая полоска пляжа, там, за рекой, тоже движется, только в обратном направлении. Над ней, над полоской, нависают они – гиганты-осокори, с их толстыми стволами, с корнями, вцепившимися в оползающую рыжую землю.

«К нам же сюда, – говорила мать, – люди по воскресеньям отдыхать ездят! Считай, что мы на курорте живём. А какие соседи! Смотри, сколько у нас завелось друзей. Ну разве тётя Валя, тётя Клава не любят тебя? Любят! Может, ещё больше, чем настоящие тётки, чем родные. С родичами нам с тобой не повезло – так хоть с друзьями везёт!»

Что правда – то правда: у матери был настоящий талант заводить друзей. Может, потому, что она была весёлая. Или потому, что могла дать хороший совет. Всегда рада была чем-то помочь: с ребёнком посидеть, что-то испечь для гостей. А тем, которые из села, особенно нравилось, как бойко она говорит по-украински. Цилька никогда не думала, что она так может.

Не успели они в подвале как следует обжиться, дали им комнату на первом этаже с огромным окном. Соседи принесли откуда-то кожаный диван – не новый, конечно, но спать на нём было совсем не то же, что на полу. Главное – диван со стенкой, а с двух сторон стенки – застеклённые этажерочки. Они туда наставили засушенных цветов, открыток, шишек. Стали собирать деньги на покрывало, чтобы дырки в коже закрыть. А то из неё кто-то целые квадраты повырезал. На туфли, наверное.

По возрасту Цильке полагалось идти в девятый класс, но в девятый её брать не хотели – только в восьмой. Цилька настояла на своём, но учиться в девятом оказалось очень трудно. В конце концов она отчаялась, устроилась почтальоном и перешла в вечернюю школу. Матери дали, наконец, инвалидность, так что обе они почувствовали себя сильно разбогатевшими.

Мать потихоньку стала приучать Цильку к хозяйству. Сама сидит на табуретке, опирается спиной о стену и диктует: «Сначала возьми луковицу, порежь. Нет, мельче, мельче, вот так. Теперь налей масла на сковородку, брось кусочек лука. О, слышишь? Зашипело! Значит, можно весь бросать».

Цильке хозяйничать вообще-то нравилось, но она понимала, что это мать готовит её к самостоятельной жизни, в одиночку. Резала что-то, ворочала в кастрюле, боялась оглянуться случайно, чтобы мать не увидела её искривившегося лица. Отвечала весёлым, бойким голосом, иногда даже так это… под Рину Зелёную. Соседям очень нравилось.

Особенно испугалась Цилька, когда мать стала тратить деньги из их неприкосновенных сбережений. В первый раз – когда у Ткаченчихи муж умер. Сказала Цильке: «Надо помочь людям. Когда-то и нам помогут». А во второй раз купила вдруг тёмный ситчик в мелкие цветочки и стала шить платье. У Машки у Мартынючки застрочила плечики и бока, а остальное сшила руками, и не очень-то крепко сшивала. Цилька всё понимала, но надеялась: а вдруг она ошибается, вдруг мать собирается носить это платье. Но оно лежало, лежало в шкафу, завёрнутое в газетки.

А ещё мать пошла в фотоателье. У той же Мартынючки одолжила блузку, у Цильки взяла брошку – маленькую такую, две клубнички, Женькин подарок. Причесалась красиво, губы подкрасила. Цилька сидела в приёмной и слушала, как фотограф мучает её мать. «Это плечо чуть выше. Да нет, не так высоко! Вот-вот! Головку сюда. Ну-ну, немножко кокетливее. Нет, что-то у вас вид такой, как будто вы карточки потеряли. Смотрите вот сюда, та-а-ак, а глазками – на меня. И улыбаемся, как будто я ваш жених и вернулся с фронта». «Какой там жених? – рассмеялась мать. – Вон у меня дочка-невеста сидит в коридоре». Когда мать наконец-то вышла, а фотограф за ней, посмотрел он на Цильку вроде как удивлённо и сказал: «Никогда бы не подумал, что у вас может быть такая взрослая дочь. Вы с ней прямо как подружки. Её тоже будем фотографировать?» «Нет-нет, – стала оправдываться мать, – у нас денег больше нет. Просто я хочу, чтобы ей память осталась, а то у меня нет ни одной фотокарточки».

Возвратившись в общежитие, Цилька первым делом зашла к соседке. С ней не очень-то дружили, но у неё у одной было большое зеркало. Посмотрела на себя Цилька так и этак и поняла, что фотограф прав. Действительно, выглядит она старше своих лет. Раньше она думала, что похожа на мать, а теперь видела, что нет. Вроде бы такого же роста, такая же чуть полноватая – но у матери всё какое-то особое, будто руками сделанное. Шейка, талия… А Цильку будто с линейкой начертили! На что ни посмотришь – какое-то оно прямое, квадратное... Талия – одно название.

Цилька затянула поясок потуже, но это не помогло: он только в тело врезался, а форму не изменил. Про лицо и говорить нечего… Глаза-то у неё всегда были другие: у матери светло-зелёные, прозрачные, а у Цильки круглые, коричневые, как пуговицы с плаща. Рот – да, тоже маленький, но у матери губки нежные, не губки, а лепестки, а у Цильки ну совсем никакие! Ещё и нижняя челюсть вперёд выступает. А хуже всего – нос. Он у неё всегда был точно как у матери – маленький, аккуратненький. И вдруг неизвестно с чего потянуло его за кончик вниз, к губе – как будто нос хочет лучше слышать, что она говорит.

Вот что ей действительно от матери досталось, так это волосы. Курчавые и, что называется, золотые. Причём у Цильки даже гуще. Мать сама говорила, что такой косы у неё никогда не было.

Эта мысль немножко успокоила Цильку. И вообще, если не сравнивать с матерью, она выглядела довольно симпатично.

Тут Цилька снова затосковала и стала думать, на какие бы жертвы она согласилась, лишь бы мать не умирала. Господи, да пусть бы у неё нос хоть бы до подбородка вырос! Пусть бы у неё губы стали от уха до уха!

Через неделю мать принесла из ателье три фотографии – большие, на крепкой бумаге, с узорными обрезами. И такая она получилась красавица на этой фотографии – может, даже лучше, чем в жизни! Одну фотографию Цилька сразу повесила на стену, вторую выпросила Мартынючка, а третью девать было некуда. Мать даже расстроилась: это ж надо, ни одной родной души на свете, некому фотку послать... А потом вдруг вспомнила, что была у неё вроде где-то в Житомире троюродная сестра. Адреса она не знала и попросила, чтобы Цилька подписала конверт с её слов: «Город Житомир, дом напротив клуба, второй этаж, Берман Любе».

Цилька была уверена, что письмо не дойдёт – а вот дошло. И Люба эта очень обрадовалась, потому что у неё тоже никакой родни не осталось, а только сын, который служил во флоте. Люба приглашала их в гости, но мать себя плохо чувствовала, а Цильку одну отпускать боялась.

Теперь, когда Цилька разбирала почту, она в первую очередь внимательно просматривала письма и открытки, жадно надеялась, что найдётся письмецо и для них с матерью. Принося очередное письмо домой, требовала: «Танцуй!» Как будто мать – девчонка и получила письмо из армии.

Цилька свой район знала досконально, знала, кто чего ждёт. Иногда, вместо того, чтобы бросить почту прямо в ящик, стучала или звонила в дверь: «Анна Петровна, открывайте! Письмо от сыночка!» Ей нравилось видеть, как люди радуются.

На её участке чаще всего письма приходили одной больной девушке, Тоне. Тоня была чуть старше Цильки. Лицом очень

симпатичная, но с парализованными ногами. И ездила эта Тоня на дощечке с четырьмя подшипниками – на таких ездили безногие инвалиды. Так вот, Тоня эта замечательно получалась на фотографиях. Брат с другом сажали её на стул в том самом ателье, где сфотографировалась Цилькина мать. Фотограф захватывал только голову и плечи – и такая она получалась красотка!

Главная Тонина красота была в улыбке. Фотографий Тоня заказывала полный пакет и рассылала их по разным городам. Неизвестно, где брала она адреса парней, служивших в армии. Цилька даже потеряла счёт её адресатам – может, человек пятнадцать было. Свои письма Тоня Цильке не показывала, зато те, что получала от парней, читала ей вслух. Цилька всегда рассчитывала время так, чтобы можно было посидеть с Тоней в палисаднике. Оттуда вид на реку, на левый берег был ещё красивее, чем от Цилькиного общежития.

Читала, читала Тоня письма, с трудом сдерживала победную улыбку. Все пятнадцать парней были в неё страшно влюблены – по фотографиям по этим. А Цилька слушала и завидовала. Хотя прекрасно понимала, что если бы кто-то из этих парней, не дай Бог, увидел Тоню на этой дощечке, увидел бы худые ноги, непонятно как скрученные – вряд ли бы он ей ещё одно письмо написал. И такая злость на них Цильку брала! А главное – очень она боялась: вот отслужит парень, и приедет в Киев, и пойдёт по Острову искать свою принцессу, и появится без предупреждения, и выедет она ему навстречу, отталкиваясь вывернутой пяткой ноги, загрохочет своими подшипниками по булыжнику...

Конечно же, нельзя было спросить у Тони, что она думает об этом. Но умная Тоня будто читала Цилькины мысли. Как-то, улыбнувшись тонкой, высокомерной улыбкой и глядя Цильке прямо в глаза, она сказала:

– Когда дембель приближается, я пишу им, что вышла замуж и уже беременная. У меня их знаешь сколько? Этих, которым я «жизнь разбила»… Так что не волнуйся!

Тоня говорила и щурила свои красивые и ужасные, прозрачно-ртутные глаза. Был в этих глазах какой-то победный азарт. Будто знала она что-то такое о своём будущем, что другим знать рано – да

и вообще ни к чему. И оттуда, из этого будущего, Тоня презирала всех и всё.

Цилька посмотрела на неё с ужасом и восторгом.

– Тоня, – сказала она. – Ты сейчас такая красивая! Лучше, чем на фотографиях!

Тоне это было приятно, но не то чтобы слишком. Она привыкла к восхищению – в отличие от Цильки. Когда Тоня однажды сказала Цильке, что у неё волосы красивые, Цилька чуть не бросилась её целовать.

Тоня и Цилькин нос защищала: ничего, мол, такого. Ну, немножко вниз, так и что? Он же маленький, аккуратный, не какой-нибудь шнобель. Уж во всяком случае получше, чем у Муськи с ноздрями вперёд!

– У меня ж ещё и прикус неправильный! – продолжила жаловаться Цилька. – Видишь? Нижние зубы должны быть сзади, за верхними, а у меня наоборот, спереди…

Тоня склонила голову набок, сощурилась.

– А знаешь… – сказала она наконец. – Вообще-то, сколько я таких зубов видела – они действительно портят лицо. Оно получается грубое, нахальное. Кажется, что человек сейчас заедет кому-то кулаком. Но у тебя совсем по-другому! Вроде как… застеснялась ты или засмеяться боишься. Вот честно: не знаю почему – но тебя это не портит, даже симпатичнее делает.

Ещё Тоня говорила, что Цильке надо платья с вырезом носить, чтобы шея казалась длиннее. А главное – не шить такие широкие юбки.

Цилька как наслушается её – так приходит домой румяная, глаза светятся. Посмотрит в зеркало – а ведь действительно симпатичная!

Как-то Тоня протянула ей три нераспечатанных конверта и предложила:

– Хочешь, возьми. Это новенькие, можешь с ними переписываться.

Цилька обрадовалась, взяла письма домой. Вечером прочла все три, выбрала самое интересное. Там и почерк был поаккуратнее. Ответ писала она долго, старалась. Перечла несколько раз и подумала, что Тоня вряд ли пишет лучше. Долго думала, посылать ли

фотографию. Ей лично эти снимки не очень-то нравились. Мучил, мучил её фотограф: поверни лицо туда, глаза сюда, чуть ниже, чуть выше. Она от всего от этого просто отупела. Как увидела, что получилось – расстроилась, даже забирать не хотела. Но приёмщица сказала: «Честно говоря, девушка, вы тут получились в десять раз лучше, чем в жизни!» В общем, решилась Цилька, положила. Запечатала конверт, опустила его прямо на работе и стала ждать ответа. Ждала она долго, больше месяца. И напрасно. Тогда написала двум другим парням. Получились письма даже лучше, чем первое – только вместо фотографии положила в них Цилька засушенные цветы. Но и на эти письма ей не ответили.

Ладно, с первым солдатиком ясно – не понравилась фотография. А остальные двое? Цилька решила, что дело в её еврейской фамилии, в имени этом дурацком – Циля. Господи, ну что стоило матери назвать её как-нибудь красиво! Хоть Полина… или Мила... А Циля? Это ж просто как печать! Всех самых уродливых старух на Подоле Цилями звали!

Мать, подметив Цилькино разочарование, насторожилась, стала расспрашивать.

– Это кому ты письма пишешь?

– Да так, подружкам из ремеслухи, из Харькова…

Мать посмотрела на неё, глаза хитро сощурила.

– И как их зовут, твоих подружек?

– Лорка и Женька. В самодеятельности вместе пели.

Мать покачала головой.

– Доця… Я давно хотела с тобой поговорить, только ты не обижайся. Ты немножко неправильно себя ведёшь. Вид у тебя слишком гордый. Особенно вот как ты очки стала носить. Ходишь, как врачиха какая-то или вообще начальница! Парням такое не нравится. Ну кто ты? Ты ж простая девочка! Надо приветливей быть. Когда и улыбнуться, когда вообще даже пококетничать. А что? Ничего тут стыдного. Я ж тебя не учу плохому! Все мне говорят, и соседи, и сослуживцы, что ты хорошая девочка, но ребят отпугиваешь.

Цилька удивилась. Она понятия не имела, что выглядит гордячкой. Но представить себе, что она на улице каким-то парням, которые посмотрят на неё, станет лыбиться, ещё и кокетничать – так

аж дурно делалось. Да не сильно на неё и смотрели. На Острове все друг друга знали, знали, что Цилька не врач и не начальница.

Цилька не обиделась на мать, ничего плохого не подумала, хотя вообще-то могла. Понимала, что мать за неё волнуется, хочет её пристроить, пока жива. Цилька раз услышала, как она Ткачучку просила: «Кать, ты присмотри за Цилькой, когда меня не будет. Ну разве ж это справедливо, Кать? Мать моя была несчастная всю жизнь, считай, жила без мужа, он ходил по сёлам, машинки швейные чинил, никогда его дома не было, даже не помню его. А потом совсем пропал, ещё до революции. И я всю жизнь промучилась. Что ж теперь – и дитё моё мучиться должно?»

Цилька тогда заскулила тихонечко и ушла на цыпочках.

В общем, когда этот морячок, сынок Любы троюродной, ни с того, ни с сего свалился к ним, как с неба – Цилька сразу поняла, что это не просто так, что это материных рук дело. Цилька как увидела на гвозде возле дверей бескозырку – у неё аж сердце бухнуло: больше всех военных ей нравились моряки. Постояла-постояла и толкнула дверь. Сидит он за столом, рассольник ест. Поздоровался с Цилькой, постоял, снова сел. Взял ложку, не знает: есть дальше или неудобно? Но, видно, голодный был. Да и рассольник удачный получился, Цилька сама варила, почки ставила на ночь вымачивать. Мать говорила, что слишком долго, а потом согласилась: так вкуснее. По правде говоря, у Цильки почему-то всё получалось вкуснее. Кроме фаршированной рыбы. Ну вроде всё делает точно как мать, а выходит не то.

Мать и Цильке тарелку поставила. Сидят они, едят, друг на друга не смотрят. Поели. Мать говорит: «Вы б сходили куда-нибудь, погуляли…» А он смотрит на Цильку, как на какой-то аппарат, с которым не знает, что нужно делать. И Цилька смотрит точно так же. Ладно, пошли в кино на последний сеанс. Цилька уже смотрела этого «Тигра Акбара», да и кончался он плохо, но больше смотреть было нечего.

На обратном пути Цилька нарочно провела морячка мимо фотоателье, где в витрине уже несколько лет висел портрет матери. Цилька показала ему: смотри, какая красивая! Он посмотрел и не узнал. В общем – скука… Идёт за ней, еле ноги переставляет.

Пришли домой, сели чай пить – опять скука, каждый в свою чашку пялится. Мать губы поджимает – видно, что сердится. На кухне шипит Цильке в ухо: «Он завтра уезжает!» А Цилька: «Ну и что?» Мать аж плюнула безнадёжно.

И вот возвращается Цилька из уборной, а мать уже устроилась на её оттоманке, причём на диване постелено и две подушки лежат. «Ты что?» – спрашивает Цилька. Обычно гости спали на оттоманке, а они с матерью на диване. А мать завиляла: «Ой, мне что-то сегодня неважно, я вдвоём спать не могу, я задыхаться буду». Последнее время губы у неё и правда всегда были синие, будто она карандаш химический грызла. Взяла Цилька подушку и перекинула к другому валику – вот так, валетом. Подумала-подумала – и под сорочку ночную надела цельный купальник. Чёрный. Он пришёл, этот моряк, лёг, будто так и надо, и сразу захрапел. А Цилька долго ещё не могла уснуть, укрывалась с головой, чтобы ногами его не пахло.

Утром, когда стали переодеваться, увидела мать на Цильке этот купальник… Хотела что-то сказать – и передумала.

Цилька никогда не жалела об этом морячке: не за тельняшку же выходят замуж, не за бескозырку с ленточками! Понимала, что парень он тихий и спокойный, и жизнь с ним была бы спокойная – а всё равно не жалела.

Если бы мать дожила до Тольки – ох и упрекала бы она Цильку за этого морячка! Вот бы сравнивала она их на каждом шагу! Хотя… Она просто не дала бы ей выйти за Тольку замуж, раскусила бы его с первого взгляда.

А Цилька что? Молодая дурёха, привыкла жить чужим умом. Сначала мать была, потом – Ткачучка. А Ткачучка пьющих не боялась, в общежитии все мужики пили. Она сказала: «Ничего парень, интересный. Тем более – сварщик. Сварщики хорошо зарабатывают».

В детстве, когда Цилька начала понимать, насколько мать её тяжело больна, она долго жила в непроходящем ужасе. Каждую ми-

нуту была готова к катастрофе. У Цильки даже рот был как-то напряжён постоянно – чтобы в любую секунду, с места, не перехватывая воздух, закричать, позвать на помощь. От такого напряжения у неё постоянно побаливало горло. Иногда она даже ждала, хотела, чтобы он уже произошёл – этот взрыв. Но мать всё жила и жила, а грядущий ужас всё откладывался и откладывался, так что Цильке стало казаться, что он отодвинулся далеко-далеко вперёд и там маячит где-то за серым спокойным туманом, почти неразличимый.

Может быть, поэтому Цильку так потрясла внезапность случившегося. А ещё больше – его ошеломляющая обыденность.

Ткачучка рассказывала об этом так, будто у них на кухне каждый день кто-то умирает и разница только в мелких подробностях. Она особенно напирала на то, что как раз в ту минуту стояла к Цилькиной матери спиной и засыпала в борщ жареную морковку и буряк. Что-то она говорила, а Цилькина мать поддакивала. И вдруг Ткачучка услышала за спиной мягкий удар – вроде как съехал на пол мешочек с крупой. «Обернулась – а она на полу возле своей табуретки! Наверное, уже мёртвая. Потому что когда приехала «скорая», они её и откачивать не стали…»

Ткачучка сразу послала за Цилькой свою старшую, Надю. А про борщ забыла. И сгоревшая кастрюля ещё два дня стояла на плите – будто вещественное доказательство. Всё остальное продолжало нагло существовать – такое же, как вчера, позавчера, позапозавчера. У запыхавшейся Цильки, которую почему-то не пускали к матери, так и поднималось изнутри какое-то тупое неприятие. Это же невозможно понять, что и выварка, и табуретка, как ни в чём не бывало, торчат на своих местах, а матери уже нет. И суета была какая-то незаметная, далеко в конце коридора. Можно было представить себе, что ничего не произошло – если бы в дверях кухни не стояли, не таращились испуганно на Цильку Ткачучкины Надя и Люба.

Конечно, с похоронами, с поминками все помогали, всё общежитие, но всё самое важное сделала именно Ткачучка. Цилька стояла в коридоре, упираясь лбом в стенку, и слушала, как за плотно

прикрытой дверью льётся и капает вода, как Ткачучка старается, трёт и всё повторяет: «Ну вот и всё, Рая, вот и отмучилась ты!»

Потом в комнату боком проскользнула Катя Вербицкая с тем самым коричневым платьем, и Цильке слышно было, как она оправдывается перед Ткачучкой: мол, так оно слежалось, что до конца отпарить складки не удалось.

В общем, когда Цильку впустили в комнату, мать лежала на столе, до половины укрытая занавесочкой – нарядная, красиво причёсанная, с ярко накрашенными губами.

Вообще-то платье было сшито не ахти как, воротник топорщился, и, чтобы немножко исправить дело, Цилька заколола его своей единственной брошкой, вот этими клубничками, что Женька когда-то подарила.

Первое, что сделала Цилька, когда осталась одна в их комнате – пошла в магазин и купила две круглые полированные рамочки, коричневые с золотистым ободком. В одну рамочку вставила портрет матери, в другую – фотографию «отца», ту, что нашла когда-то на Урале. Повесила их рядышком, так, будто смотрят они друг на друга. Только мать, к сожалению, покрупнее получилась. Но всё равно хорошо. Цилька давно хотела это сделать, но при матери нельзя же было. Ткачучка увидела и удивилась.

– А это кто такой?

– Отец, – ответила Цилька и показала ей подпись. – Это он мне из Москвы прислал, в самом начале войны. Он мне тайно от всех письма посылал, пока не погиб.

Ткачучка удивилась.

– А Рая считала, что это брехня, что он так и живёт где-то в России. А врали нарочно, чтоб ты не искала его.

– Чепуха! – отрезала Цилька. – Мне его письма Лиля с Нэлей передавали. Они и похоронку видели.

Цилька скучала по матери, а ночью ещё и боялась спать одна. Казалось, вот откроет она глаза – а мать сидит рядом на краю дивана, прозрачная. Даже форточку на ночь закрывала: вдруг кто-то в окно залезет.

Хотя… Что-то появилось и интересное в этой её новой жизни. Стала она мебель двигать туда-сюда. Хотела – ела, хотела – не ела. Купит возле работы сырок с бубликом – так и пообедает по дороге. А потом, наоборот, стала очень хозяйственная, вроде как ради матери, чтоб мать там не волновалась за неё. Завела отрывной календарь, подписала на листиках, сколько может потратить в будний день, сколько в выходной. Мать всё время варила картошку ломтиками, а Цилька каждый раз придумывала что-нибудь другое: то печёную, то в мундирах, то с луком потушит, то пюре намнёт и яйцо в него положит. Тюльку купит да сразу всю перечистит, зальёт подсолнечным, каплю уксуса добавит – так оно вкусней любой селёдки, любой рыбы! Или вот дичка в палисаднике… Грушки махонькие, никто ими не интересовался. А Цилька стала собирать, сушить. У неё потом всю зиму были компоты. Шиповник в парке рвала. Соседки думали, что придётся её подкармливать, учить, а она сама их учила!

Даже кошку попробовала завести – но оба раза неудачно. И рыженькая, и чёрненькая делись куда-то.

А в целом – жизнь её стала как-то… просторнее. На все фильмы ходила, как-то даже в центр выбралась, в новый кинотеатр. Не ради фильма, а чтобы посмотреть, как оно там: «красный зал», «синий»…

Вот, может, из-за того «красного» зала вся Цилькина жизнь не туда свернула.

Перед фильмом, как всегда, показали киножурнал. Вообще-то Цилька киножурналы не переваривала: всё про поля, да про комбайны, да про съезды… Ждала-ждала Цилька, когда же кончится вся эта скукотня, и вдруг – глазам своим не верит: Женьку показывают! Стоит Женька в длинном белом платье, руки сложила и поёт песню украинскую про соловья. А диктор рассказывает, что Женька учится в консерватории, и хотя она ещё не закончила учёбу, её уже взяли солисткой в оперный театр.

Честно говоря, Цилька после этого смотрела фильм одним глазом. Толком не поняла даже, о чём он. Фильм ещё и запутанный какой-то оказался, тяжёлый, а Цилька тяжёлые фильмы не любила.

Ехала Цилька домой – и до того ей обидно было! Ну надо же! Женька, с которой они столько раз вместе выступали, которой зрители никогда так не хлопали, как ей, Цильке – выучилась на артистку! Да ещё в оперный театр поступила!

Когда-то к матери на работу приезжали артисты из филармонии. Там была девушка, которая говорила по-детски. Цилька запомнила её смешные юморески и рассказывала их везде. Многие говорили, что у Цильки получается лучше.

Цилька вспомнила и удивилась: почему ей тогда не пришло в голову подойти к этим артистам и расспросить, как туда устраиваются на работу, в филармонию эту?

В общежитии никто не знал, где находится филармония, но одна женщина на почте подсказала. Цилька оделась во всё своё лучшее (чужие вещи она брать не любила), косу закрутила несколько раз на затылке – аж голову было тяжело держать. Трамвай подвёз Цильку прямо ко входу. Зашла она, покрутилась, в одну дверь постучала, в другую – не открывают. А потом додумалась: вышла на улицу и заглянула в кассу. Кассирша сурово ответила, что это – «Колонный зал». Правда, дала Цильке адрес, по которому ей нужно обратиться.

Ехать было недалеко, и Цилька не стала откладывать.

Прослушали Цильку только через две недели, в обычной комнате. Сидели четыре человека. Почему-то они не смеялись – от этого ей и самой стало как-то не смешно. Но в конце всё-таки похвалили. Посоветовали Цильке для начала пойти в какой-нибудь Дом культуры, записаться в самодеятельность. Там разные студии есть. Ей поставят голос и привьют хороший вкус.

Цилька вышла оттуда расстроенная: решила, что забраковали её из-за очков и носа. Про Дома культуры она поузнавала, но все они находились далеко от Острова, и Цилька побоялась, что возвращаться домой придётся поздно вечером. Соседки, которым Цилька всё это рассказала, посоветовали ей подойти в клуб ТЭЦ. Туда как раз недавно взяли одного еврейчика вести самодеятельность.

Вот этот Зиновий Маркович Цильку взял. Правда, Цилькина «Рина Зелёная» ему не подошла, но он доверил Цильке читать несколько куплетов в большом монтаже, посвящённом празднику

Первого мая. Цилька и в этом монтаже была не главная, хотя читала она получше других, с выражением. Как всегда, помешал её низкий, вроде как простуженный голос.

Цильке репетировать нравилось даже больше, чем выступать. На концертах она сильно волновалась. Однажды за кулисами у неё началось такое сердцебиение, что девочки хотели вызвать «скорую». Но постепенно Цилька привыкла и вообще освоилась. Вспомнила частушки, которые пела в Харькове, заменила в них имена и фамилии: ей девчонки подсказали, как зовут директора, главного инженера. В общем, когда она на концерте в клубе спела свои частушки, ей стали хлопать не хуже, чем в Харькове, и тоже кричали: «Бис!» Но Цилька частушки свои не повторила, а стала, на свой страх и риск, читать стихи детским голосом. А потом ещё рассказала юмореску про девочку, которая нарочно развела клопов. Зиновий Маркович смотрел на неё из-за кулис укоризненно, но когда увидел, как публике нравятся Цилькины хохмы, сделал вид, что всё это он сам и придумал.

И стала бы Цилька примадонной ТЭЦовской самодеятельности, а может, её бы и в филармонию приняли, если бы, на горе её, не оказался на том концерте Толька.

Потом, когда они давно уже были женаты, Цилька как-то не выдержала и спросила:

– Толька, я из себя не красавица. Тем более, что ты евреев не любишь… Чего ж ты на мне женился? Там же у нас было полно девок гораздо лучше!

Думала, он что-нибудь такое скажет… про любовь… Пусть хоть соврёт! Ну хочется же каждой женщине хоть раз в жизни услышать признание, как в книжках, как в кино! А он посопел, посопел и ответил:

– Они там все были гулящие, даже та калека, что от родов умерла. А соседки твои сказали, что ты девушка, что у тебя никогда никого не было.

– И это всё? – разочарованно вздохнула Цилька и так на него посмотрела, что даже Тольку пробрало. Подумал он, подумал и добавил:

– Коса мне понравилась… То, что толстая и длинная. И котлеты. Котлеты твои понравились. Вкусные котлеты!

Ну, положим, до котлет они уже несколько раз встречались. А ещё раньше Цильке рассказали, что Толька наводил о ней справки в общежитии. Соседки, понятное дело, расхваливали Цильку изо всех сил. Она, мол, никакая не сердитая, не суровая, а просто скромная и честная девушка. Они же и знакомство организовали: устроили вроде как вечеринку и Цильку позвали. Цилька не хотела идти: она устала, и голова у неё болела. Но Шевчучка прицепилась. Мол, без Цилькиных частушек, без её «Рины Зелёной» скучно. Ну, тут уж Цилька устоять никак не могла. Вылезла из постели, оделась. Лучше б она тогда в этой постели осталась!

И ведь не то чтобы Толька ей сильно понравился. Ухаживал он совсем не красиво, не романтично. «Бу-бу, бу-бу, пошли в кино». Тут же после кино целоваться полез. Сунул язык свой толстенный Цильке в рот – её чуть не вырвало.

Ей бы обратить внимание на то, что от него всегда попахивает спиртным… Но вокруг все мужики выпивали. Соседки стали уговаривать Цильку: если искать совсем непьющего, то вообще никогда замуж не выйдешь. Ну и из себя он был ничего. Ну уж, во всяком случае, красивее Цильки.

Да… Первый раз он напился прямо на собственной свадьбе. Соседи его еле на диван завалили, так и проспал до утра. А Цилька лежала на оттоманке, закусив простыню, и плакала. Утром она накрыла богатый завтрак, ходила по дому, опустив глаза, он тоже всё время вниз смотрел. Но ел охотно, и Цильке понравилось, что он оценил её стряпню. Чаю попили с остатком торта, он всё мычал, мычал какую-то ерунду, ходил вокруг да около… И, наконец, решился, спросил Цильку, что между ними ночью было. Выслушал, кивнул и тут же полез на неё. Не извинился, не приласкал… Цилька чуть не задохнулась под ним. И вообще… Ну прямо какая-то операция без наркоза!

Может, с того раза ей и опротивели все эти дела. Цилька слушала рассказы других женщин и удивлялась, не понимала, что они в этом находят. Но поначалу как-то и не сильно жалела: в конце концов, к ней же очередь женихов не стояла, выбирать-то было не

из чего. Ну разве что тот, морячок… Но что о нём знала Цилька? Может, он был ещё и хуже Тольки.

Много лет спустя – их Вовка уже в школу ходил – морячок этот объявился. Они с женой ехали откуда-то из Крыма и решили посмотреть Киев. Цилька, конечно, приняла их красиво. Толька тоже старался. Обрадовался гостям – вернее, поводу выпить… Но морячок пил мало, и Толька тоже сдержался, не опозорился.

Так вот: смотрела, смотрела на них Цилька – на одного, на другого, и поняла, что Толька таки лучше. А может, и умнее. Даже потеплела как-то к нему. Ведь, в конце концов, не всегда он пил! А когда не пил, то занимался хозяйством: то оконные рамы подгонит, чтоб не дуло, то на груше дупло залепит цементом. Этажерку сделал – очень красивая, не хуже, чем магазинная. Утюг починил – хорошо, что Цилька его не выбросила. Раньше у Цильки проблемы были: свет перегорел, кран перекрутился. Выключатель этот поломанный… сколько Цилька себя помнит – десять раз приходилось щёлкать! А Толька всё привёл в порядок.

Главное – Цильке было теперь для кого стараться. Всё-таки неинтересно что-то выдумывать на кухне для себя одной. А тут есть кого удивить, кого порадовать. Хоть этими же котлетами! Толька их любил, особенно куриные, мог за раз умять десять штук. А Цильке и не жалко было – пусть ест на здоровье. Она из одной куриной грудки могла сделать и двадцать, и тридцать котлет. У них же и вкус, и пышность – не от мяса! Цилька булку засохшую в молоке размочит, лука нажарит побольше, морковку добавит – но жареную, не сырую, лишнее яйцо туда выбьет, а то и два, чеснока не пожалеет. Не один Толька – все соседи говорили, что у Цильки котлеты самые вкусные. Одна Ткачучка посмеивалась над ней: «Цилька, зачем ты мясо в котлеты суёшь? Оно ж там лишнее!» Цилька не обижалась.

Или тоже – паштет из печёнки. Купят с Ткачучкой одинаковые куски, Ткачучке на один день хватает, а Цильке – на три, если не на четыре. Возьмёт, к примеру, вафли, намажет этим паштетом и сделает «закусочные пирожные».

Приходилось крутиться: Толька денег на жизнь давал совсем мало. Часть зарплаты пропивал, что-то прятал или родителям посылал… Если Цилька начинала канючить или жаловаться, бурчал: «Я тебе рыбу ношу бесплатную, можешь не покупать своё мясо, мы на рыбе проживём».

Конечно, к рыбе у него был настоящий талант. На Острове почти все мужики рыбачили, но никому не везло так, как Тольке. У тех какие-то краснопёрочки, почти мальки, а Толька тут же, рядом, крупную рыбу вытаскивает. Бывало, чистит, чистит Цилька эту рыбу – и так ей надоест! Хоть возьми да раздай кому-то! Ну, раздавать не раздавала, но угощала. А потом Толька научил её чистить большую рыбу без ножа – прямо пальцами, ногтями. Так оказалось куда легче.

Чего только не делала Цилька из рыбы… И супы, и котлеты, и холодцы. А перед окнами у неё сушились рыбные гирлянды, накрытые марлечкой. И каждый день Толька свою рыбу проверял, а на самом деле пересчитывал: боялся, что соседи украдут.

Он таки скупой был, Толька. Сколько она у него просила шубу! Знал же, что это её мечта с детства была – шуба цигейковая! Тем более что Цилька ж не цигейку просила, а обычную, синтетическую. И стоила она немного. А он – бур-бур-бур, бур-бур-бур… «На черта тебе шуба? У тебя пальто ещё хорошее». А она пальто это при матери купила, два раза подкладку меняла. Однажды они с Толькой наскочили в универмаге как раз на такую шубу, как хотела Цилька. И деньги у них с собой были, и очередь стояла небольшая… Не позволил! Она тогда даже расплакалась прямо при людях, бросила Тольку и ушла.

И хоть бы он ещё молчал! А то выпьет – и начинает Цильку доставать. «Вот вы все такие, жиды, мелочные, всё высчитываете: сколько я выпил, сколько я потратил…». Конечно! Евреи скупые, а он щедрый, рыбу пересчитывает... Да кто б её тронул, эту рыбу! Все ж его знали: с похмелья убьёт за окунька за паршивого.

Поначалу Цилька с ним спорила, заводилась. Ну а как не завестись, если тебе говорят: «Жалко, жалко, что Гитлер вас не добил!» Пару раз Цилька даже из дому уходила, ночевала у Шевчучки. А в один прекрасный день ругаться не стала, села ему на колени, обняла и сказала: «Дурак ты, дурак! Ну, добили бы меня немцы,

и что б ты делал? И кто бы ещё тебя такого терпел?» Он сначала растерялся, а потом вроде как развеселился: «И то правда!»

Да нет, бывала, бывала Цилька счастлива! Особенно, когда Вовка родился. Толька доволен был, что сын. «Вот, помощник, наследник!» Вовка ещё на ногах нетвёрдо держался, а уже таскал за отцом инструменты. «Подай молоток. Правильно! А теперь – клещи. Молодец!» А когда мальчишка подрос, Толька стал доверять ему дела посерьёзнее. «Вот тут возьми, отвёрткой закрути. Сильнее, сильнее!» Научил разводным ключом работать. Вовка уже в шестом-седьмом классе разбирался в электричестве не хуже, чем отец.

А шуба… Так Цилька сама себе купила её! Она тогда уже работала на ТЭЦ и получила большую премию.

Цилька еле дождалась зимы. В первое же воскресенье надела шубу – гладенькую, пахучую – и решила поехать на Подол, к «родичам любимым». То есть зайти она хотела к Ланцманше, но так, чтобы покрутиться мимо дядькиных окон, постоять у дверей… Ещё и Вовку с собой взяла, тоже в новой курточке, в кроличьей шапке.

В трамвае ехали долго, и всю дорогу Цилька поправляла то свою шубу, то шарфик на ребёнке. Тёрла о юбку обручальное кольцо. Смотрела на себя со стороны, чужими глазами. Шуба так блестела, ребёнок был такой красивый!

Но до двора своего Цилька не доехала. Прямо на их остановке увидела она небольшую раскладку: всякая мелочь, значки, карандаши, игрушки. Возле раскладки стояла её постаревшая тётка, переминалась с ноги на ногу. Цилька обрадовалась, подошла к ней – пусть видит. Но на тётку ни шуба, ни внучатый племянник впечатления не произвели. Господи, это ж, как ни крути, родственник… И красивый мальчик.

Правда, покладистый Вовка вдруг ни с того, ни с сего раскапризничался, стал требовать у Цильки машинку. Цилька покупать машинку не хотела, хоть она и дешёвенькая была. Цилька с тёткой говорят, а Вовка плачет, канючит. Другая бы ему эту машинку копеечную подарила, а тётка – ноль внимания. На Цилькины вопросы отвечала сквозь зубы: «Нэля? Ничего, вышла замуж, работает.

Лиля? Тоже работает. Дети? Есть, конечно. Дядя? А что ему сделается?»

В общем, перешла дорогу Цилька, села на тот же тринадцатый и поехала домой. Хотелось ей кому-то пожаловаться, но они тогда жили уже на Русановке, в отдельной квартире. А Тольке незачем было докладывать про такую свою родню, масло в огонь подливать.

Больше их Цилька и не видела никогда. Наверное, уехали в Израиль или в Америку. Люба, та, что в Житомире жила, умерла от инфаркта. В общем, из близких людей остались у Цильки только соседи по общежитию – те, что когда-то уговорили её выйти замуж за Тольку. Теперь они уговаривали Цильку бросить мужа. Легко сказать… А ребёнок, а квартира? Да и Толька пропал бы без неё. К тому же – перед его родителями стыдно.

Цилька понимала, что лучше бы ей молчать, не докладывать всё про Тольку. Но она не привыкла держать что-то про себя. А тут ещё телефон провели… Толька лежит, храпит прямо на полу, пледом накрытый, а Цилька сидит, к левому глазу лёд прикладывает. Ну как не пожаловаться?

Раз он вообще на Цильке очки разбил, да так, что кусок стекла вошёл в щёку. Тут Цилька совсем уж разошлась, села писать письмо Толькиным родителям в Ростов. Длинное письмо, на четырёх листах. Всё описала: как она старалась для Тольки, как выкладывалась, а он не имеет никакого уважения ни к ней, ни к ребёнку. Описывала, как соседи приходят: «Иди, Матвеевна, мужа своего забери, валяется возле чужого дома под мусорником». В общем, хотела стариков подготовить на случай, если терпение у неё кончится. И такое получилось у неё складное письмо, такое чувствительное, толковое! Цилька сама себе не верила, что смогла такое написать. Письмо это скопировала и потом показывала подругам. Они тоже восхищались, прямо глазам своим не верили. «Ну, Цилька! Так ты же просто писатель, тебе надо романы писать!» А кто его знает… Может, и получился бы из Цильки писатель. Это с математикой, с физикой у Цильки было плохо, а за сочинения её всегда хвалили.

Цилька давно уже поняла, что ничего интересного у неё впереди не предвидится. Толька же сразу, как поженились, запретил ей

ходить в клуб. Девчонки, видишь ли, таскаются в клуб для того, чтобы показать себя и выскочить замуж.

Раз организовала ТЭЦ поездку по Днепру. Все выступали, каждый что умел показывал. Ну, и она тряхнула стариной… Так он её чуть не прибил в каюте! Вовка спас – на шее у него повис. «Папочка, не надо, не бей маму!» Ну, не интересно тебе в театре, не интересно на концерты ходить – так что ж ты другим не даёшь?! Просто из дурацкой какой-то ревности! Можно подумать, что Цилька красавица… Вот прямо увидят и выхватят! С очками вместе, со стёклами толстыми! Конечно, от жизни от такой близорукость у Цильки стала прогрессировать.

Чёрт его знает, кого он вообще любил, Толька! Может, ребёнка? Мастерить его учил, на рыбалку брал. Но чтоб когда-нибудь приласкал или сказал доброе слово – низачто! Правда, если у Вовки какое-нибудь дело получалось хорошо, он доволен был. Так это улыбался… как будто не хочет улыбаться, но не может выдержать. Но если у ребёнка что-то не клеилось – так тут он и «дурак», и «идиот». Ещё и по спине мог огреть. А ведь ребёнок такой удачный: и красивый, и добрый, и ласковый.

Цилька считала, что Вовка лицом похож на Толькину мать. Даже написала ей об этом. Она вообще с некоторых пор завела моду писать письма Толькиным родителям. Цилька с ними знакома не была, но очень уважала – по фотографии. Они там, правда, молодые, свёкор – в казачьем костюме, руку на шашке держит, усы закручены аж в полтора раза, а свекровь – в длинном платье, на голове шарф, перекинутый через плечо.

Лично Цильке они ни разу не ответили. Да и Тольке писали коротенькие письма, причём редко. Подействовать на него никогда не пытались. Будто они понятия не имели, что Толька пьёт, на жену и сына руку поднимает. Зато когда однажды, в кои-то веки, пригласили Вовку к себе на каникулы, отправили его домой раньше времени и прямо целую грамоту накатали – какой Вовка невоспитанный. И это он разбил, и это есть не хотел… А главный грех – что в зоопарке их опозорил: стал возле клетки с обезьянами и смотрел, как они трахаются. Господи, да разве ребёнок в таком возрасте понимает, что они там делают?

В общем, стало ясно Цильке, что и Толькиным родителям они с Вовкой не нужны. Да и сын-пьяница им не нужен: за все годы позвали один раз на свадьбу и ещё раз – на похороны. Цильке даже не объяснили, кто там женился, кто помер. А ей так хотелось иметь родственников! Но, оказалось, не судьба. Вот почему так? Бывают люди, которым никого не надо, они даже тяготятся своей роднёй. А Цильку, которой всегда этого так хотелось – ни своя, ни мужнина родня не признавала.

Иногда Цилька даже мечтала, чтобы Толька её бросил. Самой подавать на развод не хотелось: боялась, что прибьёт. Да и квартиру эту она так любила, каждый уголок любила! А главное, с балкона, с левой стороны был виден Днепр и даже кусок Острова, где когда-то жила Цилька. Бывало, смотрит она, смотрит – и кажется ей, что если бы не эта чёртова близорукость, она бы и дом свой увидела, и ящик, на котором они с матерью сидели.

Разменивать и снова съезжать в какую-то хибару страшно было. Эх, поехал бы Толька к родителям, нашёл бы себе там бабу подходящую, такую же пьяницу, как и он сам!

И что же? И нашёл! Возвращается из командировки, из Воронежа, где-то недели две его не было. «Циля, я ухожу до другой. Я там сошёлся с женщиной, с образованной, литературу преподаёт. У неё хорошая квартира. Правда, дочка маленькая от первого мужа, но дитё больше у бабки находится. Она меня любит, Цилька, уважает, не то что ты. Разговаривает тихо, вежливо. И лицом красивее тебя. Вот, смотри!» Показывает фотографию. Действительно, интересная женщина. «И мы с ней лучше понимаем друг друга, у нас с ней больше общего языка. Мы обои русские».

Цильке бы обрадоваться, сказать ему «ну что ж, скатертью дорога», а у неё прямо как пружина какая-то соскочила. Ну, не заплакала, правда, не раскричалась. Но сказала так это спокойненько: «Плохой, видно, город Воронеж, раз тебе там не с кем было пить. А то бы ты с собутыльниками ещё лучше общий язык нашёл. Ты ж, кроме этих вот трёх книжек, ничего больше не прочёл за всю свою жизнь. Иди, иди! Посмотрим, сколько ты выдержишь. И что она

скажет, когда ты первый раз напьёшься, и постель ей обделаешь, и фингал ей поставишь хороший. Ты ж человек сильный… Может, целый месяц выдержишь без водки. Или целых два!»

Надо сказать, что он не взорвался. Только оделся, ушёл куда-то. Цилька думала – вернётся на четвереньках. Нет, вернулся как огурчик, даже пивом не воняло. И потом ещё несколько дней был задумчивый. Знал, что Цилька права, что учительница эта быстро в нём разочаруется и пошлёт обратно в Киев. А тогда вернуться к Цильке непросто будет.

Конечно же, он вскорости снова запил. Цилька не раз пожалела о том, что не отпустила его – особенно когда Вовка в армию ушёл. Цилька к тому времени уже не могла работать ни по специальности, ни на почте: медицинская комиссия дала ей вторую группу по зрению. Назначили ей пенсию, устроилась Цилька на работу в УТОС – общество слепых то есть. Они с Толькой думали, что там копейки платят, но оказалось совсем наоборот.

Никогда Цилька столько не зарабатывала, сколько на этих сосках, да ещё сидя дома. Выделили Цильке бесплатный магнитофон, стала она брать в библиотеке Островского озвученные книжки. Одну за другой. Сядет в кресло, обставится этими мешками с детальками – так, чтобы всё было удобно, под рукой. Раз-два – и готова соска! И до того приятно было Цильке представлять себе, что вот эту вот её соску чей-то младенчик будет держать в своём ротике слюнявом! Иногда терпит, терпит – да и поцелует эту соску. А магнитофон ей в это время читает что-нибудь душевное: «Женщину в белом», «Птичку певчую». Ну, и всякое такое про шпионов. Утосовские девчонки советовали друг дружке, какие брать кассеты. Бывало, идёт Цилька из библиотеки с полной авоськой – и так довольна, так довольна! Предвкушает…

Может, самым главным для Цильки оказалось то, что в обществе слепых она обзавелась подругами. Да ещё какими! Получше всяких родственников. И подскажут, и помогут, и пожалеют. Переживали друг за друга. Вместе с Цилькой ждали, когда вернётся из армии Вовка. Невесту ему присмотрели. Хорошая девочка, зрячая, на контроле качества работала.

Ну, с невестой ничего не получилось. Как приехал Вовка – с первого дня стал ходить по друзьям. Цильке это не очень нравилось, потому что за прошедшие два года друзья его научились пить. А Саша, которого Цилька больше всех любила, в этом деле даже Тольку перегнал. Цилька нервничала, когда сын уходил к ним, но ничего поделать не могла. Немножко успокоилась, когда он на работу устроился. Но тут уж он вообще домой приходил только ночевать.

Вдруг – месяца не прошло после его возвращения! – является Вовка домой и сообщает: «Дорогие родители, я женюсь. Завтра подаём документы». Что, как же это?! Даже с отцом и матерью не познакомил! «Главное, – говорит, – я с её родителями познакомился». «Вовка, сынок, – заныла Цилька. – Она хоть не босячка какая-то? Сколько ты с ней знаком, что вы уже женитесь?» – «Неделю, – отвечает. – Но ты, маман, можешь не волноваться. Она тебе точно понравится! На Аллу Ларионову похожа. Работает парикмахером. Отец у неё полковник, а мать даже не знаю кто. Я, – говорит, – приведу её к вам. Только смотри, чтобы папа был сухой!»

Цилька чего только не наготовила – все свои коронные блюда! Девчонкам из УТОСа звонила, советовалась: что ещё можно испечь, пожарить. Так волновалась, что полбутылки корвалола извела. Когда дверь открывала, думала, что сейчас инфаркт её хватит. Открывает – а там за дверью действительно Ларионова стоит! Глазки голубые, щёчки с ямочками, на жёлтенькой мохеровой шапке снежинки тают. Цилька застыла в дверях, молчит, даже в дом не приглашает. Но Вовка спас положение: «Знакомься, мама, это Лена». Ну, посидели, Цилька ей накладывала то-сё. Она только так, немножко поклевала, чтоб не обидеть, значит. Цилька, конечно, расстроилась. Ну, понятно: в доме полковника лучше кормёжка. А главное – видно было, что сильно она спешит уйти, на Вовку посматривает. Вовка поднимается: «Ну всё, нам пора, у нас билеты в кино». Цилька с Толькой так и остались за столом. Сидели, смотрели друг на друга, не знали, что сказать.

В следующий раз увидели они невестку уже на свадьбе. Свадьбу играли дома. Комната огромная, больше, чем какое-нибудь кафе. Гостей полно, все нарядные, женщины с серьгами, с кольцами.

Цилька хотела со свахой расцеловаться, но та только руку ей пожала – и то еле-еле. И посадила их не там, где положено – рядом с женихом, а на другом конце стола, на самом неудобном. С гостями, которые попроще.

– Боятся, что напьюсь… – буркнул ей в ухо Толька.

А Цилька так же тихо ему ответила:

– Носа моего еврейского стыдятся…

– Ну, так пошли отсюда к чёрту!

Цилька встрепенулась было, но тут же сникла. Вовку пожалела: зачем же портить ему праздник? Он такой красивый сидел на другом конце стола! Костюм серо-голубой, рубашка белая с интересной выстрочкой – прямо как на женской блузке. И галстук под цвет. Если бы Цилька выбирала, она взяла бы костюм потемнее, более практичный. У невесты платье было из посылки из американской. Цилька издали разглядеть не могла, но Толька сказал, что она нарядная, как принцесса. Впрочем, как-то так сказал, без особой радости.

Цильку тоже сомнения грызли. Она не представляла себе, как Вовка будет жить с полковником, а ещё хуже – с женой его. Боже, прямо такая – не подступись! Цилька в УТОСе привыкла общаться с людьми образованными. Там и писатели были, и юристы, и музыканты. Один – вообще академик! Их приглашали иногда в районную организацию – выступить или лекцию прочесть. И никто из себя не строил такого! Просто приятно было с ними. Он человек, и ты себя чувствуешь человеком.

Цильке почему-то даже стыдно стало, что она к этой свадьбе купила себе новое платье. Трикотажное, чёрное, с маленькими красными розочками. У спекулянтов, между прочим, с переплатой! Цилька думала – муж заругает, а он наоборот – похвалил. И потом, когда они вместе выходили куда-то, просил, чтобы Цилька надела именно его.

Без Вовки совсем скучно сделалось в доме, но как-то и ссориться стали меньше. Вовка приходил редко, звонил не часто. Невестка у них не бывала. Вовка оправдывался: она, мол, беременная, её тошнит. Но на его день рождения их всё-таки пригласили. Цилька купила сыну роскошный шотландский пуловер и букет. Позвонили

в дверь. Дверь высокая, богатая. Вовка открывает им как ни в чем ни бывало, будто и родился, и вырос в этой квартире. Весёлый, ухоженный, свежая стрижечка. Чёрные брючки сидят, как влитые, красная тенниска наглажена.

Прошла Цилька в квартиру – и только тут, когда народ повсюду не толпился, разглядела, в каком богатстве живёт теперь её сын. Никогда не видела Цилька ни мебели такой, ни таких ваз. А посуда! А ложки-вилки!

Толька пил мало – куда меньше, чем полковник. Продержался до конца вечера – а вот полковника так развезло, что сваха с Вовкой еле увели его в спальню. Спотыкался об их ноги, нёс какую-то чепуху… Невестке стыдно не было, она только злилась. А Цильке даже как-то легче стало. А то уж такое строят из себя!

Гостей было немного: какая-то тётка, ребята с подружками – то ли женатые между собой, то ли нет. Сидели, разговаривали, анекдоты рассказывали. Потом пластинки поставили. Молодёжь танцевала, и Лена танцевала, хотя животик у неё был уже очень приличный для такого срока.

По дороге домой Цилька заплакала. Смотрела в чёрное окно, чтобы никто не видел, и молилась: «Господи, спасибо тебе за то, что ты так устроил моего ребёнка! Хоть одному из нас повезло! Может быть, за наши мучения, за мамины, за мои!» Картины в богатых рамах, вазы, гнутые стулья так и мельтешили, так и мельтешили у неё в глазах. И новенькая красная тенниска…

Цилька подсчитывала недели, ждала, когда же он появится – её внук. Аж не верилось! На улице заигрывала с младенцами. Даже Толька оживился. «Коляску пусть сами купят, какая им нравится, а кроватку и всё прочее, что надо, купим мы».

Купить они ничего не успели, потому что ребёнок родился семимесячный. Цилька волновалась, но девочки – и те, что в УТОСе, и те, что из общежития, говорили, что ничего, мол, страшного, утешали её: «Семимесячные быстро догоняют доношенных детей, а потом даже и перегоняют. А что ты хочешь, если она чуть не до родов танцевала?»

Цилька даже книжечку прикупила – об уходе за недоношенными детьми. Как-то Вовка заехал к ним за свежей рыбой, и Цилька вручила ему это пособие. Но Вовка смотреть не стал, оттолкнул от себя по столу. Сами, мол, всё знаем, не вмешивайся.

Когда Цилька впервые увидела внука – диву далась: ну такой хороший, бойкий, крепенький, глаза осмысленные! Причём – крупный! Килограмма три с половиной, не меньше. Цилька сюсюкалась, сюсюкалась, насмотреться не могла. «Боже, – восхищалась, – да если б ты его доносила, он набрал бы килограммов шесть! Точно кесарево делать бы пришлось!»

Цилька думала, что теперь-то она в этом доме пригодится – как нянька. Стала предлагать невестке помощь. «У меня свободного времени полно, могу приходить с утра, постирать» – «Нет, спасибо, у нас стиральная машина». – «Я могу и гулять с ним – у вас хороший двор» – «Да не надо, я сама хочу с ним гулять…».

«Это ты сейчас так говоришь, – думала Цилька. – А вот как пойдут бессонные ночи, одна за другой…»

Но увы, Цильку так ни разу и не позвали. Передали, правда, две фотографии – это когда Славичек начал держать головку. Потом больше не фотографировали, потому что врачи надели ему «стремена». Ну да, семимесячный ребёнок, суставы недоразвитые... Цилька фотографиями очень гордилась, одну выставила в буфете, а вторую наклеила в альбом. Специально купила дорогой альбом! На первой странице разместила увеличенные фотографии матери и «отца». На второй – фотографию Толькиных родителей. Ту, старинную. Потом вклеила свою свадебную. Так себе фотография, любительская. За ней уже пошли Вовкины детские. И на отдельной странице – Тольку с доски почёта, Вовка из армии, с флагом. И внизу – он, Славичек: на животике лежит, на ручки опирается, ротик открытый. Цилька эту фотографию всю обцеловала: ножки, ручки, попку эту маленькую.

В «стременах» Славичек пробыл три месяца, но к тому моменту, как их сняли, Вовка уже вернулся домой и снова занял свою

комнату. Сам он ничего не объяснял, молчал. Цилька не постеснялась: пошла к дому невестки, подождала во дворе, когда она выйдет с коляской. Лена её и слушать не захотела, сама первая набросилась.

– Он у вас алкоголик, он с работы приходил пьяный!

– Так это ж люди угощают, он же не покупает сам. Ну что делать, если так заведено? Мастер починил телевизор – ему ставят рюмку. Такая работа…

– Тогда пусть ищет себе другую жену, которой такая работа подходит!

Цилька не выдержала, ударила ниже пояса:

– А разве папа твой меньше пьёт? Мама ж его не выгоняет…

– А я не мама! Хватит с меня такого отца – не надо мне ещё и мужа такого!

А главное – крутится, крутится, спиной ребёнка от Цильки заслоняет… Неизвестно для чего. И вот эта мелочь особенно запала Цильке в память. Больше она ходить туда не стала.

А Вовка ходил, каждый месяц носил туда алименты. Непонятно, почему их не направляли по почте. Цилька подозревала, что он относит Ленке часть денег от халтуры.

Цилька ещё надеялась на что-то. Засекала время – сколько он там просидел. Увы, недолго… Но возвращался спокойный, не злой.

Когда Славичек уже подрос, спросила однажды:

– Ты хоть куда-нибудь с ним ходишь? В садик, в зоопарк…

А он – бур-бур, не твоё дело!

Выбрала она момент, когда Вовка был в хорошем расположении духа. Выпил чуть-чуть... А Цилька как раз напекла пирожков с капустой и с печёнкой. С одной печёнкой они суховатые выходят – так Цилька печёнку с рисом смешала. Ну такие получились вкусные! Вовка ест один за другим, один за другим. Цилька спрашивает:

– Вовка, как же он тебя называет?

– Дядя.

Цилька промолчала, но это ей показалось ещё обиднее, чем если бы никак. А Вовка, видно, заметил что-то, обнял её за плечи, прижал к себе:

– Да не переживай ты, мама! Потерпи. Пусть она перебесится. Вот увидишь: через год, через два мы опять сойдёмся. Только к ним

больше не пойду. Захочет мириться – пусть перебирается сюда. Будем жить в моей комнате.

Цилька после этого разговора так вся и напряглась: что-то же он имеет в виду? Честно говоря, Цилька и сама не захотела бы жить в тех хоромах, с их люстрами и хрусталями. Стала она себя накручивать в пользу Лены: какие у неё ямочки, какие у неё глазки. Прикидывать стала, где поставить детскую кроватку. В Вовкиной комнате тесновато получалось: это ж уже не кроватка для младенца! И письменный стол понадобится, и шкаф для Ленкиных вещей.

В общем, решила она, что лучше будет так: детям отдать большую комнату, а они с Толькой пойдут в маленькую. Начала она к Тольке с этим делом подкатываться, но он на неё так наорал, что по всей улице, наверное, слышали.

– Ты чего лезешь не в свои дела, ты чего распоряжаешься? Квартиру мне дали!

Потом протрезвел, извиняться, конечно, не стал, но видно, помнил, что и как было.

– Ну с чего, с чего ты, дурёха, взяла, что они снова сойдутся? Вовка ж пить не умеет. Наболтал тебе, а ты и уши развесила…

– Не знаю, – ответила Цилька. – Во всяком случае, сколько уже времени прошло, а она со своей красотой и богатством что-то никого себе не нашла. И Вовка тоже. Ты же видишь: один до сих пор.

Хотела она ещё добавить кое-что про выпивку: кто умеет пить и кто пить не умеет… Но, слава Богу, промолчала. Научилась. Вовка действительно как-то быстро хмелел, но он подвыпивший был ещё лучше, чем трезвый. Такой становился покладистый, такой ласковый! Приходит домой: «Маман, чем тебе помочь? Давай я духовку вымою или окна балконные». Только этого не хватало! Чтобы он, выпивший, ещё на окна лез... «Мать, ну что ты горячку порешь? Ну какой там выпивший? Я больше, чем надо, в рот не возьму, я меру знаю. Все пьют понемножку. Я понимаю: ты напуганная изза отца. Но разве это можно сравнивать?»

Действительно, сравнивать никак нельзя было. Толька чем больше выпивал – тем злее становился. То американцы ему чем-то виноваты, то Израиль ему виноват. Ну, а больше всего, конечно – собственная жена. Если бы Цилька с ним на равных пила, если бы само-

гонку стала гнать дома, как Шевчучка – она бы хорошая была. А так, понятное дело – плохая! Зато он – хороший: упьётся, как свинья, до дивана дойти не может, свалится прямо в коридоре. А Цилька его тащит – с близорукостью со своей прогрессирующей. Расстелит возле него одеяло, закатит туда, как бревно, и везёт по линолеуму в комнату. На чистую постель – чтобы он её обгадил… В конце концов она плюнула. Одеяло ему старое подсунет, подушку, укроет хорошенько, чтоб не простыл к чёрту – и всё, и спи себе там, где свалился.

Подозревала Цилька, что родственникам своим Толька на неё наговаривает. А иначе, спрашивается, почему он не показывает ей письма сестёр? Цильку мучило любопытство, и она договорилась с почтальоншей, что та скажет ей, когда на их адрес придёт письмо из России. Долго ничего не было, а потом пришло-таки письмо. Цилька нарочно завела разговор про сестру, про Надю. Что же вы, как чужие – не переписываетесь, не встречаетесь… Интересно, мол, как у неё дела. А он сидит, молча жрёт, как будто ничего такого, как будто не понимает, к чему она клонит.

В общем, сестричек своего мужа Цилька в первый раз увидела на его похоронах. Господи, лучше б не приезжали! В доме и без них теснота, Вовка тогда уже на Соне женился, и Ирочка родилась. Сонины родители приехали из Чернигова, Цильке пришлось просить соседку Люду, чтобы у неё переночевали. Она с этой Людой даже знакома толком не была – так, кивали друг другу... Люду в доме не любили, говорили, что она в какой-то секте. Цилька в них не разбиралась – в сектах в этих. Столько их развелось – в каждом кинотеатре, в каждой школе снимали помещение!

В самом начале, когда они только вселились в дом, Люды этой не видно было – ну, будто квартира пустая стоит. А потом проявились… То муж, то старший сын, то младший сын валяются возле лифта. Люда выходит, оглядывается, тихонько тащит к себе. Неудивительно, что она была такая замкнутая и даже злая, пожалуй. По сравнению с её алкашами Толька – золото, а Вовка – вообще

бриллиант. Цильке даже как-то стыдно было, что она на своих мужиков всем подряд жалуется. А Люда ходит всегда невозмутимая, всегда одинаковая. Хотя у неё сыночки и в тюрьму попадали. Один вышел – другой сел, один вышел – другой сел…

Никто в доме Люду толком не знал, никто ей не сочувствовал. А некоторые ещё и побаивались, говорили, что у неё дурной глаз. Вид у Люды действительно был не слишком располагающий. Хотя вроде бы и ничего плохого. Худенькая, стройненькая, даже моложавая – для женщины с такими взрослыми сыновьями. Но вот именно что не «худенькая» и не «стройненькая» – а какая-то вроде засохшая, негнущаяся, как сучок. И ещё, непонятно откуда, чернота в ней проступала – будто все её черты углём подрисованы.

А вот когда пошла Люда в секту – так вроде бы распрямилась, посвежела. Будто вдруг узнала какой-то хороший секрет. Ну… что все её неприятности – это так, мелочи, на них и внимания обращать не стоит.

Между прочим, к Цильке она со своей верой не приставала, не агитировала. Может, Тольки боялась…

Толька в последнее время стал совсем, как бирюк. Ни с кем не встречался, с соседями еле здоровался. Может, конечно, на рыбалке с приятелями разговаривал, а дома уткнётся в телевизор – и всё. К внучке не подойдёт, не посмотрит. Цилька ему: «Ты бы поиграл с Ирочкой, что ли. Смотри, какая девочка хорошая! Ты ж даже не видел ещё, как она ходит! И невестка неплохая. Что тебе всё не так?» А он: «Кугутка деревенская! Вышла замуж за разводного ради киевской прописки…»

Цилька тогда прямо взбесилась. Разве их сын урод какой-нибудь, или дурак, или бездельник? Ну да, нет у него высшего образования. Но если его с Соней сравнивать, так скорее подумаешь, что высшее образование у него, а не у неё. Были бы у парня другие родители, не такие, как они – может, он и доктором бы стал, или вообще учёным. Люди его любят, и на работе с ним носятся, и клиенты просят, чтобы именно его, Вовку прислали. Чуть не сказала: «Не то что ты: отовсюду со скандалами уходил!» – но прикусила язык.

Так вот, на похороны столько народу явилось, будто министра какого-то хоронят или депутата. Цилька такого не ожидала.

И с последней работы его пришли сотрудники, и с самой первой, с Острова. И все Вовкины друзья, и Цилькины – соседи по общежитию, подружки по обществу слепых. Ну, и нынешние соседи, конечно. Такие речи говорили… Какие у него руки золотые, какой рыбак был. Соседка новая, которая в квартиру Михеева вселилась, рассказала, как Михеевы квартиру свою хвалили. «И поликлиника рядом, и магазин, и Днепр в двух шагах. А главное – соседи замечательные! Циля Матвеевна и Анатолий Трифонович. Никогда тебе не откажут! Если надо что-то починить, или с ребёнком посидеть, или ещё что-то…»

На поминках мест не хватало. Одни вставали, другие садились.

И что интересно: уж до чего невыносимый был Толька в последние годы, а как умер – у Цильки будто дырку в груди пробили. Вдыхает – а воздух насквозь проходит. И так ей за Тольку обидно: здоровый же был мужик, никогда ничего! Не то что Цилька: у неё и язва, и давление, и камни в печени, и суставы болят на погоду. А он вроде и здоровый был, как пень, и выпил не так уж много. Во всяком случае, добрался домой своими ногами, пальто снял, пошёл в комнату, и вдруг хлоп – падает на пороге. И «скорая» ж быстро приехала. Но вынесли его уже с головой накрытого.

Вот это Цильке было страшнее всего – что накрыли его с головой. У него, оказывается, аневризма была, Цилька слова такого никогда не слыхала. А участковая врачиха стала удивляться, как же он столько прожил с этой аневризмой? Да ещё так пил… Стала рассказывать всякие случаи – как от этой гадости молодые, здоровые ребята умирали.

Цилька долго не могла успокоиться, всё время ходила какая-то напряжённая, вроде как ждала: вот выйдет сейчас Толька из туалета или из кухни и станет на неё орать: «Это из-за тебя, Цилька, получилась у меня аневризма! Потому что ты не давала мне спокойно жить!»

И дождалась-таки… Получила, наконец, письмо от старшей его сестры, от Надьки. Первое в жизни. Оказывается, младшие сестры, как вернулись с похорон, по всему городку раззвонили, что Толька сильно пил, и жена отравила его, чтобы избавиться. Цилька с этим письмом по всем знакомым бегала. Пошла на приём к участковой, просила справку. А участковая говорит:

– Вы же видите, Циля Матвеевна, какие они дремучие! Вам никакая справка не поможет…

Цилька написала письмо этой Наде, но она, гадюка, не ответила. А с другой стороны, неизвестно же, какие такие враки Толька им на неё писал, какую наводил клевету.

А тут, прямо в это же время, Сонька вдруг идёт куда-то с ребёнком, вроде бы гулять, и не возвращается. Вечером приехали чужие люди на «рафике». Зашли – не то бандиты, не то милиция… Пособирали Сонины вещи, кроватку сложили, игрушки, наложили полные мешки вот этих тетрадей, что Соня дома проверяла, и уехали. Ни здрасьте, ни до свидания. А Вовка сидит на кухне, будто всё это его не касается. Цилька думала, что у неё самой сейчас будет аневризма – особенно когда в коридоре наступила на плюшевого мишку. В девять Вовка встал, включил телевизор, а когда пошла рекламная пауза, не оборачиваясь, сказал:

– Сонька давно уже встречалась с этим мужиком. Я знал, что она скоро уйдёт. Даже хотел, чтоб уже скорее.

Цилька руками всплеснула:

– Господи, а ребёнок?!

– Я, – говорит Вовка, – из-за этого и ребёнка не люблю.

– Значит, будешь ещё одни алименты платить?

Тут как раз фильм пошёл, и больше он ей ничего не сказал.

Цилька уже и не плакала, только легла на кровать и стала, как деревянная.

В воскресенье в обществе слепых репетиция была. Цилька сначала подумала, что ей не до того, а потом привела себя в порядок и поехала. И хорошо сделала: такая оказалась лекция интересная! Про разведчика, про Рихарда Зорге – как всё на самом деле было, а не так, как раньше врали. И репетиция прошла неплохо. Шефы прислали печенье, попили чай все вместе. Стали друг с другом делиться, у кого какие неприятности в семье, и вышло, что у Цильки дела не хуже, чем у всех. Может, они нарочно старались рассказывать только про плохое, чтобы её утешить.

Вернулась из УТОСа – Вовка сидит на кухне с друзьями, слышно, как там у них бутылка звенит. Зашла в свою комнату – а они, оказывается, перетаскали вещи по-старому: в маленькой комнате –

Вовкины, в большой комнате – её. Ну что ж, ребята помогли ему, устали – конечно, надо их угостить! У Цильки ещё сосиски лежали в холодильнике – так она их вытащила, майонезом обмазала, сухим базиликом посыпала и обжарила в тесте. Им так понравилось! Сидят весёлые, такие все симпатичные – особенно Сашка из второго парадного.

Вот Сашка первый из них и спился. Он и лечиться пробовал, но не помогло. Ну что делать, если профессия такая! Электрик…

Грех сказать, но если бы не эта водка, Цилька, пожалуй, была бы счастлива. Она тогда делала уже не соски, а прищепки для занавесок. И на этих прищепках зарабатывала даже больше. Она-то понимала, конечно, про инфляцию, но всё равно – нравилось Цильке расписываться за такую сумму, пересчитывать купюры, застёгивать булавкой раздувшийся карман. А была же ещё пенсия! И всем этим распоряжалась она, Цилька. Вовка денег не давал, но зато заносил в дом все продукты, даже стиральный порошок.

Ужинали они вместе. Разговаривали, всё обсуждали. Это ж ещё перестройка шла. Сколько интересных передач по телевизору! А какие статьи в газетах! Всё хотелось обсудить! Она даже не думала никогда, что Вовка у неё такой знающий, такой толковый, во всём разбирается.

Цильку только смущало, что появились в стране «хозяева», самые настоящие капиталисты. Ей нравилось, когда всё было общее. А Вовка сказал: «Общее? Что ж это у тебя было, мама? Кусок фабрики? Кусок завода? Кусок вокзала? Оно не было общее, мама, оно было ничьё. А когда что-то ничьё, оно и работает кое-как. Мы, – говорит, – уже до ручки дошли. Ещё немножко – и вся бы наша промышленность к чертям загнулась». А Цилька ему ответила: «Как по мне, так лучше бы оно и дальше оставалось ничьё».

Правда, нужно признаться, именно общество слепых при новых порядках расцвело. Появились в городе разные спонсоры. Цилька и слова такого раньше не слыхала. Когда у этих спонсоров собиралось много товара, а срок годности уже истекал, стали они завозить

эти товары к ним в первичку. Из первички звонили информаторам, информаторы обзванивали людей и всё это поровну раздавали.

Вовка, конечно, и тут придумал, как ложкой дёгтя всё испортить. «Тоже мне, благотворители! Им же налоги снимают за то, что они слепым просроченные продукты дают!»

Ну, тут он привирал: просроченное редко попадалось. А хоть бы и просроченное! Да Цилька не знала никогда, что бывают в продаже такие вкусные творожки, такие йогурты – и шоколадные, и ананасовые, и вишнёвые. Лучше любого мороженого! Иногда столько дадут кефира или молока, что она сама не могла унести. Стала просить вот эту самую Люду, сектантку. Та привозила всё домой, а за это Цилька отдавала ей половину. Из просроченного молока и кефира получался замечательный творог. Цилька стала делать блины и пироги чуть ли не каждый день.

Дальше – больше. Стала приходить в общество слепых гуманитарная помощь из Германии. Иногда там попадались новые вещи с бирками, но в основном это была ношеная одежда. Не то чтобы затасканная какая-нибудь, линялая, зашитая – Боже упаси! Вещи дорогие, добротные. За всю жизнь у Цильки не было таких вещей. Некоторые брезговали, а Цилька считала, что когда покупаешь в магазине новую вещь за бешеные деньги, то после второй, после третьей стирки она становится ничуть не лучше, чем эта бесплатная гуманитарка.

А самое главное – самодеятельность в обществе слепых в это время прямо-таки расцвела. Взяли нового баяниста с высшим образованием, после института культуры. Где-то он преподавал, но пришлось уйти, потому что ноты он видел уже совсем плохо. Ну такой талантливый оказался! Ты ему один раз мелодию напоёшь – и всё, он тебе тут же играет её в любой тональности, ещё и с вариациями.

Цилька снова вспомнила свои частушки, снова переставила имена, сколотила целый репертуар под Рину Зелёную. Конферансье так и объявлял: «Выступает Рина Зелёная!» А на сцену выходила Цилька... И снова, как когда-то, ей громче всех хлопали. Один раз даже хризантемы преподнесли.

Цилька и в хоре пела, третьим голосом. Всем хористкам сшили по два концертных платья. Длинные платья, до пола. Красное – с аппликацией, а синее – с блёстками.

Как раз в это время им стали давать бесплатные билеты в оперную студию и даже в украинскую драму. Цилька туда надевала свои концертные платья. В них же и по гостям ходила. Все так и ахали! Господи, если б такое при Тольке… Он бы её прибил и платья бы порезал.

И вот потихоньку-потихоньку стала она такая же весёлая, как во времена ремеслухи. К Тольке ходила на кладбище, извинялась, но виноватой себя не чувствовала.

Странные, конечно, пошли времена. Люди жаловались: с продуктами, мол, плохо. А Цилька даже в это время радовалась! Потому что привыкла делать из ничего что-то. Вот взять хоть шеи – куриные, утиные. То есть не шеи – одна только кожа от шей. Люди ими брезговали: мол, перья из них не выщипаешь, и вообще вид противный. Говорили, что покупают для котов, для собак. А Цилька вспомнила, как мама когда-то начиняла шейку. Попробовала по маминому рецепту – суховато. Дала половину муки, половину манки, часть лука жареного, а часть сырого. Такая красота получилась – лучше мяса, лучше любой колбасы! Цилька их и варила, и тушила. Толстые получались, как кабанчики. Соседи сначала удивлялись, а потом стали спрашивать рецепт.

Или, к примеру, минтай мороженый, гадостный. Так Цилька приспособилась делать из него фальшивую фаршированную рыбу. На праздники все тащили ей этого минтая, чтобы она им приготовила! А голубцы её постные! Вовка всем хвастался: «Моя маман из воздуха вам сделает отбивную!» Ну, из воздуха – не из воздуха, а из паршивой варёной колбасы таки делала… Когда продукты снова появились, ей даже не так интересно стало.

А тут ещё открылась в городе синагога. До этого Цилька с соседями их Пасху отмечала, их Рождество – ещё с детства привыкла, с Острова. И вдруг как-то задумалась. А я ж – еврейка! Стало интересно: что ж там происходит, в синагоге? К тому же и компания хорошая подобралась. Они давно были знакомы по обществу слепых. Одна – Клара, Цилькина ровесница, на «Ленинской кузнице» работала бухгалтером. Интеллигентная, разговаривает так это

аккуратненько. Родилась, между прочим, в Италии, в богатой семье. И тоже вдова. Вторая – Мира Михайловна. Та на десять лет старше. Но бодрая, очень активная. Сама, между прочим, зрячая. Она ходила в общество слепых вместо сына. Приятная женщина, ничего из себя не строила. Хотя сын у неё – знаменитый журналист. Он ослеп, ещё когда в институте учился. Она из-за этого и работать не могла, приходилось ему помогать. А когда он уже женился, работу подходящую нашёл, так она освободилась. Много лет дома сидела, по людям соскучилась. А в УТОСе – лекции, репетиции. Она там стихи читала, в хоре пела. Голос у неё был хороший, прямо солистка, но слова песен она не запоминала. Ну никак!

Вот она, Мира Михайловна, первая и узнала про синагогу. Подошла к ним с Кларой и рассказывает, что, мол, в Центральном кукольном театре раньше, оказывается, синагога была. По закону здание должны вернуть еврейской общине, но киевское начальство выселять кукольный театр не собирается. Они говорят, что в городе осталось мало евреев, а которые остались – те не ходят в синагогу. Из Израиля приехал раввин с женой, им прямо в театре выделили несколько комнат. Так вот надо, чтобы туда ходило побольше людей! Давайте, девочки, пойдём туда в субботу и поддержим их!

Прямо на следующую субботу и поехали. Раздали им молитву на русском языке, потом ещё лекцию прочли. Они впервые в жизни услышали, что такое «недельная глава».

В общем, стали ходить. Интересно оказалось. Все эти дела – про Адама и Еву, про Авраама и Сарру… Даже стыдно стало, что дожили до старости и не знали ничего. После лекций сдвигали столы и садились все вместе обедать. Обеды были скромненькие, всегда одно и то же: картошка пюре, немножко тёртого буряка, пара шпротин. Во главе стола сидели раввин с раввиншей. Молодые оба и красивые – хоть для рекламы снимай. А детки их – один другого лучше! Ещё и поют все, как ангелы. Не избалованные, помогают раздатчицам еду разносить, сами едят ту же картошку с буряком и со шпротами. Вот это всем особенно понравилось.

Может, если бы не Мира Михайловна, Цилька с Кларой не втянулись бы. Но Мира Михайловна на все мероприятия ходила – ну, и они за нею...

Интересно, что старуха, которая простую песенку запомнить не могла, в синагоге оказалась чуть ли не лучшей ученицей. Все викторины выигрывала! Они же вроде всегда вместе, всё слушают внимательно. Она, наоборот, иногда вроде даже и дремлет. А как надо какие-нибудь вопросники заполнить – так они с Кларой у старухи переписывали. Ещё от Миры Михайловны та польза была, что она видела, куда идёт, и их вела.

И постепенно они так привязались друг к другу, что стали как родственники – причём хорошие родственники!

В конце концов кукольному театру выделили другое помещение. Синагогу отремонтировали, и всех прихожан попросили прийти помочь навести порядок.

Вообще-то у Цильки суставы побаливали, а Клара когда-то перенесла на ногах микроинфаркт, но отставать от старухи было стыдно. Мира Михайловна – тоже, между прочим, не ахти какая здоровая – явилась в синагогу с тряпками, с ведром, со шваброй. Раввинша попросила её не слишком стараться, работать потихоньку. Но бабка такая завзятая! «Мне, – говорит, – ничего дома делать не хочется, даже посуду вымыть тяжело. А тут прямо силы прибавляются, неизвестно откуда!» – «Известно, известно, откуда…» – улыбается раввинша. Ну, а им куда было деваться? Тоже взялись за тряпки.

С того времени превратились они вроде как в активисток. Вся синагога их знала. «Три подружки»...

Синагога потихоньку богатела, появились и у неё «спонсоры». Еда стала лучше, красивую мебель, светильники завезли. Праздники начали устраивать просто шикарные. И всё с застольем, с песнями! То, что Цилька всю жизнь любила.

Спонсоры с прихожанами за одним столом не сидели, для них накрывали в соседнем зале. Туда же теперь уходили и раввин с раввиншей. Некоторые бабы подсматривали, что туда несут. Можно подумать, что у них на столе чего-то не хватало! И закуски, и рыба,

и мясо, и пироги… Виноградного сока – хоть залейся! Нет, им обязательно надо знать, что понесли Бунимовичу!

Цилька так считала: ну что им равняться к миллионеру? Появились, например, новые стулья. Кто купил? Бунимович! Новые занавеси – Бунимович! Или вот взял он в аренду большую базу отдыха в роскошном лесу. Домики бревенчатые, со всеми удобствами. Ты же едешь каждое лето в эти домики – что ж ты смотришь Бунимовичу в тарелку?! Ещё и обсуждаешь, хороший он или плохой! Если ты считаешь, что он плохой – откажись от путёвки. Нет, это нельзя, это им положено, это они заслужили… А чем заслужили? Цилька хоть убирала в синагоге, ни одной лекции не пропустила!

Она тоже ездила на эту базу каждый год. Боже! Как выйдешь из автобуса, как вдохнёшь этот воздух – тебя аж качнёт! Пахнет сосной, ландышами, земляникой…

В домиках было по две комнаты – большая и маленькая. Клара отдыхать не ездила: считала, что сосновый лес ей вредит. Мира Михайловна – тоже: она никому не доверяла поливать свои цветы, а главное – очень боялась воров. Ездил её сын с женой и с маленькой внучкой. Они занимали большую комнату, а в маленькую комендантша подселяла Цильку. Все думали, что Цилька их дальняя родственница. Цилька отмалчивалась, в объяснения не вступала.

Сын у Миры Михайловны хоть и был заслуженный, знаменитый – но такой милый, такой простой! Не то что, например, Кларина дочка. Та вела себя так, будто она одна на всю Украину институт окончила. А Алик сколько угодно слушал Цильку, ещё и расспрашивал, как и что.

Туда вообще много интеллигентов приезжало: и художники, и два писателя, и кинорежиссёр.

И вот все они собирались в Цилькином домике на веранде. Иногда разговаривали, что-то обсуждали, кто-то стихи читал, иногда просто кофе пили. Цилька – всегда с ними. Если бы не комары – так просто рай. Бывало, станет Цильке неудобно: ну куда ей к таким людям в компанию набиваться? Сделает вид, что устала, приляжет. А он, Миры Михайловны сынок, стучится к ней: «Циля Матвеевна, давайте к нам, у нас тут чай особый!»

Цилька полюбила Алика ну почти как Вовку. Бывало, сомнения у неё какие-то, или хочется, чтобы кто-то пожалел, утешил – сразу шла к нему.

Взять, к примеру, праздники христианские. Звонит ей Шевчучка или Манька Скок, зовут на Пасху или на Рождество. Цилька понимала, что надо бы сказать так: «Я другой веры, девочки, мне раввинша не советует к вам ходить на праздники». Раввинша действительно не советовала, говорила, что надо отказываться, но, конечно, деликатно. А когда угощают чем-то таким – паской или крашеными яйцами, ни в коем случае не выбрасывать и животных не кормить, а угостить ими кого-нибудь бедного из христиан. Но Цилька прекрасно понимала, что, как ни скажи, девчонкам будет обидно. А к тому же, сама она любила всё это – и куличи, и кровяную колбасу. Ну, про кровяную колбасу она, понятное дело, раввинше не рассказывала. Но Клара-то всё знала и высмеивала Цильку: «Ты, Циля, повсюду успеваешь! Тебе лишь бы погулять. Ты же и в синагогу ходишь только за этим!»

Тоже нашлась святая – Клара! Да, кое-что Клара действительно исполняла, но не потому, что сильно верующая, а на всякий случай – вдруг поможет. У дочки её и на работе не ладилось, и дети никак не получались.

Вообще-то и Цилька тоже начала ходить в синагогу в основном ради Вовки. Просила Бога, чтоб перестал Вовка пить, чтобы сошёлся опять со своей Ленкой – а если не с Ленкой, так с другой, но порядочной. А потом как-то втянулась. Если болела или уезжала куда-то, скучала за синагогой. Но и русские праздники любила попрежнему.

В отличие от Клары, Мира Михайловна ничего по этому поводу не говорила. Не упрекала её, не ехидничала. Но Цилька всё равно чувствовала себя виноватой. Особенно когда Мира Михайловна отдавала Цильке пасочки и крашеные яйца, которыми девочки из УТОСа угощали их на Пасху.

Думала, думала об этом Цилька – и надумала такое. Ну да, у них своя вера, а у меня своя. Вот, к примеру, я дружу с Надей, а у Нади есть дедушка, и у него сегодня день рождения. Конечно, Надин дедушка мне – никто, но я люблю Надю, я знаю, что её дедушка –

хороший человек. И у меня с утра приподнятое настроение, потому что у моих друзей сегодня праздник.

Цилька не была уверена в своей правоте и на всякий случай посоветовалась с Аликом Миры Михайловны. Алик сказал, что он в таких делах не специалист, но лично ему кажется, что эту Цилькину мысль не мешало бы вписать в каждую священную книгу. Цильке захотелось тогда подойти и расцеловать Алика, но она постеснялась.

После этого случая, когда на веранде собирались друзья Алика, Цилька всё ждала, что Алик расскажет им про эту её мысль, которую надо в книги вставлять. Сидела, ждала, чуть ли не ёрзала, как ребёнок… А то ещё вдруг ну прямо нападало на неё желание взять да и выступить перед ними! Рассказать что-то из «Рины Зелёной». Какой-нибудь там стишок, который особенно нравился в разных компаниях. Но она не решалась. В тех компаниях все были выпившие – может, потому так восхищались? А эти почти не пили, как-то обходились без водки без чёртовой.

Ну почему так? Почему, когда собираются Вовкины друзья – обязательно нужна бутылка? Ладно, хорошо, выпили по рюмочке, закусили… Но зачем обязательно до дна допивать?! А когда допьют, так им сразу становится мало, посылают кого-то за второй. Да ещё вместо нормальной водки гадость какую-нибудь принесут. Несколько раз Вовка травился ею. Так его выворачивало в уборной! Цилька стучала в дверь, просила открыть, боялась, что он захлебнётся. А Вовка ещё и сердился потом: «Ну чего ты панику гонишь? Наверное, еда была не совсем свежая. Я вообще такие консервы не люблю!»

Консервы, консервы… Цилька сама не любила дешёвые консервы. Впрочем, в последние годы они и дорогие стали паршивые. Вроде рыба какая-то немытая, нечищеная... Так в консервы ж не влезешь! А у водки сразу видно: и бутылка не такая, и этикетка самодельная. Каждый раз в газетах пишут, что люди где-то отравились.

Может, если бы Цилька знала про эту, про наследственность – она ещё подумала бы, рожать ли ребёнка от Тольки. Цильку, конечно, утешали: алкоголизм, мол, передаётся совсем не обязательно. И долго ей казалось, что пронесло. Так надо же, чтобы он на телевизионного мастера выучился! Там рюмочку нальют, тут рюмочку… «Вовка, тебе ж нельзя! Ну вспомни про отца! Хочешь судьбу отца

повторить?» А он прямо на дыбы становится: «Как можно сравнивать? Что я – алкоголик какой-нибудь?»

Цильке хотелось ему верить. Смотрела на это лицо весёлое, на лоб квадратный, как у деда, у казака, на пальцы деликатные, как у музыканта. И правда – как его с Толькой сравнивать! Ладно, ты не алкоголик. А как ещё такое назовёшь?

Сумки… Вдруг стали у него пропадать сумки. Он вроде бы устаёт на работе, в автобусе засыпает, а там всегда промышляют воришки. Ну, хорошо. Раз заснул, второй раз заснул… Но уже на третий раз как-то оно становится подозрительно. И не сумок жалко – даже если они модные, «фирмовые». Но у него же там инструменты дорогие!

Цилька стала покупать ему сумки попроще, понеприглянее. Всё равно пропадают! Спасибо Мире Михайловне: у неё невестка была на сумках помешана, каждый раз новые покупала, а старые доставались Вовке.

Возвращается Вовка домой, виноватый, расстроенный – и Цилька уже знает: ну, всё... Собирай снова деньги на инструменты, звони подружкам. А самое ужасное то, что он при этом такой славный, такой беззащитный, ласковый становится! Идёт ванную мыть, пылесосит… И ничего у него не падает, не гремит. Цилька начинает думать: может, я напрасно тревогу бью?

Первый раз подобрала Вовку Мира Михайловна. Шла в магазин за хлебом и видит: барахтается он на льду, подняться никак не может. Ещё и ругается, что лёд не посыпают. Мира Михайловна испугалась, подумала, он ногу сломал. Стала тащить его и сама упала. Спасибо, чужие мужчины подошли, подняли обоих.

Ну, тут Вовка на скользоту всё валил. Но во второй раз не было никакой скользоты, он просто валялся на асфальте возле метро и подниматься не собирался. Соседка позвонила Цильке: надо его забрать, пока милиция в вытрезвитель не увезла. Цилька сама не поехала – что с неё толку? Позвонила Люде, сектантке этой. Плакала, просила, чтобы её сыновья за Вовкой съездили. Привезли они Вовку, сами два алкоголика… Помогли Цильке уложить его на ди-

ван, стоят, смотрят вопросительно, благодарности ждут. Известно, какой…

Цилька кое-как раздела Вовку, почистила. До утра сидела за столом, не спала. Думала, утром начнёт объясняться: ему плохо стало… хулиган ударил… И вот выходит он из своей комнаты – уже одетый, аккуратный. Сел напротив и заплакал – таким это совсем детским голоском.

– Ма-ам, прости, сломался я!

И жмётся как-то боязливо, будто ждёт, что Цилька его сейчас по голове ударит.

Цилька молчит, а он продолжает:

– Всё! Клянусь тебе – больше такого не будет! Уйду с этой работы! Ну его к черту! Там святого споят. За мостом, возле ТЭЦ, открылась большая частная фирма, мне предложили устроиться электриком. Там, конечно, работа тяжелее и денег меньше, но надо спасаться, пока не поздно. Не плачь! У меня есть сила воли! Я к этой гадости больше не прикоснусь, вот увидишь! Помирюсь с Ленкой, заберу их к нам. Сын уже школу кончает, я всё сделаю, чтобы он поступил в институт!

В самой глубине души Цилька ему не верила, но мысли эти гнала. Потому что если признаться себе, что все его обещания ничего не стоят – надо опустить руки, сидеть дома и плакать, а не бегать по концертам и лекциям. И не к лицу женщине, у которой на глазах сын спивается, читать голосом Рины Зелёной всякие стишки и сценки.

Цилька уже подумывала уйти из самодеятельности, но тут Алик Миры Михайловны сочинил-таки, наконец, для неё, для Цильки частушки к Восьмому марта. Отказывался, говорил, что не умеет – и всё-таки сделал. Ну, как уже было не выступить с этими частушками? Между прочим, последние три куплета были совершенно неприличные. Цилька не ожидала, что Алик способен на такое. Всё-таки она их тоже выучила, но пела только подружкам по Острову.

Чаще всего Цилька выступала в специальном доме для еврейских стариков. Они с Кларой и Мирой Михайловной каждый месяц проводили там по три дня. Что-то вроде трёхдневного санатория –

только без ночёвки. Кормили кошерной едой, концерты устраивали, физкультурой заниматься заставляли. Старичок-парикмахер стриг их бесплатно. Забрали у Цильки кофту и починили – она и не заметила, что кофта по шву разошлась.

Никогда Цилька не жила так интересно! Что называется – вторая молодость… А ко всему ещё Мылдов появился.

То есть в общество слепых Мылдов ходил уже давно. Он неплохо играл на аккордеоне, пару раз даже Цильке аккомпанировал, когда она свои частушки пела. Такой себе серый, запущенный мужичок. И вдруг однажды на Восьмое марта является он в каком-то парадном офицерском мундире. Все знали, что Мылдов окончил институт иностранных языков. Ну, думали, учитель английского… А он, оказывается, разведчиком был!

Непонятно… Молчал, молчал – а тут то ли кончился срок секретности, то ли похвастаться захотелось. В общем, не выдержал! Таких чудес наговорил – все рты пооткрывали. Якобы он, Мылдов, возил группы туристов во Францию и заодно что-то там разузнавал. И выдали ему в органах рубашку, с виду самую обыкновенную, которую нельзя было пулей прострелить. А в каблуке у него был тайник, а в пуговице – кинокамера. И жил он в Париже, на берегу Сены, в самых дорогих гостиницах со своей конспиративной подругой Оксаной, которая тоже была разведчицей. Причём Оксану ждал в Василькове муж, а его в Киеве – жена. Но любил он в жизни одну только Оксану, а Оксана два года назад умерла от инсульта. Тут Мылдов совершенно неприлично, по-бабьи разрыдался.

Можно было не верить в рубашку, в кинокамеру, даже в Оксану. Но мундир существовал, и звёздочек на нём было сколько надо (мужики в этом разбирались), и по-французски Мылдов говорил, и даже песню спел.

С этого дня стал Мылдов к Цильке подкатываться. Цилька к его ухаживаниям отнеслась скептически. Что-то раньше Мылдов не проявлял к ней интереса. А тут, когда ослабел и начал часто болеть, решил, видно, подобрать себе няньку, повариху и уборщицу. Цилька, хозяйственная и самостоятельная, как раз подходила. Тем

более что жили они в соседних домах, так что ухаживать за Цилькой было удобно.

Переговоры Мылдов вёл через Цилькиных подружек. Говорил, что его устраивает любая форма отношений. Девчата уговаривали Цильку. Он, мол, интересный, с высшим образованием. Будет с кем слово сказать, с кем вдоль канала прогуляться. Главное – детей своих у него нет, так что Цилька сможет перейти к Мылдову и оставить Вовку в двухкомнатной квартире. А если брак оформить, как положено, то через сто двадцать лет, как выражаются евреи, будут у Вовки аж две двухкомнатные.

Цильке, конечно, льстила такая активность Мылдова. Впервые в жизни за ней ухаживал мужчина. Ведь Толька до свадьбы ни комплимента ей не сделал, ни разу цветочка не подарил. Но Цилька не обольщалась. Знала она эти поздние браки! В таком возрасте мужику жена нужна только потому, что самому на кухне возиться надоело, а с колбасой или с салом желудок уже не справляется. Да и вообще – оно ж лучше, когда кто-то за тебя всё делает, а ты целый день читаешь газету или смотришь телевизор.

Цилька отвечала подружкам так: «Если ему надо будет передачу отнести в больницу, я и так отнесу, а никаких обязательств брать на себя не хочу. Я ещё не отдохнула после Толькиных носков и кальсонов!»

Цилька потом жалела об этих сорвавшихся у неё словах. Чем-чем, а стиркой она никогда не тяготилась – тем более когда появилась стиральная машина. Гладить она вообще любила, особенно Вовкины вещи. Когда он вырос и неудобно стало Цильке тискать и целовать взрослого парня, она свою нежность изливала на его рубашки. Стирала, можно сказать, со страстью, гладила с нежностью. Причём задумывалась иногда: неужели женщина может вот так же стирать, гладить для мужа? И ведь, наверное, может, когда муж – любимый.

Если совсем-совсем честно говорить, то задумывалась-таки Цилька иногда о тихой жизни с Мылдовым. Хотя и не обольщалась. Понимала, что майки его и носки нежности в ней не вызовут. А непробиваемая рубашка Мылдова и его секретные каблуки уже успели Цильке надоесть.

Между прочим, Вовкины вещи теперь приходилось стирать куда чаще: работа в новой фирме была не такая чистая. Хоть и надевал он там спецодежду, но всё равно. А в принципе Цилька была довольна. Теперь он находился в большом коллективе. Там тоже гуляли, не без того, но не просто так, а по праздникам, на чьи-то дни рождения. Причём Вовка в такие дни шёл на работу нарядный и обязательно брал с собой гитару. И, между прочим, ни разу её нигде не забыл, даже не поцарапал.

Вовка говорил, что директор у них строгий и присматривает за тем, чтобы хлопцы не увлекались спиртным. Еду для них заказывал в ресторане. Ешь сколько хочешь, хоть солёное, хоть сладкое, но пей в меру.

Цилька директора этого ни разу не видела, но очень его уважала. Она даже расспросила раввиншу, как положено молиться за нееврея. Говорила всем: «Вот это человек! Вот это начальник! Даже лучше, чем при советской власти, я вам скажу!»

Зарплата у Вовки стала поменьше, чем на телевизорах. Но зато в контору во время перерыва завозили горячие обеды. А главное – каждому сотруднику директор оформил дорогую страховку, так что можно было ходить лечиться в самые лучшие частные клиники. Цилька просила сына, чтобы тот проверил себе печень, но Вовка смеялся. «Тебе, – говорил, – мать, жалко, что деньги даром пропадают». Но Цилька в эту сторону даже и не думала.

В общем, если всё взвесить, подсчитать, то Вовка зарабатывал теперь больше, чем прежде. Плюс ко всему вторая жена его вышла замуж за немца и укатила с ним в Германию, а чтоб Вовка не стал чинить препятствий, отказалась от алиментов на дочку. Правда, Вовка, дурак, вместо того, чтобы отложить себе какую-то копейку, стал больше давать Ленке на сына.

Про дочку, про Ирочку, он и не вспоминал, а вот Славиком хвастался. Высокий вымахал, сессию сдал прекрасно. Теперь Цильке эти его разговоры о том, что Ленка никуда не денется, что скоро они будут вместе, уже не казались такими несуразными. Осматриваясь в своей квартире, она невольно останавливала на каждой вещи какой-то чужой, Ленкин взгляд. Мысленно выбрасывала то, что казалось ей не совсем подходящим. Так и эдак переставляла

свои хрустали. Конечно, таких ваз, как у Ленки, у неё не было, но Цильке таких и не хотелось. Их же в руки взять страшно!

Цилькины вазы и фужеры были попроще, но тоже красивые. За последние годы ей надарили много хрусталя. Больше всего – Мира Михайловна. Денег у неё на подарки не было, дети её хрусталём не интересовались – вот она и перетаскивала потихоньку к Цильке своё добро. «Я за этими вазами целый день в московском ГУМе стояла, а они раздадут их кому попало!»

Особенно гордилась Цилька большущей синей вазой с резными цветками и колосьями. Она была такая высокая, что не помещалась на полках. Пришлось поставить её сверху, на буфете. Цилька представляла себе, как к Ленкиному приходу поставит в этой вазе букет гладиолусов или георгинов. Да ещё положит на стол, будто случайно, книжку сына Миры Михайловны. Пусть, пусть Ленка откроет её и прочтёт подпись, пусть узнает, какие люди относятся к её свекрови с уважением!

Ну что ж, как в воду смотрела! Действительно, пролистнула Ленка эту книгу. И подпись прочла. Только не было ни вазы, ни гладиолусов... Зима была, скользотища, и в такую-то погоду послали Вовкину бригаду куда-то к чёрту на кулички кабель прокладывать. А там они без присмотра налегли на пиво. И не так уж много выпили. Главное, Вовка сам вызвался сходить в магазин за добавкой. Ребята потом каялись, говорили, что он не совсем-таки трезвый был. И тут же оправдывались: не столько он выпил, чтобы бояться его куда-то отпускать.

Свидетели считали, что виноват был водитель: мальчишка только несколько дней как начал водить машину, свернул за угол слишком резко. Господи, и надо же, чтобы как раз там ещё и битая бровка оказалась! В милиции написали, что авария произошла по Вовкиной вине, что он был пьяный и полез под машину. Когда Цилька папашу этого сопляка увидела – сразу поняла, что он всех подкупил. Она потом и не рада была, что послушалась девочек и пошла к нему домой.

Цилька и не думала в суд подавать. Какой смысл? Хотела только, чтобы папаша немножко помог ей деньгами – в больнице-то за

каждую мелочь платить приходилось. Но он вышел из квартиры, спиной дверь прикрыл и на неё же, на Цильку, напустился. Из-за вашего, мол, алкоголика у моего сына тяжёлый нервный срыв! Пришлось даже в больницу его положить. Теперь он всю жизнь будет бояться водить машину!

Что-то он ещё ей там кричал… Что машину пришлось продать, и дёшево.

Ну да, ну да, конечно… На взятки же деньги нужны!

Шла Цилька к троллейбусу и не могла себе простить: зачем было унижаться? Главное, так он ей мозги забил, что она уже этого парня жалела, вроде как виноватой себя чувствовала: а вдруг он совсем с ума сошёл? Тогда им самим деньги нужны, тем более, если парень не был застрахован.

У Вовки-то страховка была, но и это не спасло. Сразу, когда его в больницу привезли, никто о ней и не вспомнил. Главное, был он в перепачканной спецовке. В больнице посмотрели и решили, что Вовка какой-то бомж. Положили в коридоре, на проходе. Люди потом говорили, что если бы сразу операцию сделали, то, может, всё бы и обошлось. То есть ей, Цильке, никто этого прямо не сказал. Но она слышала разговоры – не ушами, душой слышала.

Только на следующий день, когда директор узнал, что случилось, вспомнили про страховку. Ну да, перевели Вовку в палату, и Цильке разрешили там находиться. Друзья Вовкины притащили ей матрас – на день задвигали его под кровать. А вот операцию врачи делать отказались: это, мол, ничего не даст, ещё умрёт под ножом. Конечно, не нужна им плохая статистика!

Пришёл доктор, который принимал в синагоге. Цилька ему очень доверяла, обрадовалась. Ну и что? Поговорил он с врачами, посмотрел на Вовку и только головой покачал. «Ты, Циля, человек мужественный. Борись! Молись и борись!» Принёс и деньги от синагоги – вроде бы много, но они как-то сразу разошлись. Памперсы надо было за свой счёт покупать, клизмы импортные. А главное – еду особую, чтобы в трубку проходила. «Вы, – объясняли ей, – купите рыбу хорошую, лосося или осетра, сварите, с бульоном перетрите, процедите через марлю. А курицу покупайте только на базаре. Соки выжимайте сами. Вот эти, что из банок, из бутылок, магазинные – не годятся!»

Цилька так и не узнала, кто позвонил Ленке. Клара? Но где бы она взяла Ленкин телефон? Значит, был её номер у кого-то с Вовкиной работы. Или у друзей.

Цильке, конечно, нужна была помощь – но не от Ленки же!

Первый бульон сварила Мира Михайловна. Размолола мясо, как научили, процедила хорошенько. Но Цилька не могла допустить, чтобы глубокая старуха потащила бульон через полгорода – да ещё по такому гололёду. Позвонила Люде. Не то чтобы они подружились благодаря пайкам из общества слепых – но уже могли и на улице обменяться несколькими словами, и забежать по-соседски за стаканом сахара, за парой яиц.

Люда сразу согласилась. «Не волнуйтесь, Матвеевна, уже иду к вашей подруге! Через час-полтора бульон будет у вас». Привезла термос в больницу. Цилька попробовала кормить Вовку через трубку – не получается. Тут надо хорошо видеть, что делаешь... Ну, заплатила медсестре, та покормила, но дала понять, что часто это делать не сможет, потому что она одна на всё отделение, больные тяжёлые. Цилька решила, что мало ей дала, но они и за больше не спешили помогать.

Когда она на следующее утро увидела в дверях Ленку, то, во-первых, глазам своим не поверила, а во-вторых, решила, что это Бог услышал её молитвы. У Ленки руки были ловкие, покормила его, постель поправила. Стоит возле Вовки, всё делает. И говорит, говорит… «Открой глаза, Вова, – говорит, – посмотри на меня. Давай скорее выздоравливай, будем жить вместе, одной семьёй. Сколько можно вот так валандаться туда-сюда? Это ты, – говорит, – гулял, а у меня за все эти годы никого не было. Я уже, – говорит, – рассказала сыну, кто ты ему на самом деле. Он после занятий зайдёт к тебе. Может, и мама зайдёт».

Только этого Цильке тут не хватало – свахи! Впрочем, она была уверена, что сваха не придёт. Цилька, конечно, промолчала. А деньги, которые Ленка вытащила из сумочки – взяла. В конце концов, это была лишь малая часть того, что Вовка перетаскал в тот дом.

Ленка, уходя, обняла Цильку и прошептала ей на ухо: «Держитесь, держитесь, Циля Матвеевна! Мы его выходим! Мы всё сделаем, чтобы поднять его на ноги!»

Когда Ленка ушла, в палату заглянула нянечка. «Ой, какая у вас красивая невестка! – Посмотрела на забинтованного Вовку, с его закрытыми глазами, с его трубками, и добавила: – Это ж надо какая красивая пара! Вы с ним разговаривайте, разговаривайте! Кто его знает… Может, и выйдет из комы…» Но по выражению нянькиного лица было видно, что сама она в это не верит.

На следующий день Ленка снова явилась. Вошла, как солнце – в собственном халате в белоснежном – видно, из тех, что на работе выдают. Выгрузила из сумки бульон, сок, гречневую кашу, разваренную, как кисель. Ещё и блинчики Цильке принесла. И так стало Цильке обидно: что ж ты, дурёха, здорового, красивого мужика столько лет за нос водила! А когда он лежит беспомощный, неподвижный, как полено – бегаешь тут, суетишься, слова красивые говоришь... А Вовка, бедный, их и не слышит. Потому что если б слышал, то наверняка бы хоть глаза открыл.

После обеда пришёл он – Цилькин внук. Длинный! Выше Вовки на голову, а лицо совсем детское, узенькое. На кого похож – непонятно. Они ж оба среднего роста, круглолицые – и Ленка, и Вовка. И волосы какие-то другие – жёсткие, вверх торчат. Стал он, бедолага, среди палаты, моргает, оглядывается, не знает, что сделать, что сказать. Цильке так его жалко стало! Просто с облегчением вздохнула, когда он ушёл наконец.

Она потом долго думала, пыталась разобраться в своих чувствах. И поняла, что нет у неё никаких чувств к этому чужому мальчику.

Ходила Ленка где-то неделю. Однажды попробовала даже памперс поменять, но как расстегнула его – так и отскочила спиной. И вывернуло её прямо на пол и на халат белоснежный. Цилька ей больше и пробовать не дала. Тяжело ей было это, обидно за Вовку. Да если бы Цилька сама могла такое сделать – она бы его, как ребёночка, как младенчика промыла бы и перепеленала. А приходилось платить нянькам, которые обращались с Вовкой не то что грубо, а как-то… не по-человечески.

Врач из синагоги снова приходил. Принёс целую авоську апельсинов. Постоял над Вовкой, раскрыл, укрыл, иголочкой поцарапал, пощупал пульс, рукой перед лицом помахал. Что-то бурчал,

бурчал. Цилька его научных слов не поняла, а Ленка вроде как поняла и не сильно обрадовалась. В конце концов сказала, что отпуск у неё кончился, директор за свой счёт давать отказывается. Не увольняться же ей! Жить-то надо на что-то...

Возразить на всё это было нечего.

Какое-то время Ленка хоть еду приносила, но чем дальше, тем реже. Внучек вообще больше не приходил. Понемножку девочки помогали – старые подружки, с Острова. Но это ж так нерегулярно, кто когда может. Взялась было Клара носить бульоны и соки, но в первый же день упала на ступеньках больницы, термос разбила, ногу растянула. Ну что с неё возьмёшь, с Клары? Если бы всё почестному, ей с её зрением, с её сердцем и гипертонией уже первая группа полагалась бы.

Мира Михайловна тоже рвалась в бой, но тут уж Цилька категорически отказалась. Спорили они, спорили по телефону и решили, что Цилька снова обратится к соседке, к Люде. Мира Михайловна будет готовить, а Люда – отвозить. Не просто так, конечно, а за деньги. А чтоб не было это Люде унизительно – скажут, что деньги дают на такси.

Люда от денег категорически отказалась. Сказала, что ей удобнее ездить на метро. А ещё сказала, что ей проще будет готовить самой и не бегать каждый раз к Мире Михайловне.

Тут жизнь у Цильки стала полегче. Люда не только готовила еду, не только приспособилась кормить Вовку – она и с капельницей управлялась, как заправская медсестра, и постель стала менять, и памперсы. Главное – всё это спокойно, без всякой брезгливости: обмоет, переоденет, где надо разгладит, где надо подоткнёт. А потом ещё и полюбуется, как хорошо у неё получилось. И это каждый день, каждый день без выходных!

С Цилькой Люда не сюсюкалась, не старалась, как другие, обмануть. А то ведь все Цильке говорили что-нибудь приятное: кому-то показалось, что Вовка улыбнулся, кому-то – что моргнул... Ткачучка уверяла, что он всё понимает, только сигнал подать не может. А Цильке от всего этого становилось ещё хуже. Она уже успела привыкнуть к тому, что есть, и перебивалась мелкими радостями: как еда прошла, как в памперс сходил. Бинты поменяли, рубаху переодели…

Цилька, конечно, никому не показывала, как её раздражают все эти рассказы про улыбки и моргания. Но сама она, когда не было посторонних, разговаривала с Вовкой. Про жизнь свою рассказывала, про мать, про ремесленное. И, видно, всё-таки сомневалась Цилька в том, что Вовка совсем не слышит её. Потому что когда ей хотелось сказать ему что-то неприятное, упрекнуть – и за водку, и за глупую женитьбу, и за то, что за пивом потащился – она будто спотыкалась и сама себя останавливала.

А то ещё, бывало – начинала она целовать Вовку куда хочет. Ещё и приговаривала с весёлым злорадством: «Вот ты не давал никогда, чтоб тебя приласкали! А я теперь буду целовать тебя, сколько захочу! И сюда, и сюда, и сюда!»

Домой Цилька приезжала редко – только искупаться, переодеться. Вовкины ключи отдала Люде, и Люда готовила не у себя дома, а у Цильки на кухне. Иногда даже ночевала там, когда её мужики напивались и начинали выяснять отношения – с ней, между собой…

Так прошло почти полгода. В отделении, где поначалу Вовку и Цильку жалели, их перестали замечать, только переводили из палаты в палату. В конце концов стали прямо говорить, что больница переполнена, что к ним поступают самые тяжёлые больные со всего города, а их некуда класть. Цилька не обижалась: ведь Вовке действительно ничем нельзя было помочь.

Как-то, после очередного разговора с завотделением, присела Цилька на кровать и сказала:

– Вовка, мы людям мешаем, занимаем чужое место. Нехорошо это! Давай решайся уже: или туда, или сюда… Если б тебя можно было домой забрать, я бы до самой смерти возле тебя сидела, какой ты ни есть! А так…

Уставилась на его лицо равнодушное и стала ждать.

Она потом не могла себе этих слов простить. Хотя умер Вовка аж через месяц. Причём, можно сказать, случайно, от воспаления

лёгких. Надумались перевести его в районную больницу. Выделили скорую, санитаров, вроде бы укрыли хорошо... И всё равно – по дороге простудили. К вечеру поднялась температура, на следующий день – ещё выше.

Лечащий врач сразу сказал Люде, что дни Вовкины сочтены, велел потихоньку готовить Цильку – а то ещё инфаркт получит или руки на себя наложит. Но Цилька все эти их тонкости тут же раскусила и сказала Люде, что давно уже ко всему готова.

К этому времени Цилька на Люду чуть ли не молилась. Цилька без неё точно пропала бы.

Люда всё на себя взяла, в том числе и похороны. Она, правда, хотела сделать попроще: кремировать Вовку и подхоронить или к бабушке, или к отцу. Холодно было, могильщики много просили. Но Цилька даже слушать не захотела. Как представила себе, что будет он там гореть – всё равно что дрова какие-то или вообще мусор… В конце концов доплатили и похоронили Вовку в земле.

Народу было много, а столько цветов Цилька вообще никогда не видела. Вовку одели в новый костюм, занавеской накрыли особенной, вышитой золотом. Все удивлялись, спрашивали, где достали такую.

Слева от гроба стояла Цилька, справа – Ленка с сыном. Ленка была в чёрном платье и в чёрном платке с длинной-длинной бахромой. Ну прямо настоящая вдова! Никто из присутствующих Ленку до этого не видел, так что на покойника почти и не смотрели – таращились на её глаза голубые, на стройную фигурку. Ну, и на мальчишку, конечно, поглядывали. А тот стоял, низко опустив голову, так что лица его не было видно – только волосы жёсткие торчали в разные стороны.

В общем, как-то так получалось, что Цилька – просто одна из провожающих. Тем более что Ленка громко всхлипывала всё время, кусала мятый, насквозь промокший платочек. А Цилька… Цилька так и не научилась плакать по-человечески.

И стали Ленка со Славиком приходить к ней каждое воскресенье. Цветочки приносили, один раз – даже вазончик, фиалку

узамбарскую. На девять дней поехали с Цилькой на кладбище. Веночки подправили, вялые букеты выбросили.

Цилька и сама не заметила, как стала ждать этих воскресений. Всю неделю продумывала, чем бы это их угостить. Раньше, до Вовкиной болезни, она мудрила, старалась сделать что-нибудь хорошее из самых дешёвых продуктов. Но за последние месяцы она уже стала разбираться и в осетрине, и в индюшатине. Фрукты для гостей покупала самые дорогие – даже эти… каких их… авокадо. Самой Цильке они не нравились, но и Ленка, и внук их любили.

Кстати, Ленка являлась не с пустыми руками: то рыбу нажарит, то курицу запечёт. Сами они ели не очень. «Это пусть вам на неделю останется». И что интересно: вокруг стола у Цильки стояли четыре стула, и ни разу ни один из них не сел на Вовкин! Спрашивается: откуда им было знать, что именно этот стул – Вовкин? Может, оно действительно есть – интуиция, голос крови…

Разговаривали они мало, в основном о еде, о погоде. Цилька видела, что внука эти разговоры не интересуют, что он за временем следит, на мать вопросительно посматривает. Но она не обижалась. А чего ждать, если мальчик рос далеко от неё, ничего о них не знал – ни об отце, ни о бабке... А у него – учёба, друзья. Может, и девушка уже есть. Цильке очень хотелось спросить, но она, конечно, помалкивала. Как-то решилась, положила перед ним семейный альбом: вот, мол, посмотри, какая красавица у тебя была прабабка! А это – прадед твой, на войне погиб. А это – родители деда. Видишь, какие? Казаки!

Цилька заметила, что фотография с казаками парнишку заинтересовала. Хотел он что-то спросить, но передумал. Перевернул страницу, увидел себя трёхмесячного и смутился почему-то. А Цилька и рада была: пусть, пусть видит, как она носилась с его фотографиями, как их вырезанными розочками обклеила!

В конце концов она не выдержала и спросила:

– Славик, а вот как ты смотрел, что приходит какой-то человек, деньги приносит… Как это тебе объясняли?

Он смутился, так это даже сердито в сторону кухни посмотрел, где Ленка мыла посуду.

– Мне говорили, что мой отец погиб. В горах где-то. А это, говорили, его двоюродный брат.

– И как же ты верил? – удивилась Цилька. – Где это ты видел дядь двоюродных, которые племянникам деньги носят, да ещё каждый месяц?

Он так это покривился неловко.

– Да я в последнее время уже догадывался…

Тут как раз Ленка вернулась. Ну и хорошо. Всё равно Цилька не знала, что дальше говорить. А он вдруг на Ленку напустился:

– И чего тебе не хватало? Ну, выпил человек пару раз… Так сразу надо разводиться? Если бы ты на него подействовала, попробовала бы убедить, он, может, и бросил бы это. И не умер бы так рано, сидел бы сейчас с нами…

Ленка голову опустила, молчит, ложечкой в чае болтает.

Тут через пару дней соседка рассказывает Цильке: Марина со второго этажа – та, что на телецентре работает – продаёт недорого свой старый компьютер. Она новый купила, переносной. Валька с седьмого этажа уже приценивалась…

Цилька побежала к Марине, стала объяснять что компьютер ей нужен для внука, а то он у неё скучает по воскресеньям. А Марина ей: «Знаете что… Забирайте даром!» Цилька набралась нахальства, попросила ещё и подключить этот компьютер, проверить, как он у неё работает. Марина послала мужа, тот подключил, хотел даже Цильку кое-чему научить, но она отказалась. Зачем оно ей… Картинку она всё равно толком не видит, книги озвученные лучше слушать с магнитофона. А у Славика наверняка дома есть свой, и он знает, как на нём работать.

И что же? Оказалось, компьютера у Славика дома нет, но их ещё в школе учили на программистов. Так он был растроган этим сюрпризом! Прямо не знал, что сказать. Цильке показалось даже, что он хочет обнять её. Ленка тоже расчувствовалась. Оставили они парня одного, сами ушли на кухню. Ленка говорит:

– Вы настоящая бабушка!

– Мечтала быть… – грустно покивала Цилька.

С этого дня стал Славик посещать бабку с большей охотой. И приходил немножко раньше, и уходить не спешил. Сидел

в Вовкиной комнате, цокал, цокал... Съест по-быстрому обед – и снова туда. Цилька уже готова была отдать ему компьютер домой, но потом сообразила, что тогда он вообще перестанет к ней ходить. А она уже стала к внуку привязываться потихоньку. Заглянет, бывало, в комнату, увидит эту азартную спину, голову лохматую, уши лопоухие – и еле сдерживается, чтобы не подойти, не обнять, не расцеловать.

Цилька прислушивалась к себе и понимала, что ничего ей больше не нужно. Даже кота передумала брать.

Идея про кота возникла у неё сразу после похорон. Она тогда сказала Мире Михайловне:

– Ну для кого мне теперь жить? Кому я нужна? Я вот что сделаю: если мне кто предложит хорошего котика, я возьму. И назову его Вазик – в честь Вовки. Владимир Анатольевич Захарченко.

Мире Михайловне эта Цилькина идея очень не понравилась.

– Если хотите, берите кота, конечно. Но не надо выдумывать всякой мистики. Где вы такое слыхали – назвать кота в честь сына?!

Цилька теперь рада была, что кота взять не успела. Животному уход нужен – и выпусти его, и накорми, и к ветеринару свози. А у Цильки голова уже была занята внуком. Да и времени лишнего как-то не было.

Сначала Цилька думала, что будет целый год носить траур и никуда не станет ходить. Ну, разве что в синагогу. Ладно, выбралась. А там, как назло, праздник, Пурим. Молодые ребята собрались, устроили настоящий спектакль. Сами пьесу сочинили, причём в стихах. Молоденькие все, красивые! Народ со смеху покатывался. Когда Цилька поняла, что и она смеётся – просто испугалась. И по дороге домой так корила, так ругала себя! «Боже мой, ребёнок мой гниёт под землёй, в сырости, а я тут пьесы смешные смотрю, пирожки с маком кушаю!» Еле уснула.

А вскорости звонят ей подружки из общества слепых. Виляют, виляют… Приближается, мол, городской смотр художественной

самодеятельности, а у них номеров не хватает. Певцы есть, музыканты есть, но Цилька же знает, что зрители больше всего любят юмор. В общем – выручай, Цилька! Выступишь только один раз на смотре, без репетиций. А иначе Дарницкий район заберёт у нас первое место.

Ну как это – без репетиций? Легко сказать! Да Цилька за последнее время всё перезабыла. В общем, сходила раз на репетицию, второй раз… Благодаря Цильке или нет, но взяли всё-таки первое место по городу. Устроили в честь этого посиделки, напекли, наварили. Мылдов сел возле Цильки, стал ей подливать, снова пошёл болтать про Париж, про рубаху непробиваемую, и как портье в гостинице предупредил их, что у них в номере записывающее устройство. А теперь и жена его умерла, и Оксана умерла, но он всё равно живёт и не хочет унывать. И Цилька тоже унывать не должна, потому что сколько той жизни осталось! И что будет дальше – никому точно не известно. Поэтому сейчас возьмёт он снова аккордеон и сыграет «Краковяк» – пусть все танцуют без зазрения совести! Потому что они и так пережили столько, что другим и не снилось, а теперь ещё и ослепли. В общем, танцуйте! Смотрите только, чтобы никто не споткнулся...

Цилька сначала сидела, наблюдала за танцорами, а потом вдруг вскочила, потянула за собой Муську Демиденко и затопала каблуками – как молодая. И неудивительно: этот Мылдов же ей подливал и подливал!

Цилька боялась, что люди её осудят, но никто не обратил внимания.

Вечером, когда стала расчёсывать на ночь косу, Цилька задумалась. А может, он, Мылдов, прав? Ну, положим, Толька мог обидеться на неё за эти танцы. Так пусть лучше вспомнит, сколько он ей синяков в своё время наставил! А Вовка... Вовке уж точно ни к чему, чтобы мать весь остаток жизни убивалась и плакала. Цилька была уверена, что если бы могла задать ему вопрос, как жить дальше, Вовка бы наверняка ответил: «Танцуй, маман! И пой, и выступай, и смейся! Мне это всё видеть только приятно. А когда я вижу, что ты плачешь, сидишь дома одна, несчастная, так я расстраиваюсь и покоя мне нет. А главное – виноватым я себя

чувствую. В общем, брось ты эти чёрные платки, эти кофты чёрные. Надевай всё самое лучшее и ходи куда-то, развлекайся хоть каждый день. А я пока место тебе обустрою, всё подготовлю к твоему приходу. Чтоб за тобой хоть здесь кто-то поухаживал!»

Цилька подумала: а ведь всё правда! Этими платками своими, этими глазами заплаканными и миной постной она только людям настроение портит. Все при ней скучнеют, стесняются… А зачем, спрашивается? Разве ей от этого легче? Или у них своего горя не хватает? Если каждый будет своё горе всем в нос совать, как тогда вообще жить?

И на следующий же день пошла она в еврейское культурное общество на концерт! А по дороге выбросила на мусорник свои чёрные кофты. Тем более, что они уже и тесноваты стали на Цильку.

Зато Ленка так и ходила, так и ходила в чёрном платке. Кто его знает… Может, только к ней, к Цильке так ходила.

Через полгода после Вовкиных похорон стала Ленка осторожненько заговаривать о нотариусе. Уже, мол, надо оформлять потихоньку документы. Конечно, пока она, Циля Матвеевна, жива, никто ни на что не собирается претендовать. Но надо ж заранее всё обеспечить, чтобы у внука впоследствии не было проблем. Цилька отвечала, что сама об этом думала и решила так: Вовкина половина квартиры будет Славику, а её, Цилина половина – соседке Люде.

Ленка, что называется, аж в лице изменилась.

– А при чём тут Люда? Кто она вам такая? С какой стати?!

– А с такой, – отвечала Цилька, – что Люда семь с половиной месяцев каждый день бегала в больницу, кормила Вовку и обмывала, и памперсы ему меняла утром и вечером. И давала мне вздремнуть на матрасе на моём.

– Так что же, – кричит Ленка, – она помогала вам ради квартиры?! Да никакая б сиделка вам так дорого не обошлась! Даже самая лучшая! И не надо было бы вам торчать в больнице целый день! Хорошо, пусть. Вот и дайте ей… ну… тысяч пять. И прямо сейчас. Она ещё и рада будет!

Цилька даже рассмеялась.

– «Тысяч пять»! Да у меня, Лена, и пяти долларов нет! И вообще… Разве ж есть такие деньги, чтобы за добро отплатить?

– О, Господи… С сектанткой связаться! Раньше таких, как ваша Люда, судили и в лагеря отправляли! А теперь они в каждом кинотеатре свои кодла понаустраивали! Чтоб вы знали: их там учат, как влезать в доверие к людям!

– Учат… не учат… – покачала головой Цилька. – А она до самого конца была со мной и не бросила меня. Если бы ты, Лена, продолжала ходить, как с самого начала, мне бы и в голову не пришло обращаться к чужому человеку.

– А что я могла сделать? Я же не могла бросить работу!

– Не могла, – согласилась Цилька. – Но Люда тоже работала. И всё равно успевала ко мне забежать – и до работы, и после работы.

– Вы же знаете, что моя парикмахерская далеко от больницы…

– Людина фабрика ещё дальше. Она вставала в пять утра, чтобы еду приготовить и успеть ко мне. Но не только в этом дело… Я вообще хочу оформить с ней договор на пожизненное содержание. Сама подумай! Я – человек больной. Сегодня я на ногах, а что будет завтра – неизвестно. Вон левый глаз совсем перестал видеть, полная чернота… А если я совсем ослепну? Если слягу?

– Господи, да я, я буду за вами ухаживать! И мама, и Славик!

Хотела Цилька сказать ей, что думает про маму про её… Которая к тому же старше Цильки лет на пять. Но передумала: услышала, что в Вовкиной комнате перестал цокать компьютер.

Через неделю они пришли с полной миской голубцов и опять с вазончиком. Тоже фиалка, но розовая. «Вот, Циля Матвеевна, это внук для вас сам выбирал». Цилька два часа просидела, как на иголках. Всё ждала: вот сейчас Ленка заговорит про квартиру... Ну и дождалась, конечно. Это уже в дверях, перед самым уходом, Ленка как будто между прочим сообщила приятную новость:

– Мы с мамой решили, что соберём по родственникам восемь тысяч долларов и отдадим их Люде, хоть бы прямо сейчас.

Увидела она Цилькину расстроенную физиономию и прибавила:

– Мы готовы даже на десять. Я с вашей Людой поговорю. Думаю, она согласится.

Ну? «Мы готовы…» Цилька собралась с силами и ответила:

– Лена, я своего слова не меняю. Как я ей обещала – так и будет. Или ты ей выплатишь полквартиры, или она тебе. Но это уже после меня. Дай мне дожить спокойно.

Ленка вышла и дверью как хлопнет!

Цилька была уверена, что они больше не придут. И таки не пришли на следующее воскресенье. А ещё через неделю – явились. И снова давай мучить Цильку, спекулировать, что это Вовкин ребёнок, что если бы Вовка не умер, то завещал бы Славику всю квартиру.

Цилька опять не выдержала.

– Лена, – сказала она. – Эту квартиру получала я, а не Вовка. А ты лучше молись, чтобы Сонька в Германии не узнала о том, что Вовка умер. А то она у тебя ещё четверть заберёт на Ирочку…

В общем, как суббота – так Цилька уже ни жива, ни мертва. Трясётся: хоть бы невесточка дорогая не пришла больше! Но Ленка приходила. Правда, всё реже, и гостинцы её становились всё скромнее. А Славик вообще больше не приходил. Ленка что-то лепетала – про зачёты, про рефераты… Цилька не прислушивалась. Только предложила: «Заберите к себе компьютер, пусть он пользуется» – «Да не надо, мы ему новый купили». Так это обидно прозвучало! «Ну что ж, – сказала Цилька, – теперь понятно, почему он больше не приходит. Если бы бабушка целую квартиру ему завещала, он бы ходил. А за какие-то полквартиры и ходить нечего…».

А потом и Лена перестала ходить: Цилька соврала ей, что завещание уже оформили у нотариуса.

К нотариусу она действительно ходила – советоваться. Тот спросил, оставил ли Вовка завещание. Господи, какое там завещание!

– Тогда, – сказал нотариус, – половина квартиры принадлежит вам, а доля покойного тоже делится пополам – на вас и на вашего внука. Так что свои три четверти вы можете завещать кому хотите. Или заключить договор пожизненного содержания.

И тут же стал ей объяснять разные тонкости.

Люда, которая сопровождала Цильку, вроде бы и не прислушивалась к разговору – будто всё это её не касается. А по дороге домой вдруг говорит:

– Матвеевна! Если это ты меня имеешь в виду, про «пожизненное» – так я не могу сразу на такое согласиться. Это большая ответственность. Мне надо хорошо подумать, с Богом посоветоваться. И с пастором нашим.

Цилька после этого нотариуса долго ходила сама не своя: не знала, что делать. Кларе звонила, Мире Михайловне. Обе были за Славика. Всё-таки внук… А Люда, как ни крути – чужой человек. Конечно, честь ей и хвала, она очень помогла, но за это хватит с неё и полквартиры. А насчёт пожизненного содержания… Так пока что не Люда Цилю, а Циля её содержит. За квартиру платит сама, каждый день кормит Люду завтраками и ужинами, делит с ней пайки. Это каждый мечтал бы о таком подопечном!

Цилька их понимала. Конечно, у них-то обеих внуки как внуки. Был бы у Цильки внук, как у Миры Михайловны, она не то что квартиру – жизнь свою отдала бы! А её, Цилькин внук… Посмотрели бы они, как он приходил, как прощался!

Ну да – кормит она, кормит Люду… Ну и что? Поди объясни кому-то, что она, Цилька, не может есть одна, особенно завтракать. Ей для себя одной даже яичницу пожарить лень. Да она уже давно засохла бы без Люды, запустила бы и себя, и дом! Есть, есть такие люди, которым даже хорошо жить в одиночку – но не ей, не Цильке. Вот уж на что ей с мужем не повезло – а всё равно было лучше, чем когда она осталась одна после смерти матери. Тем более, что Люда – не пьяница со скандалами и кулаками. Она всегда выслушает, всегда пожалеет. Если надо – может и отругать. «Это что за халат, что за рвань поганая? Сейчас же снимите! Вон у вашего кота подстилка – и то лучше. Да, Вазик?» А он: «Мя-я-яу!» – как будто понимает, о чём идёт речь. Ещё и подошёл, халат вроде как поцарапал лапой.

Ну до того оказался умный кот! С виду – простенький, ничего особого. Цилька б такого не выбрала, но кто-то его в коробке прямо под дверь подсунул. И как раз тогда, когда Ленка к ней ходить перестала. Цилька выходит с мусорным ведром – а он там сидит, мяучит. Она сначала мимо прошла, а потом вспомнила о прежних

своих планах – ну и затащила его в дом прямо с коробкой. Причём как сказала ему один раз «Вазик» – так он сразу замяукал и пошёл к ней. Проверила ещё несколько раз – точно, отзывается! Понятно же, что неспроста…

Цилька никому не хотела рассказывать об этом, но потом не выдержала, позвонила сыну Миры Михайловны. Поверил он или не поверил – но понял.

И что самое интересное: оказался Вазик и характером точно как Вовка! Такой ласковый! Целый день крутится возле Цильки. Стоит ей присесть – тут же запрыгнет на колени. А то ещё станет на задние лапы и обнимет её – вроде хочет до шеи достать. Ночью укладывался в её кровати. Цилька гоняла-гоняла, а потом перестала. Хотя как-то неловко ей было: ну… всё равно что Вовка полез бы к ней в кровать.

Что тут скажешь… Цилька иногда сама на себя злилась. С ума она сошла, что ли? А куда денешься, если он во всём – ну буквально во всём такой же! Как наестся – мурлычет, подлизывается. А потом вдруг раз – и пропадёт на несколько дней. Цилька бегает по всем дворам, ищет, у старух спрашивает. Когда убежал он первый раз – решила, что и кота, как Вовку, машина переехала. Опять не выдержала, позвонила Алику. А тот стал утешать:

– Цилечка, не плачьте, никуда он не делся, ваш кот. Где-то поселился в подвале. Может, у него там и жена, и котята.

Ну откуда он знал? Ведь у Миры Михайловны сроду котов не бывало в доме! А тут как-то Люда возвращается с работы и сообщает, что видела Вазика, звала его, звала, но он за ней не пошёл, прыгнул через выбитую форточку в подвал. А дворничиха сказала Люде, что там целое кошачье царство, причём Вазик Цилькин у них за главного.

«За главного»… Ничего себе главный! Вернулся тощий, несчастный, без левого уха – только маленький кусочек остался. Ещё и бок разодран. Цилька его целый час отчитывала. И за подвал, и за водку, и за потерянные сумки бедному коту влетело! Хорошо, что никто её не слышал: точно бы скорую вызвали!

Цилька ему рану промыла перекисью, зелёнкой намазала. Сидит он в углу – такой несчастный, такой виноватый! Смотрит на неё исподлобья. Вот сейчас, сейчас скажет: «Ма-ма-а-н, прости!»

Потом – ну точно как Вовка! – несколько дней дома просидел и снова на улицу запросился. Правда, на ночь возвращался домой, в одно и то же время – прямо как с работы. Цильке рассказали, что он поднимается с соседями на лифте, и все уже знают, на каком этаже его выпускать. «Ну такой он у вас вежливый, такой умный! Не кот, а профессор! Пора вашему Вазику диссертацию писать!»

Умный-то умный, но до чего ж невезучий! Раз вернулся без куска хвоста. Ну, это вроде понятно: собака откусила. Но не собака же ему ручку шариковую в зад запихнула! Цилька так плакала, так ей обидно было! Тянет эту ручку осторожненько, а кот орёт. Цилька ж не видит почти ничего… Может, ещё хуже делает?

Вот после этого случая Цилька и решилась на операцию. Стала она советоваться со всеми. Ну, Клара, конечно, против была. «Зачем тебе это? Ты и до катаракты своей ничего не видела. Только намучаешься и деньги выбросишь на ветер. Тебе ж и врачи ничего не гарантируют!» Машка Козлова сказала: «Вон и Дину Левину, и Мылдова твоего прооперировали. И что? И ничего». Мира Михайловна, конечно: «Цилечка, я таких советов не даю, я не врач. Такие вопросы вы сами должны решать, с врачами». А её Алик сказал: «А что вы теряете, Цилечка? Если б этот глаз ещё видел что-то, может, и не стоило бы рисковать. Но если там черно… Хуже-то не будет. А вдруг лучше?»

И снова Алик прав оказался! Как поставили Цильке искусственный хрусталик – у неё будто окно помыли! Сразу решила и левый глаз оперировать.

Впрочем, было и одно огорчение. Разглядела Цилька прозревшим глазом своего кота – да так и ахнула. Без уха, без хвоста, глаз один до конца не открывается, шрам на брови, заднюю лапу поджимает, на спине какие-то проплешины… Не кот, а настоящее несчастье!

В общем, Цилька поняла: надо ей держаться, надо жить. А то если не станет её – никто Вазика к себе не возьмёт, калеку такого.

Мира Михайловна сильно сердилась, когда Цилька говорила о своей близкой смерти.

– Почему вы должны умереть раньше кота?! И вообще: нельзя бросаться такими словами! Вы же помните, что наша раввинша говорит? «Не открывай рот Сатане!»

Надо, надо было больше прислушиваться к словам Миры Михайловны! «Цилечка, что вы делаете? Зачем вы хвастаетесь всем подряд, как вам операция помогла? Да ещё где – в обществе слепых! Никто вам зла не желает, но люди же разные... Кому-то за себя обидно становится, а кто-то вообще завистливый. Может, это и предрассудки, но лично я боюсь дурного глаза».

Больше всего Цильку смутило то, что Алик промолчал, не стал спорить с матерью. Алику она доверяла.

Двадцать раз давала себе Цилька слово, что больше не заикнётся об операции, о зрении. А как встретит человека – всё забывает. Ну хочется же поделиться чем-то хорошим! Радость – она ж наружу просится!

За последние годы Цилька даже забыть успела, какие бывают яркие цвета. Вот и в тот день, когда она последний раз съездила в общество слепых – стала она рассказывать об этом Верке Ульяновой. Уговаривала Верку не бояться и рискнуть на операцию. Тут же рядом и другие бабы стояли, слушали, как Цилька хвастается, как восхищается. Ну что тут скажешь – выпила немножко в честь праздника...

Когда они вышли на улицу и пошли к трамвайной остановке, первой что-то Клара заметила.

– Циля, мне не нравится твой лоб. У тебя лоб красный. Или мне кажется?

Тут и Мира Михайловна заволновалась.

– Да, Цилечка, и мне вы не нравитесь. Давайте-ка пойдём к автобусу и вернёмся домой. Всё-таки это слишком большая нагрузка – с одного праздника на другой. Лично я уже устала.

И Клара сразу свои планы поменяла:

– А я даже и не думала ещё куда-то идти. Хватит, погуляли! У меня и так тяжесть в желудке.

Цилька стала Клару уговаривать, но с ней разве справишься? Она всегда была трусоватая, сильно за свою шкуру тряслась. «Вы как хотите, девочки, а я – домой». А Мира Михайловна спорила-спорила с Цилькой – и сдалась в конце концов.

Добрались они до «Меноры» легко, заняли хорошие места, и обе потом были рады, что пошли. В «Меноре» стол накрыли красивый, как никогда. Мужчинам раздали по шарфику, а женщинам – по пакету с косыночкой и передником. Но главное – позвали артистов из Театра оперетты, а те такой концерт закатили! Причём специально для этого вечера разучили несколько еврейских песен. И попросили, чтобы все присутствующие пели с ними. А Левитас ещё настоял на том, чтобы Цилька с Мирой Михайловной спели вот эту комическую песенку, сценку эту, которую они везде исполняли. Мира Михайловна была Фейгой-Сосей, а Цилька со своим хриплым голосом – Файвиш-Йоськой. Артистам их песня очень понравилась, они даже попросили переписать слова русскими буквами.

Цилька и Мира Михайловна возвращались домой счастливые. Мира Михайловна, как всегда, жалела о том, что Цилька в артистки не пошла. Пропал, мол, даром талант. Цилька очень любила, когда она говорила такое.

На ступеньках возле метро Цилька уронила свой подарок, а когда нагнулась, голова у неё так закружилась, что села она прямо на асфальт. Тут люди подбежали, стали помогать, потащили Цильку под руки в метро. У Цильки уже всё прошло, а Мира Михайловна никак не могла успокоиться. «Нет, не нравится мне ваш вид! У вас красные пятна на лице». Тут как раз какой-то молодой человек подвернулся – видно, из этих, из новых бизнесменов. Без просьбы побежал, подогнал для них такси. Платить, говорит, не надо. я ему уже заплатил. Мира Михайловна Цильку отвела домой. Цилька хотела ещё пойти кота поискать, но Мира Михайловна запретила.

А утром звонит Мире Михайловне Люда и говорит, что Цильку в больницу забрали: у неё инсульт.

Больница была в их районе. Мира Михайловна с Кларой и ещё с Верой Ульяновой на следующий день поехали к Цильке. Шли по лестницам, по коридорам, и каждая про себя волновалась: что они там увидят, в палате? Наверное же, Цильку паралич разбил... И хоть

бы не левую сторону, чтобы речь не отняло. Но как увидели они Цильку, у всех отлегло. Лежит, правда, под капельницей, но улыбается: «Мне, девочки, сильно повезло! Инсульт лёгкий оказался. Врачи обещают: пройду курс лечения и буду, как огурчик. Так что напрасно вы шли в такую даль». Но видно было, что ей приятно. А тут как раз Люда появилась с разными мисочками, бутылочками. Положила Цильке салфетку. «Давай, Матвеевна, будем обедать».

На обратном пути Мира Михайловна не выдержала и покритиковала Люду. «У человека инсульт, а она принесла копчёную рыбу и картошку жареную. Причём сильно зажаренную, на сале». Клара сказала, что Люда молодая, не понимает. А Ульянова вообще на Люду бочку покатила. «Что с неё возьмёшь, с сектантки? Я как-то потащилась за ней на службу – просто ради интереса. Так они там вели себя просто как дикари: качаются, руками машут, что-то кричат... Ужас! Да кто ж такому человеку остаток жизни своей доверяет?» Говорила так, будто если б не Люда – это она, Ульянова, взялась бы ухаживать за Цилькой!

Цилька на поправку шла очень быстро. Больница была переполнена, так что когда Люда спросила, можно ли её забрать домой, чтобы она долечивалась уже там – врачи с удовольствием согласились. Сказали, что дома выздоровление пойдёт даже быстрее.

И действительно: оказавшись в своей квартире, среди знакомых вещей, Цилька прямо расцвела. Немножко отдохнула с дороги и начала всем звонить.

– Мира Михайловна, угадайте, откуда я вам звоню!

Мира Михайловна сделала вид, что обрадовалась.

– В добрый час! Даст Бог…

А сама тут же Кларе перезвонила.

– Ну, как вам нравится? Люда забрала Цилю домой!

– Лично мне очень не нравится! – ответила Клара. – Циля и мне только что позвонила. Я ей сказала, что она напрасно так рано выписалась.

Такой прямоты Мира Михайловна не одобрила, но промолчала.

Где-то через неделю Цильке разрешили вставать с постели. Ещё через неделю Люда зашла к Мире Михайловне за лимонами. Довольная – так и сияла! Она, оказывается, пришла с работы, а Цилька убрала со стола и вымыла посуду. Мира Михайловна заволновалась.

– Пусть не спешит, пусть не прихватывается! Тише едешь – дальше будешь!

Когда Люда ушла, Алик на мать напустился.

– Ну что ты, мама… Всех ты учишь! Кто ты такая, чтобы всех учить?

И ещё позвонил Цильке и хохмит:

– Цилечка, тут до нас дошли слухи, что вы стали на трудовую вахту... В общем, я теперь жду, когда вы нам нанесёте визит. А то я соскучился.

А Цилька ему:

– Аличек! Как только начну выходить, к тебе к первому загляну. Ты не думай, я не собираюсь дома рассиживаться. У меня же большие планы. Во-первых, я решила взять шефство над Мылдовым. А то я лежала и думала, представляла себе: как он там дома один? И дала себе слово, что если выздоровею, то буду ходить ему помогать. А во-вторых, я должна до юбилея дожить.

Надо сказать, что мысль о юбилее действовала на Цильку лучше, чем любое лекарство. За полгода до того праздновали 90-летие Миры Михайловны. Сама раввинша командовала парадом, столы накрыли в кошерном ресторане при синагоге, причём синагога за всё и заплатила. Сидела Мира Михайловна во главе стола, на неё корону надели – картонную, золотом обклеенную, на груди – лента золотистая с числом «90», бокал ей дали огромный. Все эти дамы, которые из интеллигенции, стихи понаписали, дипломы понарисовывали, читали вслух, одна за другой. Цепочку ей подарили золотую с магендавидом. Раввинша то ли от всей синагоги, то ли от себя лично подарила ей здоровенный плоский телевизор. Ещё и в газете написали статью. А главное – тут же сидели её внук с правнучкой, специально приехали из Израиля!

Конечно, Цилька на такую роскошь не рассчитывала. Всё-таки Мира Михайловна была одна такая, самая пожилая прихожанка синагоги. А Цилька что? Хоть и ходила она, как и Мира Михайловна, с первого дня – но таких имелось много.

Ладно, пусть будет стол поскромнее, пусть не будет статьи, телевизора.

Впрочем, Цилька на всякий случай телевизор не покупала. Хотя в её «Электроне» давно уже бегали полоски.

Каждый день перед сном воображала себе Цилька, как оно всё будет. До таких фантазий дошла! Вот наберётся она наглости и позвонит Женьке. Так и так, скажет, приди, спой что-нибудь. Там хорошая, интеллигентная публика, тебя все знают, любят. И вроде бы Женька – соглашается! Подъезжает к синагоге на «мерседесе», заходит в ресторан на каблучищах на своих и в платье в лиловом. Все таращатся, чуть со стульев не падают – что такое?! А она прямо к Цильке подходит, и целует её в обе щеки, и букет ей вручает огромный, и садится за стол рядом с Цилькой. А потом все начинают хлопать, просить её, чтобы спела. И Женька соглашается. «Но сначала, – говорит, – выступит перед нами Цилечка, моя самая большая подруга детства. Вам, наверное, неизвестно, что была она в молодости настоящей актрисой. Мы с ней начинали вместе и были на равных. Цилечку публика даже ещё больше любила». Цилька сначала стесняется, отнекивается, а потом как выдаёт им! Так что и Женька со своей арией после неё не смотрится.

Иногда Цилька к этому «юбилею» прибавляла ещё и Мылдова. Пусть бы пришёл в своём сером мундире, с аккордеоном, и чтобы все видели, как он Цильке ручки целует. Главное, чтобы Женька видела.

Вообще-то с таким же успехом Цилька могла бы туда и мать родную добавить. Потому что Мылдов к тому времени, не дождавшись Цилькиного выздоровления, успел умереть. Кстати, Цилька, хоть и не собиралась никогда выходить за него замуж, а всё-таки расстроилась. Приятно было, что есть человек, который за тобой бегает, пальто в коридоре подаёт, нарциссы дарит на Восьмое марта. Немножко вялые, правда – но что возьмёшь со слепого? А может, покупал заранее, чтобы было подешевле... А ведь заговаривал Цильке зубы: «У меня персональная пенсия! У меня в квартире вещи дорогие! Ты будешь хозяйкой над всем!»

Может, если бы Вовка тогда был ещё жив и привёл бы в дом жену – Цилька бы и сделала такую глупость, перебралась бы к Мылдову. Ну, и с чем бы она осталась? Умер бы Мылдов, явился бы из Симферополя племянник его с завещанием. «Давайте, уважаемая, катитесь назад к себе… На кухне постояли? С больным с лежачим повозились? И хватит, хорошенького понемножку!» А в Цилькиной квартире – невестка с ребёнком, они привыкли уже жить своей семьёй – и здравствуйте вам, мама возвращается! Стала бы Цилька для Ленки как приблуда какая-то, жила бы в приймах в своей собственной квартире…

Конечно же, начхала бы Женька и на Мылдова, и на синагогу, и на Цильку. Когда пошла она вгору, Цилька не раз представляла себе, как возьмёт да и явится к ней в гости. Ну, в гости-то нет, а вот в театр, за кулисы… Уверена была, что Женька обрадуется. А не шла она потому, что Толька не хотел. «Нужна ты ей! Она тебя и не узнает: она артистка народная, а ты кто? Вон какая стала корова!»

А вот и узнала её Женька! Это случайно получилось. Снимали для телевидения передачу про их электростанцию. Сначала на Острове снимали, как они там работают, а потом велели всем одеться получше и собраться в Доме учителя. Там большой зал, народу полно, оркестр сидит. Вроде как это мастера искусств дают концерт для сотрудников ТЭЦ.

На самом деле артистов было всего двое. Причём они и не пели, а так, напевали чуть слышно – лишь бы движения губ записи соответствовали. Зато запись эта гремела на весь зал. Сначала Гнатюк вот так вот пробормотал две песни. А после него на сцену выходит – Женька! Лицо намазанное, причёска – прямо из парикмахерской, тоненькая, стройненькая. Платье на ней лиловое и какое-то странное: длинное, подол треугольный, так что по бокам ноги видны. Стройные ноги, молодые. А туфли – на вот такенных каблучищах! И точно под цвет платья!

Как только она ушла за сцену, Цилька так и бросилась туда, ни слова Тольке не сказала. Увидела какую-то открытую дверь, вошла – Женька стоит к ней спиной, с музыкантами разговаривает. Обернулась и как закричит:

– Ой, Цилька, откуда ты? Какими судьбами? Ты чем занимаешься, где работаешь?

– Да вот, на электростанции, в радиорубке. И муж там же, сварщик он.

Тут Женька очень заинтересовалась, сразу стала вся какая-то другая.

– Слушай, мне как раз нужен сварщик! Я затеяла ремонт, а без мужика знаешь как трудно... Я ж ничего в ремонтах не понимаю. Там большая работа и очень серьёзная: фигурное железо на балконе всё погнило, выходить опасно. В общем, я ищу мастера – чтоб был классный и, конечно, непьющий.

Цилька вздохнула и сказала:

– Классный он, конечно, классный, лучше не бывает. А вот за выпивку я тебе не гарантирую…

– Понятно, – сказала Женька. – Выходит, тебе тоже не повезло.

А больше она ничего не сказала. И встретиться не предложила. Цилька ей оставила зачем-то свой рабочий телефон. Знала, что не позвонит, а всё равно ждала. Когда давала Женька интервью по телевизору или на радио, у Цильки сердце так и падало! Сидела, как на иголках. Женька ведь ничего не стеснялась, рассказывала и про ремесленное, и про двух хулиганов, с которыми она дружила. Вроде бы не надеялась Цилька, что Женька расскажет ещё и о ней – но всё равно, когда передача кончалась, чувствовала она себя так, будто у неё перед носом дверь захлопнули.

Ну и ладно… Бог с ней, с Женькой. Цилька может пригласить на свой юбилей дочку Ульяновой, а у той голос – не хуже, чем у Женьки. В конце концов, на юбилее Миры Михайловны вообще не было никаких певцов. И Алик почему-то не приехал. Может, заболел. Зато внук – надо же! Из такой дали выбрался…

Да… что тут скажешь… Мог бы и у неё на юбилее внук сидеть!

Несколько раз, обиняками выспрашивала Цилька у Люды, знает ли Ленка о её инсульте. Люда от ответа увиливала, но понимала, что Цилька с неё не слезет, заставит позвонить. Ну, и призналась, что звонила уже три раза. Один раз Ленки не было дома, Люда внуку

передала, а тот, может быть, забыл рассказать матери. Второй раз Ленка куда-то спешила, а в последний раз сказала, что как-нибудь выберется навестить Цильку. Но с тех пор уже много времени прошло. Видно, невесточка решила, что пятьдесят процентов ей железно обеспечены, и не считала нужным дальше подлизываться к свекрови.

Цилька подождала ещё немножко, а потом вдруг совсем обиделась, велела Люде привести нотариуса прямо домой и при свидетелях заключила с ней окончательный договор. По этому договору Люде переходило семьдесят пять процентов квартиры, а Ленке оставалось двадцать пять.

Цилька считала, что они и двадцать пять не заслуживают. Она для них чужая – ну, так и они для неё тем более!

Когда все бумаги были подписаны, Цилька даже как-то приободрилась. Бывало, представит себе, как Ленка узнаёт про двадцать пять процентов – и рассмеётся тихонько. Повторяла эту сценку, как кино! Сидит Ленка с лицом своим смазливым, с глазками голубыми, с ямочками. Уже всё решила: кому квартира останется, кто как выплачивать будет. Слушает завещание – а рот у неё открывается, открывается…

Цилька уговаривала себя, что нет тут никакого злорадства, а только справедливость. И так ей жалко было, что не увидит она этого Ленкиного разочарования! А ещё больше – свахиного. Если бы Цилька была твёрдо уверена, что сможет как-то подсмотреть эту сцену – из гроба, или с неба, или как там ещё – ей-богу, она бы даже поторопилась помереть!

Впрочем, Цилька и так не зажилась. И Клара, и Вера Ульянова обвиняли Люду. Ей, дескать, удобно было, что Цилька снова взялась за хозяйство. Мира Михайловна считала, что не нужно было Цильке рассказывать о том, что умер Мылдов. Не то чтобы Цилька очень хорошо к нему относилась или на что-то рассчитывала, но каждой женщине, хоть в двадцать, хоть в восемьдесят лет, приятно видеть, что кто-то добивается её расположения.

Что же всё-таки случилось с Цилькой, так никто и не узнал. Люда была на работе, ключи оставила сыну с невесткой, чтоб заходили,

проверяли, как она там, Цилька. Кто их знает – заходили, не заходили… В общем, когда Люда с работы вернулась, дверь была открыта настежь, а Цильки в квартире не оказалось. Посмотрели пальто – на месте. Стали бегать по всему дому, к соседям, с которыми она дружила – и обнаружили Цильку, лежащую на девятом этаже, возле двери лифта. На девятом этаже у неё знакомых не было. Как она туда попала, что она там искала – неизвестно. Люда считала, что виноват кот, что Цилька побежала за котом.

Между прочим, Вазика этого несчастного так и не нашли. А ведь несколько дней искали повсюду, вызвали даже механика из ЖЭКа, чтобы заглянул в шахту лифта… Исчез, и всё!

В общем, приехала «Скорая помощь», просидели в квартире часа два-три. Колдовали, колдовали над Цилькой, но в больницу брать её отказались. Люде на лестнице сказали, что хоть в больнице, хоть дома протянет Цилька максимум пару дней.

Тоже не угадали. Продержалась Цилька гораздо дольше. Правая сторона у неё полностью отнялась, лицо перекосило, разговаривать она могла, но понимал её не каждый. Люда считала, что после второго инсульта Цилька не только говорить – соображать стала хуже. Правда, плакала и плакала целыми днями. По-своему, без слёз, один этот выдох её – тоненький, сипящий.

Одна только Люда и понимала, что это плач. Она теперь обращалась с Цилькой, как с ребёнком. Хвасталась перед Мирой Михайловной, что когда Цилька не хочет есть, она, Люда, грозится, что бросит Цильку на произвол судьбы, откажется от договора. Тогда Цилька у неё ест как миленькая и сразу успокаивается. Миру Михайловну, понятное дело, такие приёмы немножко оскорбляли.

Что касается квартиры, то тут Люда поступила, скажем прямо, не слишком благородно. Правда, и положение у неё было действительно безвыходное: муж – алкоголик, два сына – алкоголики. Они и раньше дрались – так вдобавок ещё, пока старший год в тюрьме сидел – младший увёл у него жену. Люда боялась, как бы они не поубивали друг друга. И хоть было бы из-за кого! А то ведь самая настоящая драная кошка – что они оба в ней нашли… Прокуренная, пропитая, неряха бестолковая. Люда подозревала, что она и наркотики употребляет.

И ничего лучше Люда не придумала, чем разделить сыновей: старшего она оставила в доме с отцом, а младшего с этой его оборванкой поселила в Вовкиной комнате. Сама она в одной комнате с Цилькой спала. Соседям, конечно, говорила, что сын с невесткой у Цильки не живут, а только ночуют. Они, мол, весь день на работе... Но соседи докладывали Мире Михайловне, что ни на какую работу они не ходят и вообще неизвестно на какие доходы живут. А когда Люды дома нет, в Цилькиной квартире играет музыка и несёт оттуда куревом и горелыми блинами.

И как же было Цильке не плакать? Не в том дело, что ей этот запах мешал или эта музыка. Обидно ей было, что Люда не сдержала слово. Ведь даже речи не было о том, чтобы Людины сыновья заходили к Цильке – не то что жили у неё! И пусть бы Люда хоть спросила… Цилька не отказала бы. А как откажешь? Люда за ней ухаживала, утешала её – по-своему, конечно, по-сектантски. Не врала ей, что Цилька выкарабкается, что она уже выглядит получше и, даст Бог, поднимется. А говорила, что на том свете ждёт Цильку хороший дом – ну… такого, деревенского типа, только более комфортабельный. И как там Цильке будет хорошо, как легко…

Но что-то новое, лишнее появилось в поведении Люды. Слишком она освоилась… И она, а ещё больше – эта парочка стали вести себя так, будто они уже хозяева в этой квартире. А Цилька – так, нагрузка какая-то, которую надо кормить-поить и пелёнки ей менять. Цильке невыносимо было смотреть, как эта тощая, неизвестно чья жена ходит, лохматая, по её дому расхлябанной своей походкой, как с небрежностью привычки выдвигает буфетные ящики и берёт оттуда праздничные Цилькины тарелки, ложки и вилки, которые Цилька берегла, хотела оставить в наследство сыну. И когда из кухни доносился в комнату звон разбившейся посуды, никто не докладывал Цильке, что именно разбилось. Входили к Цильке не стучась. Людин сын вообще не смотрел в Цилькину сторону, брал что-то и возвращался к себе. А девка эта его иногда подходила к Цильке – просто так, без дела, посмотреть. И взгляд у неё был всё равно что лёгкий пинок, которым люди проверяют, живо ли оно, лежащее на дороге животное.

И от этого от всего Цилька обозлилась. А злость почему-то сделала её умной и проницательной.

Никогда в жизни Цилька умнее не была. И чем заметнее было, что и Люда, и все вокруг считают Цильку впавшей в детство – тем трезвее она становилась. Стала думать Цилька, что бросилась Люда ей на помощь не из жалости, не из хорошего отношения, а потому, что так положено по её вере, так её пастор учил. А потом вообще надумала, что Люда с первого дня рассчитывала на её квартиру. И советовалась она не с Богом, а с людьми: как это всё лучше, разумнее оформить, каким образом выплатить Ленкину половину… Всем, всем им нужна была не Цилька, а квартира! И Ленка бегала в больницу ради квартиры: думала, Вовка вот-вот умрёт, и тогда после Цилькиной смерти всё достанется ей одной. А когда увидела, что история эта длинная, что Вовка пролежать так может и несколько лет – плюнула и бросила Цильку на произвол судьбы. Опомнилась, когда Вовки не стало, но поздно было.

А этот Славик? Цилька ничуть не жалела, что ему теперь мало достанется: он и того не заслужил. Да и вообще неизвестно, внук ли он Цильке. Она сразу что-то заподозрила, но не позволяла себе думать об этом. Вот спрашивается: что за свадьба такая скоропалительная? Ещё, наверное, и заплатили кому-то в ЗАГСе: никогда ж так быстро не расписывают! Вовка был, конечно, красивый парень, но всё-таки не пара Ленке. И проще её, и ростом ниже, и семья неподходящая. Обманула его Ленка, большую любовь разыграла! И в постель поспешила, потому что уже беременная была. Видно, парень её бросил а, может действительно погиб. Скорее всего, она родителей боялась – вот и уцепилась за Вовку. Кто знает… Может, и Вовка догадывался. Недаром он тогда так отшвырнул книжку про недоношенных детей. Хорош недоношенный – почти четыре килограмма!

Про Соньку и так сразу было ясно, что вышла она замуж ради киевской прописки. Прав был Толька.

Вот насчёт Тольки она никогда не заблуждалась. Как раз он её не обманывал, ничего такого не говорил – ну… там… про любовь.

Так что теперь на Тольку у неё обиды было меньше, чем прежде. А чего она ждала? Разве сама она была в него влюблена? И потом… Не всегда же он был пьяный! Приходили на память не пьянки его, а как он что-то чинил, мастерил. Как она его тогда с морячком с троюродным сравнивала… Хотя, конечно, с морячком у Цильки жизнь наверняка была бы спокойнее.

Тут вспомнила она, как мать попыталась подложить её, Цильку, морячку. Решила, видно, что он женится, если ребёночка ей сделает. Пузом, значит, затолкать человека в ЗАГС! Цилька, дура, поверила тогда. Удивилась, но поверила, что мать действительно задыхается. А у неё ж на лице было всё написано! Цилька увидела вдруг – будто кадр из кино – нехорошую улыбку, которую мать поспешила прикрыть одеялом. И тут же – ещё одну, похожую, но совсем уж противную, на Урале. Когда они ночью возвращались из уборной мимо кровати этого… Рудика… который с опухшими ногами.

Странно… Не могла тогда Цилька видеть её улыбку! Потому что шла сбоку, на мать вроде бы не смотрела. Смотрела она на Рудика – так её поразил его взгляд. Голодный, жадно следующий за матерью. А что, если именно из-за Рудика мать поспешила сдать её в детдом? И так легко отпустила с училищем в Харьков…

Тут Цильке совсем тошно стало. Всю жизнь она на мать молилась, считала её святой, а всех остальных виноватыми – и дядьку, и тётку, и отца. А она ж, наверное, вот так же вот сама к нему в постель подлезла, к сопливому дураку. К школьнику! Они правильно сделали, дядька с тёткой, что отослали парня в Москву.

Если так подумать – мать же ни за что ни про что комнату у людей отвоевала! Вот ей бы, Цильке, понравилось, если б Сонька – законная, между прочим, жена! – отвоевала у неё Вовкину комнату? То-то! Они ещё неплохие люди были – дядька с тёткой. Другие бы за такое мать Цилькину вообще кипятком бы облили!

А вдруг он и правда выжил, её отец? Нашёл себе образованную женщину, стал каким-нибудь профессором или лауреатом… Ну, ладно: мать он знать не хотел. Но она-то, Цилька, в чём была виновата? Почему он не отыскал её после смерти матери? Ну хоть ради любопытства. И посылала бы ему Цилька открытки на Новый год, и не носилась бы всю жизнь с фотографией какого-то чужого

мужика… Если б могла встать, она бы сейчас взяла эту фотографию и порвала её на мелкие-мелкие кусочки! Хотя в чём он перед ней виноват, этот мужик… Никогда в жизни с ней такого не было!

Целыми днями думала Цилька, думала, вспоминала – и не могла понять: что хорошего она находила в этой жизни? Радовалась… Чему, дура, радовалась? За что держалась? Что это за жизнь была? Как та конфета, которую мальчишки ей подсунули… Господи! Как же она не подавилась этой жизнью?!

Теперь, что бы ей ни сказали, что бы она ни вспомнила – всё её только обижало. Взять хоть Вовку. Если бы он её действительно любил, действительно жалел – разве он допился бы до такого? Даже этот кот – и тот предатель оказался. Чем ему плохо было дома, что его вечно носило и носило? Уже и ухо тебе оторвали, и хвост откусили, и усы отрезали – а ты всё бегаешь! Правда, Цилька всё равно просила Люду не бросать поиски Вазика, и Люда вроде бы искала, даже попросила дворничиху пустить её в подвал. Но и там кота не оказалось.

Впрочем, Цилька и Люде уже не верила на сто процентов. Просишь её: «Люда, смотри, не сжигай меня. Во-первых, у нас по вере это не положено. Но главное – я просто боюсь. Как подумаю… Ну не могу и всё! Вдруг я буду что-то видеть или чувствовать?» Люда слушает, не перебивает, а глаза улыбаются, будто Цилька – ребёнок и какие-то глупости лепечет. «А что, разве в гробу не страшно? – спрашивает. – Или тебе будет приятнее видеть, как ты там в ящике гниёшь? Сжигать хоть быстро…» И видит Цилька, что не послушается её Люда, сожжёт – а всё равно каждый день заводит один и тот же разговор. Говорит еле-еле, половиной рта: «И не давай меня вскрывать, не разрешай брать у меня органы или там кости». А она: «Матвеевна, да кто ж меня спросит? Приедут, заберут, а дальше будут действовать по правилам, по закону. Я, Матвеевна, делаю, что могу: участковую каждый раз вызываю. Говорят, лучше, чтобы в карточке было помечено, что ты перед смертью болела долго. Чтоб хоть милиция не вмешивалась. А вообще – какая тебе разница? Это ж тело, оно и живое ничего не стоит, тем более – мёртвое. Ты бы лучше о душе думала. Давай с тобой о чём-нибудь важном поговорим. О Боге, например».

Ага, вот таким-то кривым ртом с этим языком замороженным – только о Боге и говорить! Да Цильке о самых простых вещах говорить трудно, о колготках. Просила Люду, чтобы в гроб одела её тепло – ведь холод собачий и земля мёрзлая. А Цилька не успела себе одежду смертную приготовить. Да и откуда ей было заранее знать, какая одежда понадобится? Теперь возьмут да и натянут на неё тонкие колготки, трусики лёгкие – а то и вообще ничего снизу не наденут...

Цилька, когда представляла себе, как она лежит зимой в гробу, в лёгком платье, в тонких колготках на голое тело – так кричать была готова! Несколько раз намекала так и эдак, а в конце концов прямо попросила:

– Людочка, найди у меня на второй полке слева шерстяные колготки. И трусы выбери поплотнее. Если есть в магазинах такие штаны, что когда-то носили, трико назывались – купи. Лифчик можно взять любой, а комбинацию мне вообще не надо, она холодит. Возьми вот эту футболку, коричневую, с начёсом, серое платье в клеточку, а сверху – серую кофту, что мне Мира Михайловна подарила. Нет… Знаешь, лучше не в клеточку, лучше чёрное. То, с красными розочками. А платок… Платок я вообще-то не люблю, но нельзя же лежать в шапке! Даже в вязаной… Ладно, надевай платок. И смотри, всё немножко понадрезай, чтобы воры не позарились.

Говорит Цилька, старается как поразборчивей, но видит, что Люда её не слушает. То про душу начинает, то, наоборот, старается Цильку отвлечь. И что она ни делает – получается только хуже. Даже жалко её. Вдруг подходит к ней с лицом таким сюрпризным.

– Матвеевна, танцуй! Завтра у нас будут дорогие гости! Угадай, кто!

Цилька услышала, испугалась. Что ещё за гости дорогие?

– Нет, ни за что не угадаешь! Сонина дочка приехала из Германии и хочет тебя навестить.

Ну вот, ещё одна охотница за квартирой!

А Люда продолжает:

– Она не одна придёт, а с племянниками Толькиными! Разыскала их аж из Германии, и они договорились встретиться в Киеве, чтобы познакомиться.

Цилька ночь не спала, всё волновалась: что они ей скажут, что она им ответит. А под утро пришла ей в голову хорошая мысль: если не станут они намекать Цильке что-нибудь про квартиру, Цилька подарит им все свои лучшие вещи. Цильке уже ничего не надо, пусть забирают всё! И лодочки, и фужеры, и красную вазу, и даже синюю, с колосками!

Вообще-то Цилька думала всё это Люде оставить, но знала, что Люда, если и огорчится, ни слова ей не скажет, не упрекнёт. И так приятно ей было представлять себе, как придёт эта Людина невестка, да как увидит пустой буфет! Она-то, пьяница, думала, что это всё её… И пусть только попробует хоть слово сказать!

Ближе к вечеру Цилька попросила Люду надеть на неё нарядную кофточку, уложить волосы, чуть не попросила ещё и губы подмазать – вспомнила намазанную Женьку в телевизоре. А потом передумала: Женька – знаменитость, по всему миру ездит, а она кто такая, чтобы в её возрасте мазаться?

Гости обещали прийти в пять вечера, а пришли в полседьмого. Про квартиру они не заикались – и вообще ничего особого не сказали. Ну, спросили про здоровье, потом попили чай с тортом, который сами принесли. И всё переглядывались, искали, как бы поскорее улизнуть. Видно было, что они сами не понимают, зачем пришли. Цилька их даже жалела: ну что им тут сидеть возле незнакомой старухи?

Подумала-подумала Цилька и решилась.

– Деточки, – сказала она. – Видите буфет? Всё, что там есть – вазы, фужеры, ложки, вилки – забирайте себе. Всё, что вам нравится, берите!

Ирочка Сонькина стала извиняться, отнекиваться.

– Ой, у меня багаж! Я отсюда ещё в Голландию лечу, а потом в Бельгию! Мне нельзя, чтобы был лишний вес!

Хорошая девочка, но совсем-совсем чужая. Ещё и говорит с акцентом. Причём на буфет даже не обернулась. А вот эти вот, ростовские, двоюродные Вовкины, подошли, посмотрели, даже дверками похлопали, ящиками поскрипели… И ничего не выбрали, ничего не взяли. Цилька им: «Вот ту вазу, что наверху стоит, синюю, можете взять». А они ей: «Да спасибо, не надо нам!»

Господи, да лучше бы они взяли эту вазу и разбили её возле мусорника, чем так! Кажется, за всю жизнь Цильку никто сильнее не обидел! И в оставшиеся дни, как только натыкалась Цилька взглядом на эти хрустали, начинала она плакать. А Люда и не понимала, с чего. И видно было, что всё-таки переживает она за Цильку. Цильку это трогало: выходило, что, как ни крути, не чужая она Люде. И уговаривала она себя, что если бы не квартира не проклятая, Люда бы к ней ещё лучше относилась, не ждала бы, когда Цилька наконец освободит жилплощадь.

Цилька представляла себя на месте Люды и понимала, что в её положении и сама бы ждала. Не только из-за квартиры. Оно ж тяжело за обрубком за таким ухаживать, силы же не бесконечные! Разве сама она в конце не торопила Вовку, не ждала, когда он уйдёт? Потом, правда, жалела, но то ж потом! Может, потом и Люда пожалеет.

И вот снова приходит Люда, и снова у неё глаза смеются. Опять сюрприз, опять «угадай»! Цилька уже боялась её сюрпризов. Наконец вынимает Люда руку из-за спины и разворачивает перед Цилькой здоровенные розовые штаны.

– Вот, – говорит, – благодари Миру Михайловну! В магазинах такого добра давно уже нет, а у неё случайно завалялись. Даже она такие уже не носит. Видишь – бирка бумажная? Какой тут год, ну-ка? О, пятьдесят шестой! Или пятьдесят восьмой? Тут неразборчиво… Я их всё-таки постираю.

– Не надо! – испугалась Цилька. – От стирки начёс сразу сваляется!

– Ладно, как хочешь. Ну? Довольна?

Цилька глаза закрыла утвердительно. Устала она. Люда постояла, посмотрела, решила, что Цилька спит. Пошла к шкафу, порылась, отобрала вещи – платье, кофту, колготки. На колготках дырочку нашла. Цилька их надевала всего пару раз, но, видно, моль проела. Села Люда к окну, стала штопать. Потом платье понесла в ванную. Понятно – стирать.

Цильке очень захотелось сделать для Люды что-нибудь хорошее. Но что она могла? К сожалению, только одно…

Подготовленные вещи Люда аккуратно собрала в кулёк и положила на отдельной полке. И что-то было в этом надёжное, умиротворяющее.

Два дня Цилька радовалась, а на третий день её снова переклинило. Снова её злость взяла, но теперь уже – на себя. Вот лежит она и лежит, как бревно, и никому на свете нет от неё никакой пользы. Она-то думала, что когда Мира Михайловна ослабеет, будет к ней ходить, Алику будет помогать. А вон как вышло: пришлось Мире Михайловне искать в своих загашниках похоронные штаны для неё, для Цильки…

Стала Цилька вспоминать свою жизнь, прикидывать – и даже удивилась. И с чего это она всю жизнь считала себя хорошим человеком? И кому она сделала хоть какое-нибудь добро? Ну, выручила соседку, посидела с ребёнком... Ну, рыбу подружке зафаршировала. А ещё что? Мужа пьяного в кровать укладывала. Да, не травила она его… Но если честно себе признаться – разве не желала ему смерти, когда он ей глаз подбил, когда новый ковёр обгадил, так что его выбросить пришлось?

Вот обижалась она на людей: и тот ради квартиры с ней возится, и тот ради квартиры… А сама? Разве она так уж хотела, чтобы Вовка перевёз в дом Ленку с ребёнком? Или сильно скучала по Ирочке? Разве не сказала она сыну своему единственному – давай, мол, решайся, туда или сюда! Небось, Мира Михайловна – хоть бы что там случилось – не сказала бы такое своему Алику! Мира Михайловна на Цилькином месте полгорода бы на ноги подняла! Его бы и прооперировали сразу, и профессоров бы нашла она самых лучших. А то и вообще за границу бы увезла!

Мира Михайловна, когда Алик ослеп, хотела ему один глаз отдать – просто врачи не согласились, сказали, что пересаженный глаз продержится до первого гриппа. А она, Цилька… Ну, конечно, мозги не пересаживают – но Цилька ж даже не поинтересовалась! Может, нужно было, чтобы у неё что-то другое взяли – ну там кость или кожу. А она… Ну да, сидела над ним семь месяцев. А какой толк был от её сидения? Люда бы и сама справилась. Ей бы даже легче было, если б Цилька сидела дома и готовила еду.

А вот теперь она этой бедной Люде морочит голову, чтобы её, не дай Бог, там, в анатомке, не порезали! Чтобы одели её тепло!

И представилась Цильке холодная комната. Железный стол, а на столе – большая задубелая курица в толстых розовых штанах.

Довольная такая… Улыбается клювом, а прозрачные веки закрыты. И так противно стало Цильке! Чуть не плюнула…

Господи, да пусть берут, что хотят! Пусть хоть на лапшу порежут, если от этого у какой-нибудь матери сын живой останется! Сколько же их сидит сейчас по больницам – матерей этих! Смотрят, как Цилька когда-то смотрела: а вдруг он сейчас очнётся?

И всю ночь мельтешила в Цилькином воображении картина: мальчик с трубками, с капельницей открывает глаза, а возле него мать на стуле так и замерла, боится поверить. Спрашивает она у врачей: «Скажите мне, у кого вы сердце взяли? Чтоб я этому человеку всю жизнь благодарна была! Чтоб молилась за него, на могилу чтоб ходила!» Врачи сначала не признаются, а потом всё-таки сообщают: «Захарченко. Циля Матвеевна Захарченко».

Вот это и будет единственное добро, которое Цилька сделала в своей жизни. А у неё ж ещё две почки есть! И печень! И вообще – полно всего!

Еле дождалась Цилька утра и попросила Люду вызвать участковую врачиху.

Вообще-то Цилька её не очень любила. Прежняя была и опытнее, и душевнее. А эта – совсем молодая, но такая самоуверенная! И всё ей как будто немножко смешно.

Цилька хотела попросить, чтобы Люда вышла, но потом передумала. Собралась с силами, вся напряглась и как можно разборчивее сказала:

– Алла Викторовна, у меня до вас серьёзное дело.

– Ой, знаю, знаю ваше дело!

А сама улыбку еле сдерживает, глаза закатила. Пишет что-то в карточке и говорит как-то так… будто Цилька ей ровесница или вообще девочка маленькая.

– Да не бойтесь вы, не бо-о-йтесь! Не будут вас вскрывать!

– Нет, Алла Викторовна! – строго остановила её Цилька. – Я свои взгляды пересмотрела.

И такая она стала в этот момент красивая, такая торжественная!

– Я решила так: пусть меня забирают куда надо. Давайте с вами оформим документ. Заявление – или что там положено. Я прошу, чтобы меня разобрали на запасные органы. Пусть я жизнь спасу кому-то. И не надо откладывать, прямо сейчас и сделаем.

Участковая помолчала-помолчала и не выдержала.

– Господи! Циля Матвеевна… Вы что, забыли, сколько вам лет? Да кому они нужны – старые органы ваши?

Но этого Цилька уже не услышала, а потому умерла счастливой.

Апрель 2021 г.

Борис Єгіазарян

КНИГА ЖИТТЯ. КНИГА МОГО ЖИТТЯ

(фрагмент)

Ми пропонуємо кілька фрагментів книжки Бориса Єгіазаряна «Книга життя. Книга мого життя», що готується до друку. Ця книжка укладена Оленою Андреєвою та Іриною Берлянд з транскриптів усних оповідей Бориса Єгіазаряна, записаних О. Андреєвою; збережено стилістику й інтонацію усного оповідання. Публікація фрагментів підготовлена Іриною Берлянд за участі Вікторії Односум.

I. Апаран. Детство

1. Как я начал рисовать. Я был слабым, больным ребенком. До четырех лет я себя не помню, а с четырех лет я был астматиком. Все дети такие юркие, активные, крепкие, такие физически сильные уже с детства. Там, где я рос – горы! горы! – там родители не контролируют детей, дети весь день бегают по горам и ущельям – где хотят. Из одежды летом у мальчиков – одни трусики. Если ребенок не пришел домой ночью – никто и не волнуется: значит, у кого-то из друзей или родственников остался ночевать. Об этом не надо было сообщать – не было страха в горных семьях, хотя это и было советское время. Еще помню – это сейчас потрясает – никто двери на замок не закрывал, а если закрывали, то там же оставляли ключ, мало ли кто-то в гости придёт. Такая была добрая патриархальная жизнь, несмотря на Советский Союз.

Все это было моей радостью, моим счастьем. Я это и в детстве понимал и радовался этой свободе. Но я страшно страдал от того, что был астматиком. Я не мог как все дети бегать – у меня приступ начинался. Смотрел, как все лазят по скалам – и не мог.

И вот тогда я начал рисовать.

Мне было шесть лет, и мне подарили пачку карандашей. Там было шесть штук цветных карандашей. Я в детстве не умел рисовать, да и сейчас не умею. Помню, как попросил маму помочь мне что-то нарисовать, и она нарисовала горшок и из него выходят ленточки, цветочки, листочки, а горшок был такой треугольник острием вниз. Я был в восторге – это было так красиво! И вот, начал сам рисовать, и началась сказка – я уже не страдал, что я какой-то не такой ребёнок. Я рисовал! Кстати, тогда, как и сейчас, рисовал по ночам: все в доме спят, а я просыпался и рисовал.

Когда я пошёл в школу, учитель рисования требовал, чтобы я «нормально» рисовал. Я брал альбомчик для рисования, делал там такие квадратики, и в этих квадратиках начинал какую-то свою историю рисовать. Это не устраивало учителя. Пять лет изучается рисование в школе, и до пятого класса я был двоечником исключительно по рисованию – по остальным предметам я был отличником.

Потом я почему-то перестал рисовать, с 5-го класса я уже по ночам не рисовал. Но начал писать белые стихи – и тоже по ночам.

2. Как мы жили. Как мы жили? Я написал об этом в своих рассказах в книжке «Сорок джерел»[1]. У нас была двухкомнатная квартира в четырехэтажном доме. В центре нашего села Апаран было несколько государственных домов, там жили: секретарь райкома, председатель райсовета, начальник милиции, прокурор района – все в нашем доме жили. Эти несколько домов были как бы городом в центре нашего горного, древнего села. И там же жила наша семья, потому что папа был начальник районного угрозыска, а мама – начальник паспортного стола. Так что у меня семья милицейская. Один из первых моих преподавателей в Ереванском художественном училище (он

[1] Борис Єгіазарян. Сорок джерел. Видавництво старого лева. 2018

нам анатомию преподавал) знал моего отца, они вместе учились в милицейской школе, и он надо мной насмехался: «Сын милиционера, зачем пришёл поступать в художественное училище? Всё равно потом милиционером станешь!». Это при том, что про апаранцев в Ереване и так была такая шутка, что они все становятся милиционерами!

И вот мы, дети, которые там жили, дети этой так называемой советской интеллигенции, были «городские», а вокруг было село, потом ущелье, река... И сельские хлопцы, сельские оборванцы не любили нас, городских оборванцев. Мы были для них не настоящие. Мы жили в отдельном от них мире. Мы сами не строили свои дома – а они рубили камни, кувалдами дробили и из них строили дома, из местного камня, апаранского базальта или туфа. Это была их природа, их горы, их небо... В одном из моих рассказов я описываю, как мы шли на речку купаться – мы же тоже апаранцы – и сельские дети нас обязательно били по дороге. А потом мы мирились, и все мальчики голыми вместе грелись на горячих скалах, прямо с них, с этих скал прыгали в воду и плавали в реке.

3. Друг Аспо. Однажды большой друг моего детства Аспо после уроков (это в первом классе было) взял меня за руку и повел к себе домой, познакомил с родителями. Его мама нас накормила чем-то вкусным, и мне очень понравилось у них! Аспо показал своих коров, барашек, и я впервые взял на руки маленького барашка. Это было невероятное чувство, этот маленький барашек на руках. Это было счастье! Я потом понял, почему Христа называют Агнец Божий. Маленький барашек – это такой мир, такое спокойствие, такая тишина и любовь. Это не такое животное, которое может что-то плохое тебе сделать, поцарапать, закусать. Это умиротворение. Это благость. И это чувство я помню. Как я был тогда счастлив – впервые почувствовал себя по-новому счастливым в нашем селе!

Аспо меня учил быть мужчиной. Учил драться, защищаться, ещё многому учил, что не могу рассказать вслух – у нас были чисто мужские разговоры. Когда нас, городских мальчишек, сельские били, то Аспо мне на это говорил: «Вообще-то эти драки – для вас

полезны! Вы ж хоть начинаете сопротивляться, как-то бороться за жизнь. Должны вас бить, если вас вообще не будут бить, то вы вообще бабами вырастете в этом своем «городе»!» В те годы Аспо для меня был философом и человеком для подражания.

Когда я уже учился в Ереване, был уже женат, Аспо и тогда мне помогал, помогал материально. Он еще в детстве мечтал, что в ущелье рядом с селом, там, где была пещера в скале – он сделает сельское кафе-ресторан. И потом сделал такой ресторанчик, был у него бизнес. Когда мы с моей женой приезжали в Апаран, мы к нему приходили в гости, а мы тогда жили на зарплату жены, все деньги шли только на краски, на ребёнка мы совсем немножко оставляли, сами жили полуголодными, Ира моя это всё терпела. Когда в Апаран приезжали, бабушка всегда совала тихонько мне или Ире в карман деньги: «Дедушке не говори!» И дедушка всовывал нам деньги и говорил: «Бабушке не говори!» И вот, Аспо также деньги совал мне в карман, а когда я пробовал отказаться, он меня грубо прижимал к стенке – и требовал никогда не отказываться брать деньги. Вот такой был мой Аспо.

4. Стихи. Крым. С 5-го класса я рисовать перестал и начал писать стихи. Вставал ночью и писал стихи. Некоторые были как проза, я записывал свои мысли и чувства. Писал я в таком толстеньком блокнотике, который мне подарила мама.

Тогда я ещё был болен астмой, меня лечили в больнице в Ереване. А в четвёртом классе отец привёз меня в Феодосию, в Крым – там был санаторий для астматиков. Даже сейчас я помню это море! Первый раз отец привёз на море нас с братом – мы плавали в море вместе, потом уже меня одного – в санаторий лечиться, а через годы, когда я уже взрослый был, мы поехали в Крым с другом, вместе учились в художественном училище. Счастье! Синее море, желтый песок. Красота! Я там познакомился с девушкой-украинкой, которая стала моей женой. Уже 45 лет мы вместе. Вот она – моя жизнь. Поэтому я говорю: «Крым наш, отдайте!»

Года три я писал стихи по ночам, года три. Моя мама как-то прочла, она была в восторге. Узнала, что сын пишет стихи, и очень обрадовалась – мама была очень читающая женщина.

5. Мама. Церковь. Мама была верующая – а это ж Советский Союз, и она была капитан милиции, секретарь партийной организации! Бывало так: если в воскресенье срочное что-то, коммунисты собираются – она единственная могла не приходить. Никогда бы она не пошла ни на какое собрание, потому что чтила воскресный день и ей это позволялось. Какие еще дела в воскресный день – она говорит с Богом! Через ее веру мы воскресенье тоже очень любили. Каждое воскресенье, почти всю жизнь, она что-то нам, всем детям, дарила, каждому что-то было в подарок. Чаще всего одежду, скажем, сестричкам платьица, мне рубашку – то есть, она дарила и разрешала это одеть и выйти на улицу играть, выпускала нас всех в воскресенье в новом, в чистом.

В Апаране не было ни единой действующей церкви – здание храма было, но оно было закрыто – нельзя! Была только маленькая капличка, из камня, апаранцы сами построили, и там на большие церковные праздники разрешали служить службу – в Апаране, ещё в советское время, был священник, которому позволялось служить молитвенную службу.

Кстати, храм в Апаране IV века – это первая крестово-купольная базилика в мире! Был он тогда с разрушенной крышей, и храм внутри и снаружи был засыпан землей и каменными обломками храма. Потом мой учитель, мой наставник и мой любимейший друг моей жизни Эдвард Франгулян, который учил меня, когда я поступал в ереванское художественное училище, занялся восстановлением храма. Он был очень известным архитектором, родом из Апарана. А также он был очень известным христианским проповедником, после того как сам с помощью апаранцев восстановил наш древний храм, он рукоположился дьяконом и сам служил в этом храме до последнего дня своей жизни. Мой родной Эдвард Саркаваг (дьякон) после вечерней службы ушел домой, а утром ушел к Богу. Мы все в Апаране были уверены и знали, что Бог забрал его к Себе служить Ему в небе. До сих пор не можем смириться, что Эдварда нет с нами, но утешаемся Богом.

Теперь я опять вернусь назад, в детство и расскажу другую историю священнослужителя. Был в Апаране священник, который проповедовал, приходил к людям, служил, хотя храм был закрыт. Это

был настолько добрый человек, настолько человек любви, что коммунисты не смогли с ним ничего сделать. Это были еще сталинские годы, но не было уже таких жестоких репрессий. Рассказывают, что в Апаране в какой-то год была страшная засуха, все поля вокруг засохли. Травы нет, чтоб коров и барашек покормить! Тогда этого священника сельские власти попросили, чтобы он помолился, чтоб дождь пошёл. Он собрал апаранцев, и с ними молился с такой сильной верой – и как грохануло! Три, четыре дня лил дождь после того, как он помолился. Апаранцы помнят это чудо, силу молитвы этого верующего священника. Апаранцы верующие, любят и всегда надеются на Бога.

Вот откуда мама моя была верующей – вера хранилась. Не смогли ее уничтожить.

Мама верующая была, а папа – нет. Папа был мент, милиционер, был из соседнего села с Апараном, из села – Кучак, он не проявлял к вере интереса. Но когда мама очень тяжело заболела, она страдала от того, что папа не верующий. И тогда папа становился на колени вместе с мамой и молился – её верой молился. Молился за маму, за её здоровье. Ну, а когда папа уходил из жизни (он очень заболел) – он ждал священника, причащался, при этом плакал. Я с ним сидел, держал его за руку. Он вспоминал детство, рассказывал мне истории и говорил о Боге, о любви. Он ушёл на Небо уже верующим.

6. Стихи. Обида. Чтение. Ну вот, я писал стихи, и мама нашла мой блокнот. Не спросив меня, мама принесла блокнот директору школы, а директор был учитель армянского языка, очень образованный человек, большой авторитет. Был очень интеллигентным, даже элегантным – я помню, как он одевался, все эти секретари райкома в костюмах были смешные, а директору нашему очень шел костюм, галстук. И вот мама принесла ему блокнот показать: «Посмотрите, сын мой вот какие стихи пишет!«. Он сказал: «Да, есть странности, а есть очень интересные вещи. Как знать, может и поэтом будет, может и писателем станет». И вот мама принесла этот блокнот мне обратно – весь большой блокнот, вся моя книжечка со стихами выглядела так: стих написан и ошибки исправлены красным – вычеркнуто и правильно написано, вычеркнуто

и правильно написано. Весь блокнот так! Это же учитель армянского языка, он сказал: «Если будет писателем, то надо уже сейчас исправлять ошибки»!

Ох-ох, какая у меня была обида на маму! Бедная, она чуть не плакала. Я хотел порвать это все, она мне не дала – она меня умоляла, просила прощения: «Я тебе куплю блокнот, мы перепишем это все – ты уже правильно напишешь!» А я в ответ кричал: «Мне не надо правильно!» В знак протеста!

И я потом всю жизнь правильно никогда не писал, ни на каком языке. Не умею правильно писать. Я знаю армянский очень хорошо. Но слова, которые мне нравятся, я с большой буквы начинаю – до сих пор, всегда. И даже на русском тоже так писал. И ничего со мной невозможно сделать! Во-первых, я запятые ставлю там, где я считаю, что это нужно. Во-вторых, восклицательные знаки ставлю там, где чувствую, что есть патетика – даже если по правилам нельзя. Всё по-своему и всё не по правилам. Полслова могу написать – о второй половине забыть.

После этой истории с блокнотом я перестал писать стихи. То есть, я рисовать перестал еще в четвёртом классе – благодаря учителям советской школы, а потом, в седьмом классе, я перестал писать стихи – из-за этой истории. Но зато я начал читать! Опять по ночам! С 7-го по 10-й класс прочитал всю армянскую классику, историческую литературу, поэзию. Мама, помню, читала Бальзака, Байрона на армянском. Я тоже начал читать Бальзака и подумал: «Что за дурь, как это можно читать?! Долго, неинтересно». О, я помню, как понравился мне тогда «Робинзон Крузо» – ой как понравился! Через год еще раз его прочел. А когда я прочел «Маленький принц», я был в восторге. Его перечитывал всю жизнь. И будучи уже юношей прочел «Сто лет одиночества». Я был тронут. Сильнейшая книга. Я был удивлен, все реально, все как в жизни на планете Земля. Только вот эта реальная жизнь, жизнь без Бога. Это страшно. И в этом сила этой книги, этого мощного автора.

7. Лечение трудом. В седьмом классе у меня было целых две травмы. Одна травма – когда директор сделал исправления в моих стихах и я перестал писать стихи, а вторая случилась, когда папа

привёз меня к врачу в Ереван. И врач сказал: «У него слабая грудная клетка. Это у него не столько из-за астмы, сколько от того, что из-за астмы он плохо дышал. Он слабый мальчик. Его просто нужно гонять, заставлять физически трудиться. Он должен расширить грудную клетку. И для этого должен делать много физической работы. Тяжёлый труд поможет – легкие будут вынуждены глубоко дышать». Я, слабенький мальчик, которого всегда били, услышал это, и мы возвращаемся.

И вот, я начал везде, где строили дома, таскать камень, кирпич, цемент, песок. Я иду и смотрю, где есть стройка, а это ж все родные: «Ой, сын Завена, а ты нам хочешь помочь?» – « Да, конечно, я иду помогать» – в селе всегда так принято: собираются друзья, односельчане и помогают строить. Когда у меня начинается приступ, я ухожу домой. А моего друга Апо дом строился за селом (Апо – это не Аспо. У меня в Апаране Эдвард – это Эдо, Асатур – это Аспо, Андроник – это Андо, а Апо – это Апо). Так вот, им привезли два грузовика местного туфа (большие камни, порезанные для строительства), и я помню, что отец Апо должен был собрать друзей, чтобы эти камни поднять на второй этаж. И когда я узнал об этом, мне пришла в голову идея их всех удивить. В общем, выбрал я как раз такой день, когда никто не работает, и пошел туда. Пришел где-то в два часа дня, а ушел уже ночью. Я эти две машины камня сам перетащил на второй этаж! Сказать, что у меня болели мышцы, мало – у меня все уже болело, я уже и ходить не мог, и всё было изрезано-исцарапано, это же берешь в руки туф и несешь, а он острый весь, как наждак шершавый. Но у меня приступ не начался! Я был доволен собой и счастлив. А для семьи Апо так и осталось загадкой, кто же это все сделал. Я об этом признался через какое-то время, когда мы всем селом заливали бетоном крышу второго этажа. Вот так я и продолжал дальше – лечиться трудом.

В 9-м классе – я тогда ушёл из школы, но снова начал рисовать – я был не только художником, я ещё был буйным хлопцем. Всех, кто меня детстве бил, я их звал один-на-один. В Апаране было так принято: когда считал парень, что кто-то его обидел, выходили за село. В селе нельзя было биться, это некрасиво; бывали и в селе драки, но все знали, что это некрасиво. А если за село выходили, то

выходили и все друзья. Вот, мы идём туда – а они все стоят, ждут, и двое начинают драться, и дерутся, пока один из них уже дальше не сможет. После драки мы обнимались, друг друга хвалили, и никакой обиды не имели друг против друга. Так было принято. Мы ж не какие-то драчуны! Мы просто мужчины за справедливость. И вот-вот, я решил один-на-один всех вызвать, и всех бил – никто тогда уже не смог меня победить! Я за два года стал очень сильным хлопцем, мышцы были все – вот такие квадраты. Потом обо мне уже пошла слава, что Борис такой худой, но крутой.

8. Снова рисование. А где-то после 9-го класса я перестал в школу ходить, иногда только приходил в класс друзей повидать, с учителями поздороваться. В школе знали, что я в общем-то был умён, я учился хорошо, когда учился, и с пониманием относились, что я дальше не хочу ходить на уроки, потому что я увлекся живописью. Я писал день и ночь дома, в горах, в полях, и поэтому мне было некогда в школу ходить. Но все равно я закончил школу с медалью и аттестатом отличника.

Аааа! Я ж не рассказал, как я начал писать. Вот я, апаранский юноша, был однажды в Ереване, на выставке художника Ваграма Гайфеджяна (это армянский импрессионизм) – я пришел в восторг. Потом опять поехал в Ереван, была выставка Минаса Аветисяна – это великий художник. И я понял: все, я хочу писать! Начал искать, доставать какие-то художественные альбомы, репродукции картин – и я увидел Ван Гога. Я узнал! Я всегда тайно знал, что больше всего мне нравился Ван Гог. Мне кажется всем художникам нравится Ван Гог. И я тайно думал, что я такой же талант, как Ван Гог – только мне надо начать писать. Да, мне нужны краски, холсты. И я с бабушкой-дедушкой поговорил – они мне дали деньги. Бабушка Тамам и дедушка Мушег мне ни в чем, никогда не отказывали. Они были всегда для меня особенными друзьями.

9. Бабушка. Бабушка Тамам, папина мама, была моим другом с детства. Бабушкин дом был сразу перед нашим казенным домом. Это был собственный дом, маленький домик. Когда я почувствовал себя взрослым, однажды с хлопцами где-то выпил и пьяный

вдребезги пришел домой к бабушке. Она меня положила спать. А потом, на следующий день, просыпаюсь, а бабушка положила маленький кусочек хлеба да огурчик (у нее всегда была бочка большая с разными солениями). Вот так, за горло взявши, она поднимала 10-литровую огромную бутыль – у бабушки были тоненькие, но сильные руки – подняла и налила себе 100 грамм и мне 100 грамм апаранского самогона – это градусов 60-70, это и сегодня лучшая водка в мире.

Чокнулась со мной, и мы с ней выпили. Дала кусочек соленого огурчика, налила второй. И мы выпили вторую стопку. Мне стало хорошо и я сказал: давай еще! И она мне ответила: «Не надо третью. Это русские так пьют и остановиться не могут. Захочешь пить, будешь пить со мной, но не с пацанами, пока не повзрослеешь». Пить с бабушкой мне понравилось, а вот то, что она считала, что я еще не взрослый, вот на это я обиделся.

И вот однажды я опять выпил где-то, пришел домой пьяненький, обнял бабушку и открылся ей. Я все свои секреты только бабушке и рассказывал. Я ей рассказал, что влюблён в одну девочку и стесняюсь её поцеловать. И бабушка мне посоветовала: «Не стесняйся, скажи ей об этом. Увидишь, что тайно обрадовалась, хватай и поцелуй, только аккуратно. Но если увидишь, что твое предложение не понравилось, постарайся забыть ее, или просто дружите».

И потом всегда, когда больно было, когда влюблён или творческие какие-то проблемы (когда уже художником был), я приходил к бабушке: «Наливай!»

Я как-то у бабушки в огороде написал подсолнухи, мои первые подсолнухи.

Это когда я уже краски купил, но вместо холстов – бязь, не специальный материал для живописи, а просто плотный хлопок. Я сам его натягивал, грунтовал. Грунтовал япшханом – это такая коричневая масса, я им грунтовал. И писал.

Вот стою у бабушки в огороде перед подсолнухами и думаю: Ван Гог писал, что, я не могу? И страшно тяжело мне было осознать, что подсолнух, залитый солнцем, так красив, столько в этом радости жизни, и я беспомощен перед этим, я не знаю, как начинать (до сих

пор перед чистым холстом у меня растерянность, я не знаю, как начинать. Сейчас молюсь. Тогда не умел молиться).

И тут бабушка выходит во двор. Я кричу ей: «Тат (баб), боюсь писать, не могу! Принеси!». И бабушка приносит себе и мне… Я тогда написал мой первый подсолнух. Я был счастлив. Я мог писать как Ван Гог! Я не сомневался, что я великий художник.

Эти подсолнухи в Апаране сейчас у моей сестры Ларисы в Ереване висят дома. Правда, я дурак, чтобы картина влезла в рамку, которая у меня была, я ее хорошо порезал по бокам. Таких глупостей раньше я много делал, денег на рамы не было, то какие рамы были под рукой, то под них резал картины. У меня и сейчас в мастерской два потрясающие Ереванские пейзажи, которые я, дурак, порезал холсты, приклеил на картон, чтобы ставить в рамы, которые были.

Вот история, которая мне до сих пор боль причиняет, не могу себя простить. Я однажды начал писать бабушкин портрет – это я уже в ереванском художественном училище учился. Начал писать бабушкин портрет, и попросил ее: «Налей!». Она налила мне. Это не означает, что она всегда давала мне выпить – она понимала, когда именно надо было. И я такой портрет бабушки начал, такой портрет! Все дома ходили: «Слушай, это наша бабушка!» – похожий образ выходил. Это был очень бабушкин портрет, ее доброта, ее мудрость, ее белая марлевая косынка на голове – под ней она скрывала свои длинные, густые волосы, и так она всю жизнь носила. Это был истинный портрет бабушки Тамам. Писал я очень пастозно, не жалея красок – во мне опять Ван Гог буянил. И я в эмоциях резко встал со стула, чтобы с далека посмотреть на работу. И холст упал на палитру. И холст так измазался в красках, что уже никак нельзя было спасти! И от этого мне было так больно, что я всю жизнь, пока бабушка была жива, хотел написать ее портрет. Хотел, но так и не смог повторить.

Бабушка моя любимая сейчас на Небе. Я знаю, что она молится за меня, чтобы у меня работы получались, и чтобы я много не выпил во время работы, чтобы у меня работы не падали на краски. Большим-большим моим другом была моя бабушка Тамам. И мой дедушка Мушег тоже.

10. Реакция отца: надо это дело остановить. Вот так, я в 9-ом классе купил краски, холсты и начал все время писать. Ездил в Ереван – в Апаране краски не купишь, и, конечно, краски стоили недешево. Но я начал писать! Писал и днём, и по ночам ходил писать. Ходил ночью – там луна, вокруг горы, камни, там волки воют, там лисы бегают – а я стою и пишу. В школу просто некогда было ходить! Ругали меня учителя, маме жаловались, папе жаловались. А я приходил на часик, на пару часиков – всех повидать – и уходил. И они это принимали, такое мое поведение, они меня понимали, даже в школе! Все знали: «Он увлекся, хочет стать художником, что тут можно сделать?!» Могли бы, конечно, и исключить, выгнать из школы, но, правда, у меня по всем предметам было «отлично».

Но отец сначала не мог это принять. Вообще папа был мне большим другом, всю жизнь помогал, у нас характеры похожие. Но тогда он сказал: «Я не дам, чтоб он художником стал – это голодные люди! Это унижение, а не специальность!» Потому что он знал художников, которые приезжали и по селам ходили, писали по фотографиям умерших людей такие похожие портретики – так они зарабатывали. И он говорит: «Вот этим станешь?! Вот это жизнь?! Мой сын – мы так мечтали, что он пойдёт учиться. Умеешь рисовать, любишь рисовать – иди в архитекторы!» А в Армении очень в почете архитектор. Это всегда и архитектор, и художник, и философ, и поэт. Если ты способный – иди в архитектуру! Однажды пришёл папа домой выпивший, начал кричать: «Эмма, где мой пистолет?! Где мой пистолет?! Я застрелюсь! Лучше застрелиться, чем жить, если мой сын художником станет!» Помню, что мама говорила: «Завен, ты не знаешь художников. Есть великие художники, которыми люди и народы гордятся. Ну, дай же ему свободу, пускай пробует. Не просто же так это происходит, что он всё бросил и этим занимается!»

Когда я был в 10-м классе, хотел в ереванское училище поступать, в Апаран приехал Эдвард Франгулян, известный в Армении архитектор, он сам из Апарана. Он приехал, чтобы заняться восстановлением апаранского храма. И вот мама показала ему (снова без меня) какие-то мои рисунки, рассказала, что сын хочет поступить

в училище. Он сказал: «Давайте мы с ним встретимся». Позвонил, сказал: «Собирай работы, приходи, я хочу их посмотреть». И вот я пришел к нему с работами, он сказал: «Ты мне очень нравишься, ты очень интересный, очень своеобразный. Но чтобы поступить в училище, надо уметь правильно рисовать». Он еще добавил: «К сожалению, это так», и улыбнулся. Улыбка Эдварда – это улыбка добрейшего, мудрейшего и очень человеколюбивого художника-архитектора.

А отец решил это дело остановить. И вот отец приезжает в Ереван, через своих ментов знакомых и начальников ищет, кто тут есть известный художник и преподаватель института. Ему говорят: «Вот, такой-то преподаватель художественного института». Тогда он с ним знакомится: «Такая у меня беда, такая у меня история – сын хочет стать художником! Давай я привезу его к тебе, а ты ему скажи, что он никакой не художник. Пусть поступает на архитектора – у нас там, в Апаране, как раз есть архитектор, который может подготовить его». Преподаватель сказал: «Пусть приходит, надо посмотреть: художник он, или архитектор, или ещё кто».

А мне отец говорит: «Оказывается ты известный! – малость издевался надо мной. – От кого-то они узнали, что в селе такой хлопец талантливый есть, хотят увидеть тебя, твои работы. Сказали: «Приведи посмотреть, может мы его вообще без экзаменов в институт возьмём». И я, дурак, верю, я ж знаю, что я талантливый, не больше, чем Ван Гог, но почти как Ван Гог. Тайно я это знал – что я очень мощный молодой художник. И я согласился поехать с отцом, погрузили мы в его «Жигули» все мои холсты и привезли туда.

11. Визит к преподавателю. Это был 10-й класс, а уже тогда у меня такая привычка была: когда что-то важное должно было случиться, я брил голову. У меня череп неправильный, и когда побрею голову, я уродом становлюсь. Я сельский парень – прогоревший-загоревший, чёрный, а тут белый бритый череп – и неправильный! Брил голову, становился уродом, замыкался в себе. И где-то я нашёл беретик – а тогда все художники ходили в таких беретиках, вот тут, сверху еще пимпочка. Я просто надел беретик на бритую голову – в город еду всё-таки. Вот, мы приехали, заходим, я волнуюсь!

Там мастерская очень большая, огромное пространство высотой в пять метров, я до сих пор думаю: «Ой, мне бы такую мастерскую!». Встречает нас очень красивый мужчина: «О, здравствуйте, здравствуйте! Завен-джан, дорогой, заходите!». И я таскаю эти холсты и ставлю лицом к стене – я боюсь сразу так поставить, чтобы он увидел, ставлю, чтобы сразу не сказал что-нибудь – это же вопрос жизни! «Проходите, садитесь. Да, твой отец говорил, что ты там день и ночь работаешь. Я смотрю – ты в берете, как художник. Я смотрю – ты уже художник». Мне не понравилось, что он, не увидев работ, это сказал.

Ну, а потом говорит: «Давай, переворачивай, будем смотреть». И я стал поворачивать свои холсты. И я чувствую, что в этой его огромной мастерской, они у меня как-то проигрывают, они какие-то маленькие, подрамники кривые – сам резал, всё у меня кустарно. А у него на стенах огромные полотна и очень много холстов обнаженной натуры. И первое, что я подумал: «Когда-то я тоже буду обнажённых женщин рисовать». А второе, что я подумал: «Слушай, вот такие красивые голые женщины позировали, он писал – отчего он так плохо пишет? А говорят, он преподаватель». А в чём же было плохо? Вроде бы, всё правильно, все красиво, только я не понимаю: а что он делает с красками, что краски такие бесцветные – какие-то белесые? Всё будто разбавлено белым – нет красного, синего, оранжевого, охры, золотого. Голая женщина, она же должна быть красивой, она же цветная должна быть! А чего ж у него такое мыльное всё?

А он на мои работы посмотрел и вот что он сказал: «Я так думал, по рассказам твоего отца, что ты день и ночь там пишешь, что привезет он мне такого самородка, гения, который идёт и что-то особенное делает, свой мир рисует. А ты играешь в художника – ты не пишешь что-то своё». Говорю: «Как не своё? Это не мое?! Это мой ночной пейзаж, такой пастозный. Луна, скала – вылитые, это же моё село!» – «Да, это твоё село, но ты в художника играешь. Тоже мне – Ван Гог»!

Вот это меня убило – что он решил, что это я в Ван Гога играю! А я не играл Ван Гога! Ван Гог мне нравился. И до сих пор – мне много художников нравятся, но никогда ни один человек не мог сказать, что я под влиянием какого-то художника.

И он мне начал рассказывать: «Ну, вот видишь, надо сначала учиться рисовать, писать. Как у женщины есть красота, своя линия, своя пластика, так и у камня есть эта красота». То, что он говорит – всё верно, слова хорошие. Но – я эти камни знаю, грелся на них – он что, лучше меня знает, как надо эти камни рисовать? Он не злой, это я потом понял. Но тут – тут он меня обижает, не понимает, что я максималист, и у меня это все искренне. Да, я знаю, что я художник, как Ван Гог, но это не означает, что я похож на Ван Гога – я другой, понимаете?

А он рассказывает это все и показывает, как я должен научиться рисовать, чтобы уметь выполнить задание на тему. Показывает мне в пример свои картины. И вот его программная работа – теперь я знаю, что это считается советской классикой периода «оттепели». И там вот такое: огромный холст – янычары, турки в огромных этих своих шапках, в одежде янычар, тут, на переднем плане, коляска детская, в ней ребенок лежит, эти янычары тянут к нему руки – руки как когти – вот так накинулись на коляску эту. Это сюжет, посвящённый геноциду армян. И он рассказывает мне, что нужно как художнику дойти до того, что сможешь передавать свои философские мысли. И я, мальчик, думаю: «Какая философская мысль? Какая тупость! Что за чушь! Разве ты рассказал о трагедии геноцида? Это неправдоподобно – не так было!» И он это рассказывает, а я ему говорю: «Вы читали Паруйра Севака?» Говорит: «А ты что, читал Севака?» Говорю: «Я имею в виду “Неумолкаемую Колокольню”. Это поэтическое произведение, огромное, про геноцид армян, очень сильное – до дрожи, до мороза. Очень сильная вещь, но и очень красивая, хотя это трагедия геноцида. Он говорит: «Ну, читал конечно». – «Понимаете, там каждая строчка – картина такой невероятной драмы! – это я объясняю ему, преподавателю! – И художник, как я понимаю, не должен иллюстрировать каждую строчку. Художник сам должен создать свою “колокольню”». – «Это ты по поводу моей работы?» – он меня спрашивает. Я говорю: «Да. Вообще-то, честно говоря, я даже не верю, что они вот так подходили, даже те убийцы – вот так. Если бы тут стояла мать, обняв ребёнка, отец, который хочет ребёнка и мать защитить, а они вырывают у них ребенка – то это другое дело. А тут стоит коляска, никого рядом нет, и пришли какие-то коршуны с когтями».

Он сказал: «Завен, он у тебя ещё и зубастый, агрессивный! Я не знаю, что с ним будет. Разве что сажать его в тюрьму, года на два, а потом рисовать учить!«

С одной стороны, он как бы улыбается, глядя на это всё – он такого пацана агрессивного не видел. А с другой стороны – я ему интересен, да и как художник тоже. Он мне говорит: «Слушай, а чего ты не хочешь идти в архитекторы? Стать нормальным человеком, архитектором, научиться рисовать». Я говорю: «Вы же видели мою живопись – разве такой может стать архитектором? Архитектор – это тот, у кого есть точность, четкий ум. Я не дотяну до архитектора!». А он говорит отцу: «Слушай, а он ещё и умный!» Отец в ужасе смотрит, ждет, что он дальше скажет. Тот: «Завен, ты меня прости, но архитектор из него точно не выйдет. Дом, который он построит – разрушится. А по поводу художника не знаю. Но он должен научиться рисовать».

Ну, отец страшно недоволен, собрали мы все холсты, сложили в машину и едем назад. Отец недоволен и продолжает свое гнуть, и мы с ним поссорились по дороге. Я вытащил все работы, на обочину бросил. Я сошел с ума. Я пережил обиду, мне казалось, что меня глубоко обидели – и профессор, который не признал, что я мощный художник, и отец, который устроил мне этот экзамен. Но, главное, я понял, что все мои работы еще немного не то – я понял, что пока не умею рисовать. Вытащил все свои работы из машины и начал ломать, крушить их. Отец, бедный, понимал, что драма происходит, пытался остановить меня, но не мог. Я взял два очень больших камня и сказал: «Оставь меня, или поломаю машину. Уезжай, пока не ломаю машину!». Бедный отец, перепуганный, наверное, пожалевший, что все это устроил, сел в машину и уехал. До села ещё километров десять. Минут через двадцать приезжает мама на какой-то чужой машине. Приезжает, плачет, ко мне подходит, спрашивает: «Зачем ты это сделал, сынок? Ну ты ж прости папу, он хочет как лучше. Он не понимает тебя, он любит тебя. Зачем ты так со своими работами? Они у тебя прекрасные! Я их люблю. Позволь мне их собрать». Хотела собрать, что осталось от работ, но я ей не дал. Все там за обочиной осталось, а мы уехали.

Потом, оказывается, мама тайно от меня вернулась и увезла эти работы и долго прятала от меня. Вот эти работы она потом показывала Эдварду, и Эдвард решил, что я художник особого таланта, но мне нужно начинать учебу в училище. И Эдвард меня готовил, и я поступил в Художественное училище. Эдвард стал моим учителем на всю мою жизнь. Потом он меня учил вере, он для меня открывал Бога. Он научил меня читать Библию. Он научил слушать музыку, армянскую классику, мировую классику. Эдвард был моим близким другом на всю мою жизнь. Он ушел из жизни в 50 лет. Мне сейчас 65. Я знаю, что он в радостях небесных, но скучаю и скучаю за ним, разговариваю с ним, прошу его молиться за меня, сверяю мои мысли с ним, люблю, дружу и скучаю.

II. Петербург. Мухинка

1. Поступление. Я закончил Ереванское художественное училище и поехал в Петербург, учиться в Мухинке. Мухинка – это институт имени Веры Мухиной, самый прогрессивный художественный ВУЗ в Советском Союзе[2].

Нашей дочке было чуть больше полутора лет. Когда я был в Петербурге, Ира с маленькой Лусине жили в Киеве, у родителей жены.

Экзамены по профессии: живопись, рисунок, композиция – я сдал на три пятёрки! Все были удивлены: чтобы кто-то в Мухинку пришёл и так сдал экзамены в первый год – такого практически не бывало. Но был еще один экзамен – диктант на русском языке.

Ира моя прилетела из Киева в Петербург, чтобы научить меня писать диктант на русском. Начали писать – на одной странице где-то около 300 ошибок, то есть это даже не двойка!

Что же делать? Ира моя придумала: взяла мои диктанты, взяла меня за руку и пошла к председателю приемной комиссии в Мухинку. Шувалов – я до сих пор помню его фамилию, потря-

[2] Сейчас Санкт-Петербургская государственная художественно-промышленная академия имени А.Л. Штиглица. До 1994 называлась Ленинградским высшим художественно-промышленным училищем имени В. И. Мухиной, до сих пор академию часто называют «Мухинкой» или «Мухой».

сающий человек. Говорит: «Вот он, тот, кто пятерки получил по всем экзаменам.» – «Да, мы тут им восхищаемся. Он ректору понравился.» Ректор Лукин принимал экзамен по композиции. «Мы в восторге от него, он такой своеобразный, не похожий ни на кого, рисунок у него интересный.»

Ира объясняет дальше: «Вот, посмотрите на его диктант – он двойку получит. Но это же Мухинка – что, если бы он сдал на пятёрку диктант, а рисовать бы не умел? Каков наш советский закон? Он вырос в горах, он русский не знает– так что ж ему, не учиться в Петербурге, художником не быть?» – «Как это русского не знает? Он тут разговаривал с нами со всеми очень даже!» – «Так это потому что я его жена, он со мной говорить научился. Но это не означает, что научился писать. Сдавать диктант – он же не поступит! Что делать?»

Шувалов подумал, сказал, что есть одна возможность. «Мы можем принять особое решение «В общем, сделали такое письмо-обращение, чтобы мне разрешили сдавать диктант в Армении на армянском языке.

Прилетел я в Ереван. И в Ереванском художественном институте я иду писать диктант на армянском. А в Ереване тоже оказалось, что сдавать экзамены я буду, все равно, на русском! Я говорю: «Дайте мне написать сочинение на армянском!» – «Нет, русский диктант.» Я говорю преподавательнице: «Какой русский? Меня сюда отправили, чтобы я писал на армянском. На русском я мог бы и в Петербурге писать – так для чего ж я сюда был отправлен?». Она твердит свое: «Нет, будете писать на русском».

Там был один чёрный человек, который приехал откуда-то поступать в Ереван, и один араб, и я с ними. Сели писать диктант – женщина читает нам текст. В общем, я решил: не поступлю, так не поступлю – решил баловаться. Она читает, я говорю: «Простите, вы сказали слово «конечно»? А «конечно» пишется с «ч» или с «щ»?» – «Пишите как вы знаете.» И так каждое-каждое слово. Ей это всё надоело, она поняла, что я издеваюсь и не остановлюсь. Принесла мне текст: «На, перепиши, армянин». В общем, в результате она мне поставила четверку за диктант, и я поехал назад. Так я поступил в Мухинку.

2. Первая акварель. Как я тонул в канале Грибоедова. Когда я поступил в Мухинку, я писал маслом, акварелью не умел работать. А в Петербурге, это всем известно, великая школа акварели, все пишут акварели! И зимой на морозе пишут такие акварели! Бумага просто цветет, акварель на бумаге – такая сочная живописность!

Я, нынешний мастер акварели, тогда вообще не умел писать акварелью, а все приносят на занятия, на экзамены такие работы – я с ума схожу: как они это делают?! Иду и тоже пробую писать зимнюю акварель.

Петербург: зима, мороз, может и не 20–30 градусов, но холодно ужасно. И ты обычно готовишься: ставишь банку с водой, акварельную краску, крепишь бумагу на дощечке – а тут, в банке с водой – лёд! Я ломаю лёд кисточкой, а вода опять леденеет! И как же писать?

Однажды взял все свои принадлежности и пришел на Львиный мост – это недалеко от Невского проспекта, на канале Грибоедова – хотел этот мостик писать. Пришёл, спустился по лестницам, открыл этюдник. И вспомнил, что я уже знаю, что для того, чтобы вода не леденела надо в нее водки добавить. Сбегал недалеко в ресторан, купил бутылку водки, вернулся. Взял из речки воду налил туда много водки и пишу. И, о чудо, вода не замерзает!

Но пока я писал воодушевленно, выпил всю оставшуюся бутылку водки, греться-то надо. Я счастливый, моя первая акварель. Я наконец понял акварель, я разгадал эту загадку! Моя первая акварель не хуже, чем у моих однокурсников. И я восторженный, в захваті от себя иду назад, чтобы издали посмотреть. И что?.. И падаю в реку.

Да, в своем пальто, в своих свитерах. В ужасе хватаюсь за камни, пытаюсь вылезти. Кричу, ору, зову на помощь! Никто не слышит. Вся одежда намокла и тянет меня на дно. Камни мокрые, хвататься невозможно.

Я долго боролся, и впал в такое отчаянье, что понял, что больше не могу бороться. Мысленно сказал Ире, Люсеньке, маме, папе, бабушке: «Я вас люблю. Простите меня, больше не могу бороться». И я отпустил себя на дно. И вдруг, колени ударяются об камень. И я встаю. О чудо! Вода мне по грудь. Я спасен! Жить буду! Но

надо вылезти отсюда. Опять начинаю кричать – никто не слышит. И вдруг понимаю, что этюдник недалеко, я могу схватиться за ножку этюдника. Таки хватаю ножку, засовываю в щель каменных плит, и начинаю себя вытаскивать из воды. Руки замерзшие, тело замерзшее, но мозг диктует, что я должен спастись.

Я себя таки вытащил из воды. Кое-как закрыл этюдник, так чтобы мой шедевр не испортился. Выхожу на дорогу и начинаю останавливать машины. Никто не хочет остановиться – видят, что с меня вода течет. Я встал перед одним из такси, угрожая этюдником, что поломаю машину. Таксист выбежал с матом. Я ему рассказал все и сказал, что если он меня довезет домой, я ему заплачу очень дорого. Только попросил по дороге остановиться у главпочтамта. Позвонил Ире в Киев, рассказал ей все, сказал, что еду домой (а мы снимали квартиру где-то 30 км за городом), и попросил ее приехать в Петербург.

Ира прилетела через два дня и нашла меня дома без сознания с высокой температурой. В общем, это было мое первое воспаление легких. Ира меня выходила, а потом осталась в Питере и вместо меня ходила на уроки.

В Мухинке все были довольны Ирой, она была умнее меня, и кстати, рисовала не хуже, чем я.

3. «Ф» – фонд. Утрата. Мой акварельный Петербург. В Мухинке была такая традиция. Раз в полгода Мухинка делала такие полуофициальные выставки – отбирала лучшие студенческие работы, и богатые люди тогдашнего Петербурга (а это была партийная верхушка, верхушка советской интеллигенции) приходили и покупали эти работы по советским ценам для своих домов. Например, на отделении дизайна делали плетеную мебель для дачи, невероятную, все ручной работы, неповторимое, невозможно передать, что там придумывали! Была и живопись, станковая живопись, были работы очень оригинальные. Деньги шли институту, не студентам. Всё, что приносили студенты во время сессии, просматривали и на лучшие работы ставилась буква «Ф» – фонд. И это было для нас честью, если работа шла в фонд. Всё что я писал тогда, все пейзажи – забирали в фонд Мухинки. Я не знаю, кто это купил.

Два года я писал такой Петербург: мокрый Петербург, снежный Петербург, замерзший Петербург, дождливый Петербург, комариный Петербург. Я писал на улице, на перекрестках, при свете фонарей – очень сильные вещи.

Были работы, которые я не хотел отдавать и в институте не показывал. Я понимал, что это красиво, и моя жена говорила: «Никому не отдавай, никому не показывай! Это – наше!»

Однажды приходит мой друг армянин Гена, который тоже учился в Мухинке, и говорит: «Боря, надо сдать сессию, закончился семестр, а я так увлекся дизайном – домашних заданий с пейзажами у меня совсем нет. Дай твои работы я покажу, как свои, сдам сессию и верну тебе!» Я подумал: у него нет домашних работ, его ж выгонят из института – и отдал все, что было. И вот всё, что моя жена собрала, штук 25–30 этих невероятных петербургских пейзажей, которые я писал замерзая, с окоченевшими руками и ногами, он взял и отнес в институт!

Потом оказалось, что всем моим работам поставили «плюс» (зачет) и «Ф» (фонд). Все работы мои, под именем Гены, забрали в фонд! И ничего нельзя было бы с этим сделать – его бы выгнали из института, если б он сказал «это не мое»! Всё, что мы с женой собирали – мою тонкую, мою грубую, мою эмоциональную живопись. Вот этот Петербург, мой Петербург, который я писал через страдания – все эти работы ушли, и больше никогда я их не видел…

Немножко работ, которые я привёз из Питера в Ереван – это были портреты – все сгорело во время пожара в мастерской. Не завидую ни одному художнику, который такую творческую судьбу имел. Тогда не делали фотографий работ – у меня абсолютно ничего не осталось! А если бы могли увидеть, как я тогда писал, эти «жирные петербургские фонари», как говорил один поэт, из великих.

Уже потом, переживши потерю моей петербургской живописи, я сделал около ста маленьких работ «Петербург. Дождь». И вся серия тоже сгорела в мастерской в Армении. Чудом осталось всего лишь несколько работ. И эти работы сейчас висят в моей киевской мастерской.

А мастерской в Ереване, которая сгорела, я называл нашу трехкомнатную квартиру, которая вся служила мне мастерской.

4. Я ушел из Мухинки. Я ушел. Это было обидно, потому что то, что приобрел за два года Мухинки как художник – это больше, чем я приобрёл где-либо. Но, еще учась в Петербурге, я понимал, что я долго не выдержу: небо низкое, полгода ночь, полгода день, вода мокрая, земля мокрая. Акварели, которые я делал – мокрые, улицы которые писал – мокрые. А мне надо было солнце!

Я даже написал фразу: «В Петербурге небо такое низкое и плотное, что можешь вбить в него гвоздь или закрепить крюк, верёвку сбросить и повеситься. Не хочу я больше в Петербург – хочу домой в Армению, солнце хочу!»

Вернулся я в Армению. Сдал экзамены, поступил в Ереванский художественный институт. Только через год я узнал, что я мог привезти документы из Петербурга и перевестись в Ереван на третий курс. Но я тогда не жалел, не боялся за время, за годы. Мне нравилось учиться, тем более, что я себя никогда студентом не чувствовал. А чувствовал себя художником и писал только так, как я хотел. Замечания преподавателей слушал, конечно, но делал всегда наоборот.

И вот в Ереване проучился я три года, и с третьего курса перевелся в Киевскую художественную академию. Так что я в шутку рассказываю, что я учился во всех вузах бывшего Союза.

А в Киев перевелся потому, что меня очень просила моя жена. Ее родители были уже старенькими, они, естественно, отказывались ехать в Армению жить. Так что мне пришлось переехать.

III. Киев. Академия

1. Сценография. Я перевёлся в Киев. Андрей Владимирович Чебыкин сейчас ректор Академии, а тогда он был проректором. Он сам замечательный художник, график, посмотрел мои работы, помню, он даже позвал студентов: «Смотрите!» – было в моих работах что-то, что в Киеве не увидишь – яркая, сочная живопись, своеобразный рисунок. Помню, Чебыкин спросил: «А чего ты на графику не хочешь поступить? В твоей живописи такая графика есть!» Хотел к себе взять. Но я ж перевелся не только потому, что жена меня уговаривала – я очень хотел учиться на монументальной

живописи (в Питере я хотел на монументальную, в Ереване хотел на монументальную, в Киеве тоже хочу, а мне все время предлагали что-то другое). В общем, договорились, я получил согласие учиться на монументальной живописи и пошел себе домой.

А потом, в сентябре, когда уже начало занятий, я пришел и увидел приказ: определён на отделение сценографии. Вот почему именно на сценографию?! В Питере меня впихивали на архитектуру, в Ереване на художника театра и кино, и тут уже в Киеве на сценографию. Ну что же это такое! Я мечтаю о монументальной живописи! Я хочу фрески, я хочу росписи, хочу *великі* холсты!

До моего поступления в Киеве на сценографии преподавал Даниил Данилович Лидер, знаменитый сценограф, но когда я перевелся, он уже год как ушел, не преподавал. Преподавал его ученик, будущий мой хороший друг Игорь Несмеянов. Я знал, что были знаменитые сценографы, польские, русские, украинские, на весь мир знаменитые художники, которые делали революции не только в сценографии, но вообще в современном искусстве. Но я хотел стать художником монументалистом! Это была моя воля, это была моя мечта!

Игорь Несмеянов – это потрясающий сценограф и художник – я рассказал ему свою историю, вот так: «Дорогой, я учился в Петербурге, ходил в лучшие театры Петербурга. Я завидую и театралам, и сценографам. Но сказать, что я люблю театр, искусство театра – нет! Я терпеть театр не могу и ненавижу! Хотя знаю гениальных актёров, я их обожаю». А я видел грузинский театр Марджанишвили, «Кавказский меловой круг» – это гениально было! Я тогда был болен, в депрессии – я выздоровел после этого спектакля! Но я очень редко хожу в театр, потому что много хороших театров, которые для меня плохие театры. В общем, я сказал Несмеянову: «Не хочу в сценографию, не хочу. Я не умею так – сперва читать, а потом рисовать что-то. Это же надо пьесы читать, да? А я не умею пьесы читать! Не буду, не умею, и все тут!». Он меня выслушал, посмеялся: «Я тебя так понимаю. Но, Боря, – говорит, – есть выход из этого положения. Зачем тебе читать? В этой группе, куда тебя перевели, есть замечательные девочки, такие начитанные, ты попросишь, они тебе читают, а ты сидишь делаешь эскизы» – «Какие эскизы? Я не

рисую эскизы!» – «Тогда сразу пиши пару картин по этому спектаклю. А там уже режиссер разберется, что с этим делать!» Я говорю: «Ну, вряд ли смогу». А он говорит:» Кофе ты пьёшь?» – «Да» – «Вот пьешь кофе, начинаешь рисовать». Я говорю: «Я когда рисую, мне кофе не помогает!» – «Вот именно! Будешь водку пить и делать!» – «Слушай, – говорю, – ты мне нравишься!» Он мне: «Ты мне тоже нравишься!» И я остался на сценографии.

Потом, через год я понял, что сценография – это плюс, как и мое обучение в разных вузах. Это спасло меня от консерватизма в Киевской академии, он там ощущался вполне, а сценография была очень свободная, и она дала мне много – я стал свободным художником. И, кстати, оказалось, что сценография – это очень монументальное искусство. Это тоже мне открыл Игорь Несмеянов.

2. Конфликт. Как меня исключали из института. Хочу рассказать потрясающую историю, как у меня был конфликт с Сергеем Павловичем Подеревянским, моим преподавателем. Лесь Подеревянский, известный художник и писатель, мой большой друг – сын Сергея Павловича Подеревянского. Подеревянский-отец потрясающий художник, но тогда я не знал этого, он действительно был потрясающий художник. Я просто видел в нём консервативного человека, который не давал мне волю работать, как я хочу. Я любил писать свободно. Живопись, холсты я писал так, как чувствовал. А он у меня все время требовал: «Не смей делать эти все улетные вещи, смотри на натуру. Передай реалистично красоту натуры». А я не то что не умел, не хотел реалистично писать. Мне нравилась игра в художники. И все-таки я натуру писал как бы условную монументальную живопись. В общем, это у нас дошло до такого конфликта, что меня исключили.

Я один год проучился, и меня выгнали.

О, студенты взбунтовались! Арсен Савадов и вся команда – Лена Придувалова, Леша Аполлонов, Ира Горшкова, одногруппница моя, была очень боевая – сейчас известная кинохудожница, Цаголов Вася – вся эта компания сильных студентов, которые потом стали довольно известными мастерами, все за меня заступились – это бунт был! Первый бунт в художественной академии.

По поводу меня все ходили к проректору. Тогда Лопухов Александр Михайлович был ректором, он категорически отказывался меня восстанавливать. Они поступили хитро, пошли в ЦК КПУ, как бы с «национальным вопросом». Пришли туда, ни на кого не жаловались, никого не обвиняли, всех хвалили. Сказали: «Подеревянский – это великий художник. Наш ректор – это человек, у которого дипломная работа посвящена Ленину. А этот студент, Егиазарян – он потрясающий художник, добрейший человек, просто он армянин, у него такой национальный характер! Он очень хочет быть хорошим, но не умеет того, что тут от него требуют. Так получается – тут его не понимают. Обидно получается, тут национальный вопрос: единственный человек, которого выгоняют из института – другой национальности, наш брат армянин!» В общем, позвонили, потребовали закрыть «национальный вопрос» – и меня восстановили в институте.

3. Сергей Павлович Подеревянский. Когда меня восстановили в институте, важно было Подеревянского не дразнить. Я ж эксперименты делал, «уродовал» натуру, а он любил, чтобы все было академически. Культура академическая у него была высочайшая, невероятная! Вообще там в Академии царил такой академизм! У меня ещё один был преподаватель, который мне говорил: «Ну, Борис, ну аккуратненько – мягенько, мягенько, голубеньким – ну что это за цвет у тебя, красный, ну что это за ураган? Ты голубеньким, аккуратненько, тихенько». Вокруг ребята, мои однокурсники – Лена Придувалова, Юра Сенченко, Арсен Савадов – все интересно работают, но они как-то не переходили эту черту, не проводили тогда непозволительные эксперименты. А я – я же в Мухинке учился, и мог легко сделать классический рисунок, я очень хорошо это умел – но вот период был такой, я не мог правильно человека рисовать. Фигуры у меня вытягивались, выворачивались, превращались. После восстановления в институт надо было Подеревянского не дразнить – а я не могу иначе рисовать! Что делать? У нас в группе был однокурсник Сергей Павличенко, он был действительно мастер, писал реалистично, но так писал – это был восторг! Потом уже он всякие необычные штуки вытворял, очень талантливый;

но тогда он делал все академически – Сергей Павлович был для него авторитетом.

В общем, мы ставили холст, я начинал писать. Мы знали, что ровно в одиннадцать придёт Сергей Павлович, и в пол-одиннадцатого Павличенко переходил к моему холсту и всё гладил, сглаживал. Сергей Павлович приходил – я с кисточкой в руке стоял. «Ничего себе! Видите, Борис, можете, когда хотите!» А ребята все тихо хихикали. Когда уходил, мы знали, что больше сегодня он не придёт, и я писал. На следующий день Павличенко должен был опять сидеть за моим холстом, исправлять. Такие мои студенческие годы.

Что интересно, мы потом, через годы, смеялись с друзьями: было два бунтаря, которые пошли против Подеревянского: один из них – я, а второй – Лесь Подеревянский, его сын. Подеревянский-отец был строгий, воспитания был коммунистического, войну прошёл, был очень дисциплинированный. Талантливейший, высокой культуры художник, я потом, когда увидел его работы, просто забалдел. У такого художника надо было учиться, что ж я рыпался? А Лесь Подеревянский – он в силу возраста бунтовал против строгого отца. Сам Лесь сильный художник. Он сейчас известен совсем другим, но холсты, которые он делал – мощные! Серьезный конфликт был у него с отцом. Вот так, было два человека, которые взбунтовались против Подеревянского-отца, и мы с Лесем в этом были как духовные братья.

У Сергея Павловича училась потом моя дочка, Люсенька. Она говорила: «Папа, это милейший человек. Этот человек сама тактичность, это человек сама интеллигентность. Он такой нежный, он такой любящий человек – как ты мог, папа? Это, наверное, характер твой, вот тот самый, который и я иногда не выдерживаю». Говорю: «Он тоже был не масло, ты как думаешь».

Оказывается, что он, зная, что это моя дочка, особо деликатно и нежно относился к ней. Когда он уже был старенький совсем, года за два до его ухода из жизни, была его выставка в Историческом музее, напротив Андреевской церкви – большая итоговая выставка Подеревянского. И вот мне звонит Лесь, и с такой нежностью говорит: «Боря, я очень хочу, чтобы ты пришёл на папину выставку, чтобы ты что-нибудь о нём сказал. Мне архиважно,

чтобы ты пришёл» – «Слушай, твой папа – маэстро, кто я такой, чтоб что-нибудь о нём говорить?» (правда, к тому времени я уже был известный художник). «Боря, он обрадуется. Я знаю ваш конфликт, это должно уйти – папа уже старенький, ты должен прийти, его обнять – и это будет мир». Столько я почувствовал любви, сыновней любви!

И вот я прихожу на открытие этой выставки. Мама Леся – искусствовед, которая нам тоже преподавала. На открытии я попросил слова и сказал, что когда я учился у маэстро, выставок не было – чтоб увидеть своими глазами его работы; я знал, что Подеревянский – это великий маэстро, но я ж ничего не видел! И бунтовал. Сегодня прилюдно хочу просить прощения у маэстро: «Ты был моим преподавателем – для меня это честь! Я у тебя прошу прощения, что столько неудобств тебе доставил!» Мы обнялись, поцеловались – Лесь был доволен.

А через два или три месяца была моя персональная выставка в Киевском музее русского искусства (сейчас этот музей называется Национальный музей «Киевская картинная галерея»). Пришёл Подеревянский и выступил очень красиво. Сказал: «Я смотрю сейчас его работы, я как художник и как его преподаватель очень рад, что мой студент стал такого уровня художником. Да, он хлопец с характером. И наши отношения в институте не всегда были гладкими. Но недавно на открытии моей выставки он прилюдно попросил прощения у меня, что тогда со мной конфликтовал. «А сейчас я хочу прилюдно сам извиниться перед Борисом, что очень часто не понимал его стремления, его творческую индивидуальность». Мы обнялись. Присутствующих было много, все аплодировали. А мой взгляд в толпе искал Леся, он большой, его видно. И я увидел – Лесь был очень довольный. А я счастливый.

ЄВРЕЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ
Самуель Ровінскі Груско, Мемо Анхель, Паула Варсавскі, Ана Марія Шуа, Анхеліна Муньїс-Уберман

Пропонуємо до читання деякі з Антології літератури Латинської Америки, збірки прозових творів, авторами яких є латиноамериканські євреї. Вихідці з єврейських громад, розкиданих по неосяжних просторах обох Америк на південь від Сполучених Штатів, ці письменники дарують багатство описів і способів розуміння цих часто-густо невідомих 450 тисяч душ. До Антології включені також твори письменників, які з політичних, економічних або сіоністських причин живуть за межами країн свого походження. Однак, попри географічні відстані між цими письменниками та різними культурами їхнього оточення, усі вони пишуть твори та наративи, що є глибоко єврейськими – літургія, сімейне життя, містицизм, тлумачення Біблії, Талмуд, жахи Шоа – і водночас глибоко латиноамериканськими – життєвий досвід емігрантів, національна ідентичність, футбол, історичні та політичні теми, сільські красоти та інтенсивність міського життя. Переважна більшість творів, зібраних в Антології, спочатку з'явилися в часописі Revista Hostosiana/Hostos Review, виданні Університету Нью-Йорку. Четверте число часопису (2006) було присвячене літературі та культурі латиноамериканських євреїв. Професор Ісаак Голдемберг є головним редактором та видавцем Revista Hostosiana/Hostos Review. Стефен А. Седоу був запрошеним видавцем цього номеру. Для Антології літератури

Латинської Америки Седоу осучаснив зміст, додавши нових авторів. Більшість творів, що увійшли до збірки, написані іспанською мовою, деякі португальською і незначна кількість англійською.

САМУЕЛЬ РОВІНСКІ ГРУСКО

Samuel Rovinski Gruszco (Сан Хосе, Коста-Ріка, 1931–2013) – костаріканський письменник, автор п'єс, романів, оповідань та есеїв. В Коста-Ріці вважається одним з найвидатніших драматургів в історії країни. Лауреат чиселенних літературних премій. Був членом Костаріканської Мовної Академії.

ПОМАРАНЧІ НА ПЕСАХ

«Півсклянки соку більш ніж достатньо, Ханче. Якби я мав кавову плантацію, точно кажу тобі, най би була повна склянка, байдуже. Але оскільки я не маю кавової плантації, і спадку мені не випало, то кажу тобі – треба заощаджувати. Чесні статки заробляються заощаджуваннями. Усе, що більше за півсклянки соку – то марнотратство».

«Ти пам'ятаєш, скільки коштував один помаранч в Польщі? Ні, Ханче, це був пвзлотий, як тобі сказати, два з половиною колони. За цю ціну тут тобі дадуть мішок з сотнею помаранчів. Зараз ти мені скажеш, якщо вони такі дешеві, то можна й сто склянок соку налити. Але ні, Ханче, це хибний підрахунок. Кожна річ має свою ціну, і марнотратство то є марнотратство. І якщо робиться марнотратство, то як ми зможемо заощаджувати?»

«Нас тут п'ятеро в цій хаті. Так, Ханче, п'ятеро, бо служниця також людина. Ти мені скажеш, що вона не п'є свій сік? Ну давай, з двох помаранчів виходить одна склянка, з одного – півсклянки. Тобто, Ханче, щодня ми можемо заощадити п'ять помаранчів. Які за двадцять днів перетворюються на повний мішок, тобто заощадження двох з полониною колонів менше ніж за місяць. Добре, я не буду заперечувати, що це здається дрібницею. Але у злотих – скільки це буде? Це вже невеличкий статок за рік. До того ж, зверни увагу – два з половиною колонів на помаранчах, ще трішки на

вершковому маслі та хлібі, мінус десять на трамваї, десятка тут, колон там, Ханче: ось побачиш, це гарне заощадження!»

«Не треба прикидатися тим, ким ти не є, Ханче. Поводитися як багатії і при цьому бути перед усіма у боргу – то є гріх. А якщо й є грошенята – то що? Треба сувати їх людям у вічі? Гроші для того, щоби їх берегти; на старість, або якщо тебе переслідують. Як рятується життя? Грошима, Ханче… Але не сумуватимемо. Хто нас переслідує? Хто тут старий? Ми ще молоді, Ханче, і живемо на благословенній землі добрих людей».

«А банани? Що ти мені кажеш за банани, Ханче? У Польщі тільки аристократи їдять банани. Такі бідняки, як ми, бачили їх тільки намальованими на стінах. У цій благословенній землі ти можеш їсти свіжі банани досхочу, прямо з гілки. Але не думай дурниць, банани також мають свою ціну».

«Є люди, які не не вміють цінувати те, що мають. Я на власні очі бачив, моя красуне Ханче, як селяне залишають фрукти гнити на землі: помаранчі, папайї, персики, гуави і ще стільки інших; от хоч убий мене, Ханче, але я не всі назви пам'ятаю. А на Різдво вони витрачають усі гроші на яблука, груші, виноград, горішки й сухофрукти зі Сполучених Штатів. Ці люди не заощаджують, Ханче, не заощаджують. Тільки багатії будуть багатіями в цій країні. Їм не потрібно заощаджувати. Вони народилися багатими, Ханче. Але ми – що б робили, якби були бідними?»

«Коли я був маленьким, також хотів їсти банани й помаранчі. Знаєш, що мені казав мій дідусь, хай Господь береже його під своєю десницею? Євреї не мають їсти банани, Мейєр, так написано в Торі. І я мав йому вірити, бо ще не навчився читати Тору».

«Дітей треба вчити цінувати працю. І гроші також. Людина, яка не працює – ледаща, нікчемна і жадає грошей тих, хто працюють. Наші діти мають вивчити, що п'ять то є п'ять і що гроші не ростуть на деревах; так воно й є, Ханче. Ми з тобою будемо вбиватися на роботі, шоби потім наші діти викидали гроші на вулицю. Зробивши домашні завдання, вони мають допомагати тобі у хаті, а коли ми відкриємо крамничку, допомагатимуть нам продавати. Не опирайся, Ханче – думаєш, я поганий батько? Вони працюватимуть тільки на канікулах і в вільний час, як я тобі сказав. Я згідний, що вони

мають отримати освіту. Що за людина без освіти? Рубен буде лікарем, Ханче, найкращим лікарем у світі. Аде зараз вони з Рейзеле мають зрозуміти важливість роботи і заощаджень, і неприпустимість марнотратства».

«Подумаймо про Рейзеле, моя солодка Ханче. Через десять років вона стане вісімнадцятирічною панянкою на виданні. Якщо ми не заощаджуватимемо, як велить Господь, звідки ми візьмемо для неї достойний посаг? Хочеш, щоби ми пройшли через цю ганьбу, Ханче, і щоби нещасна Рейзеле залишилась без чоловіка?»

«Я тобі колись казав, що втомився від роботи? Мені подобається працювати, і також подобається заощаджувати. Ти добре знаєш, що інші із задоволенням торгують в Сан Хосе. Я ні. Я беру свою валізу і прямую до селян, в Асеррі і Вуелта де Хорко, і в Доту, де платять за ковдри готівкою. І мене запрошують поїсти з ними, Ханче. Де ти таке бачила? В Польщі, де селюки невігласи та антисеміти? То чого ж мені бідкатися? Тут у полі, Ханче, з цим чудовим сонцем увесь рік, з горами, які завжди видно, і з чистим повітрям. Тут бачиш, як росте усяка всячина; бо, Ханче, на цій благословенній землі що не посієш, усе дає плоди. Це як в раю, Ханче, можеш мені повірити. Це не як у Польщі. Там ми мали міняти наш літній одяг на зимовий, чи не так? Одяг на літо і на зиму. А тут ти можеш ходити в одних штанях і в одній сорочці увесь рік. Тут ми не потребуємо шуби, ані запаленої грубки увесь день, щоби захиститися від жахливої зими, як у Польщі. Тут нам не треба рубати дрова, ані розгрібати сніг, щоби добратися до хати. У цій країні маємо сонце цілий рік. Ну й дощ, ясна справа. Дощі протягом вісьмох місяців. Але скажи мені, Ханче – дощ когось вбив? Трішки ревматизму, там трішки застуди, тут бронхіту. Але від цього ніхто не вмирає, Ханче».

«Наше село у Польщі було дуже гарним, що сказати. Хіба я можу це заперечувати? Ліси, річка, поля пшениці. Усе дуже гарно, якби не селюки антисеміти. І немає гіршого антисеміта за поляка, Ханче; ті мені повір. Зараз, коли там німці, уявляю собі, з яким задоволенням поляки їм допомагають вбивати євреїв. Ну не плач, Ханче! Усі ми маємо рідних у Польщі. Але війна не триватиме усе життя, вони врятуються, ось побачиш, Ханче, повір мені. Але ж ти бачиш, що я маю рацію. Єврей має берегти гроші. Так хочуть гої. Ніколи не

знаєш, що може прийти в голову найкращої людини у світі. Вони завжди думають, що єврей багатий, що має усе золото світу, і накидаються на нього, щоб забрати його накопичення, коли заманеться. Але задовільняються награбованим і залишають життя. Так було в Іспанії. Так було в Росії. Так було в Польщі і так є в Німеччині. Ти кажеш, Ханче, що тут на цій богословенній землі, ніколи не буде погрому? Я також так думаю. Але краще не розслаблятися й серйозно заощаджувати. Ми, євреї, є жертовними ягнятами для усіх безсоромників землі».

«Також треба берегти добре ім'я. Якщо ти втрачаєш кредит, то втрачаєш ім'я. Перше, що треба робити із заробленим – це робити внески до каси. Хтось сплачує більш вчасно пану Соломону? Хіба я такий, як той швіцер Шмуель Р., що завжди запізнюється із внесками, щоби шльондратися з курвами і вдавати багатія, зі своїм відкритим Фордом і відпустками в Пунтаренас? Ні, панове. Мені цінніше чесне ім'я, що б вони там не казали, аніж вдавати багатія і не спати ночами, думаючи про банкрутство. Отакої, Ханче. Тому пан Соломон дає мені кредит із заплющеними очима. Чому? Бо я є чоловік слова, Ханче».

«Я ніколи не подам поганого прикладу своїм дітям, Ханче. Ти, може, бачила щоби я колись грав у покер, або в підкидного? Хоч як би мені хотілося зіграти одну-дві партії, я себе стримую. Ти ж не думаєш, що я можу програти в карти те, що такою важкою працею заробляю. Але не буду заперечувати, шо гра дуже захоплює. От візьмемо покер, наприклад. Маєш ти на руках трійко тузів і ставиш усе на них, і вже з насолодою думаєш про виграш. Але тут твій супротивник витягає чотири десятки і віднімає в тебе силу силенну грошей. Це ж зворушує, Ханче, чи не так? Та я знаю, що ти не розумієшся на покері, але ж можеш собі уявити. Ну от, то я сідаю позаду гравців, з моїм горнятком чаю з добрим лимоном та зі шматком кугелю – такий тільки пані Гуча вміє готувати – і дивлюся, як вони грають. Просто собі дивлюся; але заводжуся, нібито сам граю. Я знаю, в кого гарні карти, а хто блефує, хто хороший гравець, а хто швіцер. Якщо хтось програє, а я знаю, що він хороший гравець, то я такому даю гроші в борг без відсотків, уяви собі, Ханче, без відсотків. І він продовжує грати, а я насолоджуватись. І гроші завжди повертають. Ти колись бачила єврея, що не повертає борги?»

«Це райська країна, Ханче. Наші діти мають завжди про це пам'ятати. І не вимагати в нас речей, яких ми в Польщі ніколи не мали. І вміти дякувати Богові за те, що Він їм дав: щастя народитися в країні, де ніхто не зачиняє двері, бо крадіїв немає. І всі вітаються з тобою на вулиці, а не відкидають, як собаку, як це роблять німці й поляки. Тут люди слухають тебе з терпінням, бо знають, що ти вчиш їхню мову; і Президент Республіки, – слухай уважно, люба Ханче! – якщо зустріне на вулиці такого скромного чоловіка, як я, відповідає на привітання, знімаючи капелюха! Де, Ханче, де ти бачила щось подібне?»

«Треба щодня дякувати Богові, Ханче, і благати Його, щоби справи в Коста Ріці не пішли на гірше; і щоби наші діти не просили яблука й виноград, маючи під рукою помаранчі й банани, а їх тільки аристократи в Європі можуть їсти».

«Але я тобі обіцяю, моя солоденька Ханче, що на Песах на нашому столі будуть яблука, і груші, і виноград, і лісні горіхи, і сливи, й родзинки, і гарне вино Манішевіц, і всі тропічні фрукти. І знаєш чому, Ханче? Тому що в цей Песах виповниться десять років, як ми приїхали до Коста Ріки».

МЕМО АНХЕЛЬ (ХОСЕ ГІЛЬЄРМО АНХЕЛЬ)

Memo Ánjel (José Guillermo Ángel)(Медельїн, Колумбія, 1954) – письменник, викладач соціальних комунікацій в Університеті Медельїна. Народився у сім'ї емігрантів з Алжиру. Анхель належить до групи сучасних колумбійських письменників, які не пишуть і не думають у суто колумбійський спосіб, вони мислять універсально. «В усьому світі люди мають схожий досвід, живуть вони в Колумбії чи у Німеччині: мають сім'ю, працюють, страждаютьі переживають однакові трагедії, війну та еміграцію». Анхель здійснив глибоке дослідження юдейських класиків, у багатьох своїх творах досліджує свою власну історію сефарда і що значить бути юдеєм сефардом у сучасній культурі асиміляції. Написав чимало есеїв про внесок арабської культури в розвиток західної цивілізації, про роль єврейської культури та історії в сучасних літературних та філософських ідеях.

ПОРУЧ З КАНАЛОМ

Еріху Хаклю, який показав мені інший Відень. І навчив зрозуміти сенс спротиву.

Євреїв спочатку замикали у школах, таких як ця, де раніше вчилися їхні діти, а потім, відбираючи навмання, відсилали групами на залізничний вокзал, а звідти – на смерть в один з концтаборів – сказав худорлявий чоловік, показуючи на табличку на стіні, на якій було написано, що тут, у цьому приміщенні з жовтуватими стінами, утримувались віденські євреї. Гладкий чоловік, що його супроводжував, уважно прочитав табличку і спочатку відчув не острах, або відразу, або сум – відчув спеку. День був чудовий, сонце напікало. До того ж вони пройшли чималий шлях. – Але, – продовжував худорлявий чоловік з довгим волоссям, – тут всередині євреї вмирали з голоду. Вони не мали грошей, то були робітники, ремісники, службовці. Ще актори та торговці книгами. Знаходились, безумовно, люди, які ризикували й приносили їм їжу, але її було обмаль. Було забагато охоронців на вулицях і на вхідних дверях. Центр Відня – це необароко, там пахне королівським двором, австро-угорськими князями, генералами та панянками, що просяться на полотно. Але подалі від центру місто набуває іншого вигляду, з іншими трагічними та комічними історіями. Це відчував товстун, який, слухаючи свого супутника, уяваляв собі євреїв, що заходили до шкіл з валізою в руці, несли пальта й капелюхи, якусь постільну білизну, може, щось з порцеляни, і вели дітей за руку. Він припустив, що деякі з цих дітей не хотіли знову повертатися до школи, і тому дорогою слухали брехню від своїх батьків. Зараз вулиця була пуста, осяяна весняним сонцем, але він уявив її в ті дні переслідувань, заповнену рядами євреїв, які йшли з різних районів. «Якби моя мати була в ті дні у Відні, вона могла б бути в одному з тих рядів і нести батьківську чорну валізу«, – подумав товстун. І побачив її, з чорними косами, стягнутими у хвіст, в довгому пальті. Але навіть при цьому товстун не відчув суму, ані відрази, ані остраху. Йому було спекотно, він був сповнений здивування, наче дивився фільм, в якому був просто собі глядачем, з пакетом попкорну в руці.

Тут недалеко ще збереглися батареї ПВО нацистів. Вони надто потужні, аби їх знищити, і надто потворні, аби якось інакше їх використати. – Худорлявий чоловік з довгим волоссям крокував швидко, стискаючи ручку свого кейсу, набитого паперами. – Але я хочу показати тобі Аугартен, куди приходили робітники зі своїми сім'ями. Вони й тепер приходять, – сказав худорлявий чоловік. Волосся падало йому на лоба, і він майже посміхався, говорячи це, як хлопчисько, що оповідає якусь історію. Це подобалось товстуну, йому хоч і було спекотно, він продовжував уявляти собі, що було б з його матір'ю, якби вона була у Відні, коли євреї вийшли зі своїх домівок і їх замкнули у школах. Слова худорлявого чоловіка проходили перед його очима і перетворювалися на людей 40-х років, і серед них могла бути Марта Малахі, яка у дні війни (як дізнатися, які вони були, якщо ми й досі в ній?) мала вродливе обличчя і довгі коси і прекрасно могла знаходитися на одній з цих вулиць, ідучи за якимось іншим євреєм, який потів зайшов до школи, де його записали до книги і призначили шматочок зали або місце на подвір'ї. Марту, його мати могли внести до каталогу як товар із призначенням залізничний вокзал. Він побачив її, відмічену, із жовтою зіркою на серці, трошки налякану, як вона роздивляється на двері та вікна, щоби побачити когось знайомого, бо його мати дуже товаришувала із сусідами. Він побачив також, як вона посміхається та грається з дітьми. І якби його мати була там, товстун, може, й не народився б і ця історія, яку він собі уявляв, слухаючи слова худорлявого чоловіка, ніколи б не трапилася. Товстун подивився на вулицю, що вела вглиб. Вони вже перейшли через Дунайський канал, і там попереду точно була ріка. Він уявив собі холодну воду на своєму гарячому тілі. Худорлявий чоловік з довгим волоссям продовжував міцно чіплятися за свого кейса, говорячи про спротив, про малодоступні архіви, про ліваків, про мучителів, про простих робітників, про людей, які раніше населяли будинки на вулицях, якими вони йшли, але тепер їх там немає і вони ніколи не повернуться, бо їх змусили зникнути. І товстун, не відчуваючи суму, ані відрази, ані остраху, йшов за ним, задихаючись, бо від спеки його кров закипала, до того ж йому дошкуляла власна вага і те, що худорлявий чоловік йшов швидко і говорив без припинку. Те, що він говорив без

припинку, було прекрасно, бо тоді товстун дивувався тому, що він йде цими вулицями, не шикуючись по рядах і не відмічаючись, не задаючи собі запитань і не шукаючи відчайдушно надію. І можливо через це, тому що він по інший бік від того, що тоді сталося, товстун почувався спокійно. Так було, доки вони не увійшли до Аугартену, і там він зустрівся зі своєю молодою матір'ю, вона сиділа на лаві. На ній було довге пальто і на грудях жовта зірка, погано вирізана. «Не було на що купити готову», сказав собі товстун, який, на своє здивування, також був у довгому пальті і з зіркою на серці. Він почав думати, що б він зробив, щоби продовжувати жити тепер, коли б не міг надалі працювати викладачем. Поруч з ним худорлявий чоловік щось записував до гросбуху. «Одні залишаться, інші загубляться, від одних залишиться пам'ять, від інших тільки ім'я, яка ні про що не скаже», казав він. І записував імена та дані з неймовірною швидкістю. Заповнивши перший зошит, вийняв з кейсу інший, також гросбух. Товстуну, який вже не був товстим і не відчував спеки, здалося дивним, що почерк худорлявого чоловіка, незважаючи на швидкість, з якою він писав, був як вишивка. Потім товстун, який вже не був товстим і не відчував спеки, а навпаки, холод, зупинився і запалив сигарету. Він палив і роздивлявся усіх, хто були в Аугартені. Вони були самотні, без облич, з величезними капелюхами на голові, в неймовірно великих пальтах. І мати за ним з чорною валізою. – Тобі ж ніхто на надає ніяких наказів, – сказав їй товстун, який уже не був товстим. Мати усміхнулася. – То ти не увійдеш до цієї школи, – ствердив чоловік. Мати усміхнулася. – То ти ж не попадеш у цю пастку, не підеш на вокзал. – Голос товстуну переривався. Мати усміхнулася. – Ми зможемо сховатися. Голос товстуна, який вже не був товстим, став майже нечутним, як подих хворого на бронхіт. Перед ними худорлявий чоловік з довгим волоссям надалі робив записи до гросбуху. Він робив це дуже ретельно. З дитячим виразом на обличчі. День добіг кінця, товстун знову став товстим, худорлявий чоловік знову вчепився у свого кейса. Вони спустилися до підземки і там піднялися на лінію 1. – Цією користуються місцеві бідняки, – сказав худорлявий чоловік, посміхаючись. – Дякую, – сказав товстун. І не відчув усередині остраху, ані огиди, ані суму, тільки велику

братерську любов до худорлявого чоловіка. І знову побачив матір, як вона сидить на лаві в Аугартені, дивлячись на ПВО. Вона зняла зірку і старілася там, дивлячись як бігають діти віденських робітників поруч із Дунайським каналом.

Паула Варсавскі

Paula Varsavsky (Буенос-Айрес, Аргентина, 1963) – письменниця, журналістка, викладачка, спеціаліст з англосаксонської літератури. Народилася у сім'ї відомого аргентинського астрофізика Карлоса Варсавскі. Авторка двох романів, позитивно сприйнятих критикою та включених до університетських курсів в Аргентині, Великій Британії, Німеччині та США. Є також авторкою оповідань, що включені до антологій іспанською, французькою та англійською мовами.

ЗОЛОТИЙ КУПОЛ

Щойно побачивши золотий купол, що підносився над Старим Містом, я його впізнала: моя бабуся нам подарувала гру з дерев'яними деталями, щоби складати Старе Місто Єрусалима.

Ми його складали десятки разів в одній з кімнат вдома у моїх діда й бабці на Авеніда Лібертадор. То була квартира, до якої я б воліла переїхати, без бабці Ельси, звичайно. Я її багато разів питала, чому б нам не помінятися домівками, ми б переїхали сюди, а вона до нашої квартири. А кімната, в якій ми складали Старе Місто, була раніше кімнатою моєї тітки. Деталі ми зберігали у скриньці, під неї ми клали план. На ньому було вказано, куди встромляти кожну деталь. І були ще мури.

Я нічого не знала про Ізраїль і дуже мало про юдаїзм. Ми з братом просто його складали. Він постійно оголошував мені шах і мат, пронизував своїм інквізиторським поглядом. Брат казав мені, що я погано вимовляю слова, або робив запитання, на які я ніколи не могла відповісти. Він був на п'ять років старший, я кажу був, бо зараз ані він за мене не старший, ані я за нього. Відколи він поїхав жити у Китай, я нічого не знаю про його життя, а це вже десять

років. Що він поїхав до Китаю, звучить як анекдот, але це правда. Там, здається, він навіть одружився з китаянкою. Нічого дивного, он їх там скільки. Тут також є китаяночки, не знаю, навіщо було їхати так далеко, сказала одна подруга моєї матусі.

«Ізраїль як оцей шматочок», сказала мені якось бабця. Вона показувала на смужку оббивки сидіння в їхньому авто. Вони казали автомобіль. Я думала про бетмобіль. «А араби мають оце усе», вона провела рукою по решті оббивки сидіння. Я, мабуть, подивилась на неї з виразом – а мені що до цього. Для мене це не мало ніякого сенсу. Мої батьки ніколи мені не говорили про Ізраїль. Бабця завжди намагалася втлумачити щось, від чого я ухилялася щосили. Вона так наполягала, що я вже не розуміла, про що йдеться. Благала в глибині душі, щоби вона припинила. Бабця розповідала, що моя тітка поїхала в Ізраїль, але нічого не зрозуміла. Увесь час прасувала сорочки у кібуці. Одного разу бабця сказала також, що записала нас до Юдейського Клубу. Не пам'ятаю, чи я колись туди ходила, думаю, що якось бачила квиток цього клубу, коли перевертала шухляди письмового столу свого брата. Папірці були складені абияк, вперемішку з олівцями, порнографічними журналами та проводками. Пізніше бабуся мені пояснила, що напевне мама кинула платити внески.

Декілька років ми святкували Юдейський Новий Рік, їли гефільте фіш, такий пудинг, що його готували з трьох різних риб, в риб'ячому холодці зі шматочками моркви і петрушки усередині. Потім подавали суп з кльоцками з маци і, насамкінець, запечену курку з картоплею та бататами. Вечеряли ми в їдальні, вдома в дідуся з бабусею. Я мала приходити гарно вбраною. Кожного разу мій дідусь, зі своїми вусами і в окулярах, казав: «Ти все гарнішаєш».

Вечері були напружені, вони майже завжди закінчувались неминучими образами й сварками між мамою й бабусею. Ельса у подробицях розповідала про свої поневіряння в пошуках підходящих рибин для приготування страви. Згадувала характеристики кожної та як вони комбінуються і чим замінюють в Буенос-Айресі ті, до яких звикли в Україні. Розповідала про пошуки jrein – хрону, обов'язкового супутника гефільте фіш. Завжди попереджала нас що він гострий. Нам з братом ставили великі склянки з водою, на які дивилися презирливо. Мої дідусь з бабусею вважали, що пити

багато води під час їжі шкідливо. То бували ситуації, які незрозумілим чином розпочиналися і ще незрозумілішим чином закінчувалися. Інколи вони обривалися посередині, інколи на другій страві. Не знаю, що бувало на десерт, навряд чи ми до нього доходили.

Їдальня була великою, з розсувними дверима. Одна зі стін була затягнута шпалерою, з дуже витонченим зображенням святкової вечері на сірому фоні. Моя бабуся Ельса пояснювала це тим, хто не розумів або не бачив. Був величезний стіл кольору червоного дерева і стільці в англійському стилі. На вікнах фіранки з цупкого шовку блакитного кольору. Все блищало. Спочатку ми ненадовго сідали у вітальні поспілкуватися. В якийсь момент бабуся Ельса сповіщала, що можна пройти до їдальні. Бували ще запрошені, родичі або друзі дідуся з бабусею. Моя бабуся мала багато братів і сестер, вона була молодшою з одинадцяти, народилася, коли її мамі виповнилося сорок сім. З Росії вони поїхали до провінції Сан Хуан. Деякі й зараз там жили: Абраша, Менаша, Люба, Саша та інші.

Для мене російська мова була єврейською, як і barenikes – вареники з вишнею чи картоплею. Моя бабуся любила російську мову, вчила її нас з братом. Про yiddish я нічого не чула, аж доки бабуся мені не сказала, що трохи розуміє голландську, бо вона трохи схожа на німецьку, яку вона вивчила, коли перебувала в Німеччині, аж до посадки на корабель в Гамбурзі до Аргентини; до того ж, вона схожа на yiddish.

Моя друга бабця, татова мама, також була єврейкою, але з нею ми ніколи не відмічали єврейських свят. Тато був антирелігійним за визначенням: усе, що тхнуло релігією, йому не подобалось. Єдине, що він мені розповів, це що хлопчиком прочитав дитячу адаптовану версію єврейської біблії. В мами прослизав, час від часу, якийсь коментар на єврейську тему. Вона, здавалося, зосередилась виключно на темі нацистів, усе її дитинство було просякнуте острахом, що вони прийдуть в Аргентину. Їй не подобалось усе німецьке, але далі вона не йшла.

Одного разу, за обідом з бабусею у неї в їдальні, я сказала їй, що не розумію, що значить бути євреєм. До того ж, мені здавалось, що бути ним чи ні не є таким уже й важливим. Вона відповіла, що колинебудь мені скажуть «срана жидівка» або щось на кшталт, і тоді

я зміню свою думку. Вона розказала мені, що ходила до приватної німецької школи в Сан Хуан. «Мене послали туди, бо коли ми приїхали до Аргентини, я говорила російською й німецькою, а іспанської не знала. Мені багато разів казали, що маю чудову іспанську, настільки прекрасну, що відчувається, що вона вивчена». Потім вона розказала історію про свого сусіда за партою, якось він сповістив, що не сідатиме більше з нею поруч, «тато заборонив йому сидіти разом із жидівкою».

Моя бабуся знала, як ставилися до євреїв в Росії. Ще одного слова вона мене навчила – погром. Котрусь з її сестер чи тіток зґвалтували під час погрому, бунту проти євреїв. «Виходити вбивати їх просто так, – пояснювала вона мені. – І ґвалтувати жінок».

Одного разу я провела з бабусею День Прощення. Вона приготувала їжу і сказала, що ми розпочнемо їсти, коли з'явиться перша зірка. Вона інколи постувала, інколи ні. Залежало від стану здоров'я. На той час «родинні» святкування Єврейського Нового Року вже припинилися. Після смерті мого дідуся, мені тоді було тринадцять років.

Я зацікавилась Ізраїлем через багато років завдяки одній моїй ізраїльській подрузі. Ніщо з того, що мені розказували в сім'ї, не пробудило мого інтересу: це було якесь далеке місце, куди їздили люди, які брали участь у заходах, про які я ніколи нічого не чула, відвідували клуби, чиї назви були ледь знайомі, як ото Акоах або Макабі. Більше того, йшлося про мову, жодного слова якої я ніколи не чула, окрім як на весіллі якогось далекого родича або на Бат Міцві. Місця, до яких я не належала.

Ані єврейська релігія, ані культура не були мені прищеплені; за виключенням, щоправда, Золотого купола.

Ана Марія Шуа

Ana María Shua (Буенос-Айрес, Аргентина, 1951) – авторка декількох романів та п'яти збірок коротких оповідань, що отримали міжнародне визнання. У 16 років опублікувала свою першу збірку поезій. Її книжки для дітей були нагороджені національними та міжнародними преміями, їх читають в усій Латинській Америці та Іспанії. Твори авторки перекладені чотирнадцятьма мовами.

КНИГА СПОГАДІВ
(фрагмент роману)

Дідусь Хедалія

Дідусь Хедалія був людиною сталих звичок. Кожного дня о п'ятій по півдні він ішов пити англійський чай до кондитерської Річмонд на вулиці Флоріда і сідав теревенити з друзями та роздивлятися дівчат, які проходили повз.

Ніколи в житті дідусь Хедалія не ступав ногою в кондитерську Річмонд, що на Флориді: він завжди ходив до бару Леон.

Можливо, дідусь Хедалія ніколи й не ступав ногою в кондитерську Річмонд на Флориді (в прямому сенсі), бо він сідав за столик на хіднику. Ну, може, колись і ступив, щоби сходити до туалету. Можна було б подумати, що він сидів усередині, коли дощило, але це не так. Коли дощило, він не приходив, бо дівчата не проходили повз.

Дідусь Хедалія ходив у Річмонд і в бар Леон, бо був лихварем і мав клієнтів тут і там. З клієнтами громади він зустрічався у барі Леон, а з рештою – в кондитерській Річмонд.

Дідусь Хедалія ніколи на давав у борг людям з громади під відсотки, бо на це погано дивилися.

Але ж він нічого ніколи не давав у борг без відсотків.

Лихварям не дозволяли заходити до бару Леон.

Брехня.

Дідусь Хедалія, як зістарився, зустрічався з клієнтами у Пумпернiку, то такий снек-бар, де продають гамбургери. Дідусь Хедалія гамбургери не полюбляв, але Пумпернік дуже йому подобався, бо там не було офіціянта – сиди собі за столиком досхочу, і платити не треба.

Пумпернік римується з куентернік.

Куентернік десь трохи схожий на лихваря.

Куентернік нічого спільного не має з лихварем.

Куентернік це такий собі торговець.

А дідусь Хедалія був і лихварем, і куентеріком.

Як лихвар він заробив більше грошей. Як куентерніку довелося йому багато їздити на ровері, аж поки купив свого першого авта.

Скажімо, дідусь Хедалія зустрічався з іншими чоловіками в барі або у кондитерській. Вони, можливо, були його клієнтами, бо дідусь Хедалія ніколи не мав друзів. Вони абсолютно точно дивилися на дівчат. Поки все вірно? Ви згідні?

Ні.

Дідусь Хедалія був дуже товариський. Мав багато друзів. Майже усі його друзі були емігрантами, як і він, але товаришував і з креолами. Не всі емігранти мали друзів креолів.

Через багато років, коли дідусь Хедалія знайомився з кимось із дітей емігрантів, одразу питав прізвище і потім казав, що він плив пароплавом з кимось, якого звали так само. Хто вперше таке чув, тому це дуже подобалося, той починав ставити купу запитань про цю особу, щоби спробувати з'ясувати, чи це був хтось із його родичів.

Дідусь Хедалія завжди був жахливим скнарою.

Дідусь Хедалія не завжди був жахливим скнарою.

Коли дідусь Хедалія був молодим, йому страшенно подобалось шикувати. Тільки після Катастрофи він перетворився на Копійчану Душу.

Дідусь Хедалія став Копійчаною Душею, коли його діти вже виросли.

В ті часи, коли він купив Старий Дім, дідусь Хедалія в чомусь був скнарою, а в чомусь йому подобалось шикувати.

Дідусь Хедалія мав автівку Hispano Suiza і вивозив нас усіх на прогулянки, а мені замовив пальтечко з бобрового хутра, і ми усі їздили влітку в Уругвай. До Посітос. А не віриш мені, то подивися, ось фотки.

То не була Hispano Suiza, то був купе Пакард, і ми його називали «вона, Пакард». Влітку ми завжди їздили до Мар де Плата. А не віриш мені, то подивися, ось фотки.

Якщо не видно морських левів, то невідомо, чи це Мар де Плата. І невідомо, чи це Посітос.

Дідусь Хедалія обожнював Кайзера, через що назвав дядька Пінче Ісааком Гіл'єрмо. І взагалі обожнював німців, до часів другої війни.

Після другої війни німців він ненавидів та боявся, але однаково продовжував обожнювати.

Дідусь Хедалія підтримував Ірігоєна, і тому дав дядьку Сільвестре друге ім'я – Іполіто. А перше – Шлойме, але тип з реєстрації не зрозумів або зробив вигляд, що не розуміє.

Дідусеві Хедалія до політики було байдуже.

Дідусь Хедалія у Польщі був комуністом. Потім потрапив до Аргентини і став пансистом.

Ну як він міг бути комуністом, він так тягнувся до релігії.

Коли ти комуніст, то до релігії тебе більше ніколи не тягне.

Дідуся Хедалія більше ніколи не тягнуло до релігії. Він просто слідував традиції. Що б не казали.

А чого він тоді вигнав тітку Худіт?

Тітка Худіт завжди була занудою, нестерпучою, мужланкою і нестриманою на язика, тож дідусь Хедалія здихався її начебто через релігію.

Брехня.

Де брехня?

Якщо йому начхати було на релігію та на політику, то чого він назвав Іполіто дядька Пінче?

Бо йому було начхати на політику, але він був за Ірігоєна.

Коли бабуня щось казала, дідусь Хедалія коментував: вона має рота і ним говорить. Інколи казав: є цитата з Талмуду, там про те, що якщо воно дурне від народження, то воно буде дурним усе життя, і чим більше воно говорить, тим помітніша дурість. Потім повторював цю фразу на івриті.

Онуки тітки Клари пішли до школи, де вчили івриту. Відтоді, цитуючи Талмуд, дідусь Хедалія більше не повторював фразу на івриті.

Дідусь Хедалія і бабуня дуже одне одного любили.

Дідусь Хедалія і бабуня дуже одне одного любили у свій спосіб.

Коли дідусь Хедалія ховався в хаті бабуниних батьків, щоби врятуватися від польського війська, він ніколи не казав «вона має рота і ним говорить».

Коли дідусеві Хедалії не подобалася їжа, він її кидав на підлогу. Якщо, наприклад, не вистачало солі або вона не була достатньо гарячою.

Коли дідусь Хедалія говорив, а бабуня його перебивала, очі в дідуся наповнювалися сльозами, і він дивився на неї, нібито кажучи: то я вже такий старий, що будь-хто може мене зневажати. Коли говорила бабуня, дідусь Хедалія перебивав її безперестанку.

Дідусь Хедалія продавав речі на виплат.

Які речі?

Які завгодно речі, важливими були не речі, а виплат.

То так було бути куентеріком?

Так.

Спочатку він торгував із землі, потім на ровері, але коли придбав першу автівку, ніколи її не використовував для торгівлі, тільки для прогулянок.

Дідусь Хедалія казав, що коли людина увесь ранок тисне на педалі, то роботящий чоловік має право на те, щоби його дружина присолювала їжу. Цим він хотів сказати, що якщо їжа недостатньо присолена, то роботящий чоловік має право кинути її на підлогу. Коли дідусь Хедалія зовсім зістарився, не міг їсти з сіллю, бо тиск підіймався. Але міг, як і раніше, їсти дуже гаряче.

Продавати речі на виплат – ось що робили куентеріки. Куентеріки об'єднувались у кооператив куентеріків. Дружини куентеріків забирали речі з кооперативу зі знижками або за собівартістю. Але ніколи в житті їм би в голову не прийшло купувати на виплат.

Коли дідусь Хедалія щось брехав, він поплескував себе по лівій колінці.

Дідусь Хедалія мав артроз у лівій колінці, вона була в нього розпухла й деформована, і він її поплескував увесь день.

Дідусь Хедалія мав крамницю тканин в районі ла Бока.

Крамниця звалася Продаж шовку, хоча там не тільки шовкові тканини продавалися.

Коли дмухав вітер «судестада» і ла Боку заливало, дідусь Хедалія робив Великий Розпродаж за Собівартістю через Повінь.

Щоби тканини не помокріли, їх завжди викладали десь у високому місці.

На Великий Розпродаж за Собівартістю через Повінь дідусь Хедалія мав намочувати тканини десь на задвірках.

Крамниця на ла Бока, вона була до чи після?

Вона була після того, як дідусь Хедалія кинув торгівлю на виплат, але до того, як він зайнявся лихварством.

Дідусь Хедалія завжди був лихварем, навіть у Польщі.

Дідусь Хедалія не міг бути лихварем у Польщі, він коли сюди приїхав, був зовсім молоденьким.

Є люди, які беруть відсотки ще в материнському череві. Є люди, що з'явившись на світ, дають у борг повитусі під заставу майна.

Лихвар то елегантна форма сказати позичайло.

Лихвар то нічого елегантного.

Дідусь Хедалія був позичайлом і також лихварем. І відколи перестав кроїти і шити собі одяг, вже не був елегантним.

Улюбленцем дідуся Хедалії був дядько Сільвестре, бо він вставав дуже рано і грав з дідусем у доміно.

Дядько Сільвестре був єдиним із дітей, з ким дідусеві Хедалія було цікаво розмовляти. Він, наприклад, заходив до спальні Сільвестре, дивився на його бібліотеку і запитував, скільки коштує перепродати книги. Також розказують, що якось у неділю він повіз його кататися на трамваї і купив йому сандвіч із шинкою.

Дідусь Хедалія не їв свинину, бо це забороняє релігія.

Дідусь Хедалія не їв свинину на людях.

Дідусь Хедалія сам був свинюка.

МОВА

Коли старший з дітей дідуся Хедалії й бабуні, той що згодом став дядьком Сільвестре, почав ходити до школи, він іще (як це буває зі старшими дітьми в родинах бідних емігрантів) не володів місцевою мовою.

Цей недолік, в очах товаришів, завдавав йому величезних моральних страждань. За декілька місяців він уже мав багатий вокабуляр, не гірший, ніж в будь-кого з інших хлопчиків, дуже швидко виправляв свої синтаксичні й граматичні помилки в іспанській, але потребував довгих років, щоби почати вимовляти цю жахливу «рр» іспанської мови, фрикативну дзвінку альвеолярну: кінчик язика відмовлявся вібрувати, імітуючи мотор – він її чув із заздрістю від

набагато молодших хлопчиків, цю вібрацію він міг імітувати верхньою губою, але не клятим кінчиком язика. (Пінче, який навчився говорити, імітуючи Сільвестре, як імітував його і в усьому іншому, ніколи не зміг навчитися вимовляти подвійну «рр», що вдалося Сільвестре набагато пізніше, вже у парубковому віці).

Скажи подаррунок, казали йому хлопчики. Скаже ерре і ерре гітарра, казали вони йому. Скажи муррлика мурркоче – моррозива хоче. А на письмі Сільвестре плутав территорію з територрією, і вчителька дивувалася цій складності в такого гарного, такого блискучого, такого багаторазово відзначеного учня.

І ось одного дня Сільвестре прийшов розлючений і рішучий до Старого Будинку і проголосив, що в цій хаті ніколи більше не говоритимуть Іншою Мовою, тою, що його батьки привезли із собою з-за моря. Ця агонізуюча мова, якою і в країні, звідки приїхали дідусь Хедалія з бабунею, не всі розмовляли, то не була мова більшості, нею навіть у школі не змушували розмовляти, для них це була мова їхніх батьків, їхніх друзів, їхніх дитячих ігор, їхніх колискових, перших слів кохання та прокльонів та, назавжди, мова цифр: єдина мова, якою можна вести розрахунки. Інша Мова, інтимна, власна, справжня, єдина, Мова, що не належала ніякій країні, мова, з якої стільки людей насміхалися, яку багато хто називав говіркою, Мова, яку ніхто, окрім них і таких, як вони, не поважав і не любив. Мова, що була приречена померти з їхнім поколінням.

І тим не менше, коли прийшов Сільвестре, прийшов того дня зі школи і не знявши фартуха виголосив, що сеньйорита наказала, щоби у нього вдома усі говорили виключно іспанською, ніхто не здивувався. Дідусеві Хедалії ідея дуже сподобалася з двох причин: бо йому потрібно було в його роботі куентеніка, тобто торговця, покращити якомога більше своє володіння мовою країни, у якій він жив, а також через те, що він отримував ще одну нагоду принизити свою жінку перед дітьми (що було його улюбленою забавою). Бабуні, яка ніколи вільно не володіла мовою більшості, навіть в країні, де народилася, іспанська здавалася мовою брутальною, невиразною і, головне, недосяжною, і дотепер вона якось перемагалася за допомогою жестів, усмішок і пари-трійки слів, коли щось

купляла. То був час, коли м'ясник дарував печінку для кота. Бабуня вказувала на шматок кров'яної печінки і дуже сором'язливо посміхалася, а м'ясник загортав її у великий аркуш газети.

Але що ж поробиш – так сказала сеньйорита, так тому й бути. Бабуня трішки побоювалася вчительки, вона для неї була майже чиновницею прикордонної служби, призначеною еміграційними начальниками спостерігати зсередини за родинами емігрантів і впевнитися, що вони добре переплавляються в горні рас.

Отак мова колискових і слів кохання та прокльонів тих, хто стали дідусями й бабунями, зникла, хоча б на поверхні, з дому родини Ріметка, вона назавжди залишилася замкненою у великій спальні, і молодші діти практично її не розуміли.

За межами спальні дідусь Хедалія задовольнявся тим, що не розумівся зі своєю жінкою іспанською, у ще більш повний і водночас більш витончений спосіб, ніж коли вони не розумілися тою мовою, яка була рідною для них обох. Ось чому в Книзі Спогадів обмаль або й зовсім бракує слів, яких немає в іспанській мові.

АНХЕЛІНА МУНЬЇС-УБЕРМАН

Angelina Muñiz-Huberman (Єр, Франція, 1936) – мексиканська письменниця й поетка. Прийняла юдаїзм, дізнавшися про своє сефардське походження. В 1942 р. сім'я Муньїс перебралася в Мескику. Отримала освіту в Університеті м. Нью-йорк та в Автономному національному університеті м. Мехіко, захистила дисертацію з літератури. Викладає в Автономному національному університеті у Мехіко. Є лауреаткою чисельних літературних премій. Нагороджена іспанським орденом Ісабель Католицької.

РОМАНТИЧНИЙ СЕФАРД
(уривок з роману)

О, Мексика!

Прибуття іспанських біженців республіканців до Мексики не було мажорним. Не таким веселим, як очікувалось. Не таким

легким, не так приязно сприймалося населенням. Не було ані таким вже приємним, ані таким собі проявом милосердя. Воно проходило потихеньку, поступово. Спочатку прибули діти – їх стали називати «діти Морелії». Згодом інтелектуали, які об'єдналися довкола Дому Іспанії, і нарешті основний потік емігрантів. Громадська думка настільки розділилася, що дві газети представляли дві протилежні позиції. Ті, що були проти приїзду біженців, читали «Ексельсіор», прихильники ж – «Ель Насьональ». Матео читав обидва часописи, щоби дізнатися про суперечливі новини. Це його розважало і допомагало скласти більш-менш об'єктивне враження про події. Він почав колекціонувати заголовки – чи то трагічні, чи смішні: «Вбивство за кривий погляд»; «Зарізав свою матусю гострим ножиком без причини»; «Стрілянина в генделику Спогади про майбутнє – не пригостили чаркою»; «Чорна удова вийшла на волю»; «Стриптизерша вкусила суддю і не була засуджена». Оскільки наш Матео був розумником, він швидко збагнув, що хоча мова в новій країні була та сама, слова мали інші значення, і жести, і тим більше наміри. Якщо його запрошували на вечерю (а він завжди був страшенно голодний на восьму вечора, це означало щонайменше на дві години пізніше. Якщо йому казали, що це твій дім і він приходив з наміром оселитися, його вишпурювали на вулицю. Якщо йому казали: «Побачимося завтра», це означало, що ніяких побачень більше не буде. Якщо говорили про наступний міст, то це було про 5 днів вихідних. Він вивчив, що «бакалавр», просто, без нічого, то є власне ім'я, набагато важливіше, аніж пан Перес чи пан Гонсалес. Що любим друзям треба казати: чувак, свинюка, уйобок, мудак. Що сантехнік, столяр, електрик то «майстри». Що китаєць то не азіат, а особа з кучерявим волосся (це при тому, яке воно в них гладеньке). Що офіціант завжди «юнак», хоч би йому й 90 було, але «старим» може бути навіть хлопча.

Тоді він згадав дещо з того, що розповідав Фред, як посол Де Негрі вручав вірчі грамоти уряду республіканців Мануеля Асаньї. Він прийшов у кітелі, перепоясаний перевісями і з пістолями за ременем.

Зараз, коли він живе в Мексиці, це асоціюється з пісенькою, яка постійно звучить по радіо:

На своєму конику буланому
Дуже здалека я, ви раді?
А за поясом маю пістоля
Саме ним надаю поради.

Мабуть, поради, що він їх надав Асаньї, були не дуже добрими.

Інші нові для Матео слова походили з мови науатль. Наприклад, «ферретерія» – магазин господарських товарів – тут буде «тлапатерія».

Цього слова жоден іспанець не вимовить, хай йому грець. Але приїзд біженців, у свою чергу, також змінив значення деяких слів. «Гачупін» був раніше синонімом іспанця, а тепер так називають тільки тих, що жили у Мексиці до прибуття республіканців, а останні не гачупіни, а біженці. Додався ще й неприємний політичний присмак – гачупін це зазвичай франкіст.

Справа в тому, що Матео Німецький II, бігаючи містом у пошуках роботи, фотографує все, що йому здається мальовничим. Трамваї жовтого кольору на Сокало; покутники, що повзуть на колінах до собору; продавчині-індіанки у своїх різнокольорових шатах; кіоски зі смаженим м'ясом та напоями; гомін вулиць і товари, розкладені на землі.

Переклад з іспанської Ірини Бонацької

Ігор Талалаєвський

«У ЛІТЕРАТУРНОМУ, ТЕАТРАЛЬНОМУ СЕНСІ Я ДИТЯ ДІДА, ЗВИЧАЙНО…»

бесіду вела Світлана Сімакова

З письменником, сценаристом, продюсером, художнім керівником театру «Ательє 16» Ігорем Талалаєвським ми зустрілися після публікації в журналі «Єгупець» унікальних матеріалів з архіву його діда, київського єврейського письменника Матвія Талалаєвського.

Пане Ігорю, мої вітання!

Зустріч з архівом Матвія Ароновича була дещо містичною. Я намагалася відновити історію створення українського перекладу вірша «Рим» Осипа Мандельштама. Мені дуже хотілося подумки переміститися у воєнний Воронеж, де в 1941–1942 роках поет і перекладач Сава Голованівський працював спецкором «Червоної зірки», й раптом у мене виникло дивне відчуття, що цей час існує тут і зараз, що межі цілком прозорі. Саме тоді Леонід Фінберг розповів про унікальний архів вашого діда. Хроніка воєнних років, у яку я занурилася завдяки листам Матвія Талалаєвського, була феєричною машиною часу: в його листах Голованівський був живий, ось він приїхав, прийшов, вийшов, сказав… Воронежа там не було, але час – справжній, зі снарядами, що розриваються, й людьми, яких давно вже немає, пропиленими, брудними, але такими, що говорять і відчувають, – зберігся…

Розкажіть, будь ласка, про себе, про те, де й коли ви народилися, де вчилися, якою була атмосфера сім'ї та яким вам запам'ятався дід.

Я народився 11 жовтня 1957 року в 17-й лікарні на бульварі Тараса Шеченка, де народжувалися та помирали всі члени нашої родини, там пішли в засвіти мама, бабуся, дід. Жили ми всі разом від самого початку в Роліті, там живемо досі. Це колишнє помешкання чи то М. Бажана, чи то дружини М. Бажана, на склі залишилися ініціали М. Б., Микола Бажан. Кажуть, у мешканки цієї трикімнатної квартири було шістнадцять котів, коли ми туди в'їхали, перебувати там було неможливо. В маленькій кімнаті жили ми втрьох з батьками, у великій залі розкошувала бабуся, дід мав власний кабінет, природно, він був главою сім'ї. Навчався я спочатку у 91-й школі, що біля колишнього Сінного ринку, потім, здається, в мої одинадцять, ми переїхали в квартиру в кооперативному будинку на Русанівці, яку нам допоміг побудувати дід. Я навчався у кількох школах, 137-й, 141-й, відкрилася нова школа, і 1974 року ми були першими її випускниками. Мої батьки, як усі батьки, сплавляли мене дідові та бабі, й ті, будучи світськими людьми, не дуже були цим задоволені. Я був розбійником, піратом. Коли ми переїхали на Русанівку, я до них періодично приїжджав. Влітку вони мене забирали до Ірпеня, до будинку творчості письменників, де були довоєнні такі одноповерхові корпуси з колонами. Там пройшло все моє дитинство, практично з моїх трьох до вісімнадцяти років ми на два-три місяці щороку винаймали в Ірпені кімнату. Там я познайомився з режисером А. Гончаровим, він мені написав: «Ігореві-шанувальнику», – грав у бадмінтон з М. Ульяновим, там збиралася творча публіка з Москви, Ленінграда тощо. Письменницькі діти, ми були однією бандою й носилися величезною територією.

Дід працював, у нього була друкарська машинка, на терасу ставили столик, до обіду до діда не можна було підходити, потім він спав, прокидався, о сімнадцятій годині ми йшли пити кисле молоко, була ще робота, потім грали в шахи. Він був затятий шахіст, ці шахи в мене досі збереглися. На шахи до нього ходили сусіди, розповідали анекдоти – розмови були гострі, вони не жаліли нікого. Пам'ятаю, заходив А. Малишко, він якось нашорошено ставився до

діда, хоча й дуже його любив, діда не можна було не любити, це був такий подорожник, така відкрита душа, його енергетику вампірили всі, хто забажає, – він віддавав, увесь час віддавав енергію, такою був людиною. Дід був простий хлопець із села, приїхав до Києва, працював на цукерковій фабриці. По-перше, бідна єврейська родина, злиденна абсолютно, з Мохначки, по-друге – він з дитинства працював, self-made man, пройшов увесь шлях. Коли він почав писати, я не знаю, але київська тусовка спонукала до писання. Гуртки робітничої молоді, робфак – у 1920-і там вирощувалася майбутня українська література. Згодом столиця з Харкова переїхала до Києва, в Харкові є свій Роліт, про нього нещодавно зняли фільм «Будинок "Слово"».

Відчуття письменницької родини, звісно, було. Як і решта учнів, я відвідував звичайну школу, проте в нас були книжки, величезна бібліотека, близько десяти тисяч томів. Щось під час дідового арешту вилучило КДБ, але чомусь, забравши якісь зовсім безневинні речі, вони залишили шістнадцятитомну російськомовну, із золотим тисненням, єврейську енциклопедію Брокгауза та Ефрона, в мене досі вона стоїть. Що стосується їдиша, тут я повністю випадаю з контексту, я дитина зовсім не цієї культури, російськомовна, дід і бабуся спілкувалися між собою переважно їдишем, але не робили жодної спроби прищепити їдиш мені.

Ви розуміли, про що йдеться?

Ані їдиша, ані івриту я не знаю, вони цим користувалися і, вказуючи на мене пальцем, говорили якісь дошкульні речі. Не розуміючи нічого, я плакав, але усвідомлював, що це щось дуже болюче й прикре. У діда була україномовна друкарська машинка, й була ще така малесенька, єврейська, йому зі Штатів її привіз хтось із друзів-письменників, вона й досі є, він друкував свої якісь твори. Писав він переважно їдишем, наскільки я пам'ятаю. Для перекладачів (вийшло кілька його книжок в українських перекладах) він чи бабуся готували підрядники, ритмічні схеми, в такий спосіб його перекладав А. Малишко, останню, наприклад, книжку перекладів, з їдиша, якого він не знав. А. Малишко був не дуже прихильний до євреїв, траплялися якісь малоприємні речі, дід був дуже засмучений.

Проте цілісний переклад книги, який зробив один перекладач, – це, безумовно, цікавий факт, там є дуже хороші вірші. Дід, може, й не був великим поетом, але щось своє, якусь власну інтонацію він знайшов.

Чи були у Матвія Ароновича улюблені перекладачі, з якими йому добре працювалося?

Я пам'ятаю лише одного, на прізвище Кленов, мешкав він у Москві, здається, і зробив переклади російською. Зараз я розбираю ще частину архіву, намагаюся знайти всі його книжки. Сам дід переклав Екзюпері, теж з підрядника, він був іще драматургом, упродовж тридцяти років працював у Театрі юного глядача, де ставилися його п'єси, зокрема вистава «Медалі Майкла Стенлі». Це була пацифістська анивоєнна притча, історія про хлопчика, батько якого загинув у В'єтнамі. Дід побачив її в газеті. До хлопчика прийшли з Пентагону й вручили медалі батька. «Заберіть свої медалі, віддайте мені тата», – відповів той. Така зворушлива історія. Дід написав на цю тему п'єсу, її досить довго грали. Якщо я не помиляюся, там були дві травестійні актриси, Будницька та Люда Ігнатенко, вона досі працює в театрі.

Чи були в нього улюблені притчі, фрази?

Пам'ятаю одну його фразу, яку він завжди повторював, табірних чи воєнних часів. Дід ніколи не залишав на тарілці жодної крихти, він брав хліб, акуратно все підмітав і відправляв до рота. Якось я його запитав: «Діду, навіщо ти це робиш?» «Щоби не пропадав продукт харчування», – то була його улюблена фраза, їжа – це святе, табір добре цього навчив. Він був хохмач, щиро сміявся, і коли я в цей момент підходив до нього, я теж починав нестримно реготати й тільки потім запитував: «Діду, а ти чого смієшся?» Був дуже товариський, висів на телефоні, їздив з лекціями. Працював у товаристві «Знання», і за лінією цього товариства його запрошували заводи, колективи, тоді були популярні зустрічі з письменниками. Мав гарно підвішений язик, був дотепний, вмів тримати авдиторію. За виступи платили, він добре заробляв. Основним заробітком було «Знання», і ми пристойно жили, він якось тримав усю цю

справу. Тато й мама мої, звичайно, з ранку до ночі працювали, але він дуже допомагав, зокрема, з цим кооперативом на Русанівці.

Будинок був відкритий?

Не закривався взагалі. Тоді нічого було ділити, всі жили, практично, однаково, мали потребу в спілкуванні. Згідно з традицією, посиденьки відбувалися на кухні, а в діда – в його кабінеті. Це був чай, бублики, якесь частування, вони сиділи, з М. Рильським, з М. Бажаном... Проте для мене було відкриттям, що Рильський його витяг з табору. Пам'ятаю Модеста Табачникова, автора музики до «Донської ліричної», яку написали Талалаєвський і Кац, її тоді співали на всіх фронтах, а зараз переспівали Гарік Сукачов із Петром Тодоровським, і чудово виконує Юрій Щербаков. Ми, коли були в Москві, бували в Табачникова, він був прекрасним музикантом і напрочуд теплою людиною, жив на вулиці Горького, нинішній Тверській, одразу захоплювався новою ідеєю, сідав за рояль, починав щось вигадувати… Одного разу, мені було років п'ять чи шість, під вечір прийшов А. Нугер, і тільки багато років по тому мені розповіли, що це один з провідних акторів театру С. Міхоелса. Він читав їдишем якийсь монолог, там були плач, завивання, цілий мікроспектакль, в очах у нього стояли сльози. На мене це справило величезне враження.

Дід допоміг дуже багатьом поетам, давав рекомендацію до Спілки письменників, Юнна Моріц до нього приходила… Він миттєво вирізняв гарну поезію, одразу бачив людину поетичного цеху.

Рідною мовою для нього був їдиш чи українська?

Вдома ми говорили російською, з бабусею дід спілкувався їдишем, українською писав, виступав, він дуже добре знав мову. Він не мав проблеми переходу з однієї мови на іншу. А ось якою він думав, сказати не можу. Бабуся не володіла українською так, як дід.

Матвій Аронович розповідав про своїх батьків?

Мій прадід Арон був звичайним солдатом у Першу світову війну й повним георгіївським кавалером, одним з десяти чи п'ятнадцяти. Завдяки цьому отримав якісь преференції щодо межі осілості й зміг

прреїхати до Києва. Я його ще застав. На ніч на свої кавалерійські, будьонівські вуса він одягав навусники й мав спеціальну баночку, бо дуже кашляв. Дуже міцно мене цілував, запах тютюну мені не подобався, він курив, і вуса від тютюну були жовтими. Помер він, коли мені виповнилося сім-вісім років.

Трапилася, до речі, одна цікава історія. Прадід Арон полюбляв жінок. Як писав М. Є. Салтиков-Щедрін в «Історії одного міста», «мав звабливу зовнішність і був настільки охочий до жіночої статі, що збільшив глуповське населення майже вдвічі». Якось мама стояла в поліклініці, в черзі до реєстратури, їй було років за тридцять, мабуть. Почувши прізвище «Талалаєвська», до неї раптом підійшла якась жінка й каже: «Ви Талалаєвська? А ви знаєте, що ми з вами родички, моє прізвище теж Талалаєвська. Арон покинув мою маму». Тож, мабуть, десь існують якісь мої родичі, про яких мені нічого не відомо.

Напевно, у «Книзі матері», чи не головному своєму прозовому творі, Матвій Аронович в образі Бориса Лазебника, картяра, людини, небайдужої до жінок, яка не дбала про утримання сім'ї, вивів саме батька. А ким була прабабця?

Про неї я, на жаль, нічого згадати не можу.

Її образ в книзі з великою любов'ю створено. На цукерковій фабриці, де працював Гриша (Матвій тобто), ще не було пакувальних машин, він приносив додому валізу карамельок, і мати разом із молодшими дітьми загортала цукерки до пізньої ночі.

Не пам'ятаєте, прабабцю часом не Хая (Клара) звали? У «Книзі матері» натруджену, втомлену, з вісьмома дітьми мати Гриші звати Лея, в його обраниці таке ж саме ім'я. Згідно з прикметою, мати і невістка не можуть мати однакові імена, і Гриша кличе наречену «Миля», від слова «мила». Мати випадково дізнається про збіг і плаче: «Не інакше, як я стала зайвою в цьому світі…»

Так, прабабцю звали Хая – точно.

Дід Матвій мав шестеро чи семеро братів і сестер. Ми ходили на Бульварно-Кудрявську до його сестри Рузі, в якої жив дід Арон, ще

був один брат, який загинув на фронті... Коли родина збиралася, це завжди було велике застілля. Бабуся моя, дружина Матвія Ароновича, Клара Абрамівна Зельцман, 1912 року народження. Батько її був сільським адвокатом, захищав права євреїв. Вона також мала братів і сестер, це були досить великі сім'ї. Її родичі всі виїхали, живуть у Штатах, у Німеччині, з ними ми ще спілкуємося, а дідусеві родичі, на жаль, загубилися.

Бабуся була дуже гарною жінкою, яскравою, закінчила педінститут, спеціальність, здається, філологія.

У листах з фронту М. Талалаєвський підкреслює власне ставлення до фронтових романів і постійно нагадує про свою любов і вірність. Одного разу дружина питає, чому він так хизується вірністю, це ж, мовляв, звичайна справа. У відповідь він розповідає, як через затісну землянку бурхливий роман його неодруженого фронтового друга Зельмана Каца з черговою медсестричкою розвивається практично в нього під боком. Шокована Клара Абрамівна, незнайома з особливостями фронтового побуту, викликаючи веселу реакцію чоловіка, радить землянку терміново на щось замінити.

Це, справді. смішно. На Клару Абрамівну звертали увагу чоловіки. Вона ніколи не працювала – після війни, мабуть, не було потреби.

Чиє це було бажання?

Я не думаю, щоби дід ставив їй жорсткі умови. Грошей вистачало – навіщо? Клара Абрамівна вела дім, займалася мною, дуже смачно готувала, вдома завжди було чисто й затишно. Вона була бабусею, це була її професія, і вона прекрасно виконувала ці обов'язки.

Завдяки письменницькому статусу діда ми їздили в Будинки творчості, в Юрмалу за письменницькою квотою, де були В. Гафт, К. Райкін, яким Гафт грав, наче м'ячиком, в Ірпінь, отримували письменницькі пайки, але, найголовніше, я міг ходити в книгарню «Сяйво». Одні двері прочинялися в загальну залу, другі – в зачинену кімнатку площею десять метрів, де трьома шарами лежали рідкісні книги. Дід був затятий книжник, усі новинки потрапля-

ли до нас. Скажімо, на Мандельштама треба було записуватися. Пам'ятаю, коли в мене хтось поцупив книжку 1973 року з «Бібліотеки поета», я побачив таку саме в свого приятеля, філософа. Йшов 1975 рік, і мені подарували том А. Шопенгауера, дореволюційне видання. В приятеля затремтіли руки, я кажу: «Давай обміняємося». В «Сяйво» по дефіцитні книжки я ходив років двадцять. Тоді ж книги треба було діставати. Булгакова, приміром, коричневий том, дід теж отримав за списками. Ми зібрали колосальну бібліотеку зарубіжної прози, російської прози, збірники він не пропускав, у пошані були А. Чехов, Ф. Достоєвський і М. Гоголь. Л. Толстого дід не дуже любив, повних збірників не було. І, звичайно ж, він подарував мені на семиріччя повну бібліотеку пригод, двадцять томів, я був у захваті. У вісім-дев'ять років я потягнувся до Мопассана, мені дали по руках, сказали, щоб я навіть і не думав, заховали, але я знайшов і вночі, під ковдрою з ліхтариком, усе досліджував.

Сварив дід мене рідко, але якщо вже сварив, це було дуже жорстко. Я плакав, ображався…

За що саме сварив?

Взяв, наприклад, без дозволу книжку, шахи не склав, отримав щось погане в школі, якісь зовсім звичайні речі, дід міг спалахнути за хвилину і страшенно образитися, бо вважав, що сім'я – його продовження, всі мають бути такими ж ідеальними, як він. Він був досить синкретичною людиною, не був нарцисом і знав собі ціну, але поняття честі – це було святе. Письменників, наприклад, які дозволяли собі погано говорити про колег, він буквально виставляв з квартири.

Ви росли за лаштунками?

Так, ТЮГ я пам'ятаю. Бабусі теж хотілося вильнути хвостом, потрапити на якісь заходи, «салони». Тоді мене скидали до діда в театр. Оскільки він працював завлітом, часу в нього не було, на ньому був весь репертуар, він перечитував мільйон п'єс. Була приголомшлива вистава «Король Матіуш перший», за Корчаком, не пам'ятаю, хто ставив, він переклав і зробив інсценування, спектакль грали багато років… Театр я знав не за чутками, облазив усі цехи, гримерки.

Запах лаштунків, пил лаштунків – я знаю, що таке намолена сцена, це мені потім дуже допомогло, коли я став театральним режисером, певно, це було визначено. По закінченні школи було зрозуміло, що з Києва треба їхати, єврейське питання стояло дуже гостро, вступити до вишу було в принципі неможливо, і мене відправили до Москви, до технічного вузу, за татовими знайомствами. Мій батько, Євген Якович Вассерман, був досвідченим фахівцем, інженером-нафтовиком.

Теж цікава історія. Мама не взяла його прізвище, він дуже ображався, але в ті дикі часи не треба було брати єврейське прізвище. Коли я отримував паспорт, тато наполіг, щоби я був Вассерман, і потім, коли я вже закінчував театральний і ставив дипломну виставу в Київському академічному театрі драми та комедії у Митницького (він був моїм майстром), Митницький мені сказав: «Прізвища "Вассерман" на афіші театру не буде, буде прізвище "Талалаєвський"», – і з того часу мене знають як режисера Ігоря Талалаєвського, але за паспортом я Вассерман. Я поставив «Блондинку» О. Володіна, це була моя дипломна вистава.

Як батько до цього поставився?

Погано. Але він мовчав, розумів, що так треба. Одна справа волати на кухні, інша – вийти в світ і бити себе в груди.

Після закінчення десятирічки в нас була сімейна нарада, батьки спитали: «Чого ти хочеш?» Я сказав: «Не знаю». «Тоді, – відреагували вони, – робитимеш те, що скажемо ми, підеш у технічний вуз». Мені винайняли репетиторів, я серйозно готувався, займався математикою, вступив до Інституту нафтохімічної та газової промисловості імені І. М. Губкіна в Москві і провчився там п'ять років. На п'ятому курсі я все кинув і потрапив до армії. Думав, усе зійде з рук, у мене було п'ятсот годин пропусків, прийшов новий декан і сказав: «Геть». П'ятий курс. Він каже: «Мене не хвилює». Батько дістався до Москви літаком, за дві години був на місці. Після того, як ми вийшли від декана, сказав: «В армію, мерзотник, підеш». «І піду», – сказав я. І пішов. Коли вирішувалося питання з обранням фаху, дід, до речі, єдиний, хто болісно сприймав цю історію, говорив, не мучте дитину, він абсолютний гуманітарій, нехай або пише,

або вступає до театрального, що, власне, потім і сталося. Коли я прийшов з армії, я міг відновитися на п'ятому курсі й отримати диплом інженера, але таки пішов у театральний.

Дещо складний шлях. Вступали самотужки?

Раніше я все одно не вступив би, не ті були часи. На пропозицію діда зателефонувати до ректора театрального інституту мама тоді відповіла: «Через мій труп». Подавав документи я 1982-го, було вже набагато краще. Вступав сам, без протекцій, шістдесят чи сімдесят претендентів на місце, Митницький уперше набирав курс. Мене він якось примітив, чимось я йому припав до душі. Коли я пройшов останній тур, його викликали до ректорату й сказали: «Прізвища Вассерман не буде в наших списках». «Тоді я курс не набираю», – відказав він. Вони вирішили, нехай йому грець, і вивісили списки, були Петренко, Григоренко, Василенко й Вассерман, і нам півроку люди дзвонили й вітали з перемогою єврейського народу, бо до цього жоден єврей легально в театральному інституті не навчався. Всі вони були напівкровками, вчилися під іншими прізвищами, але прізвища Вассерман – такого ще не було.

Дід не дожив?

Дід не дожив, помер у 1978-му. На третьому-четвертому курсі нафтохімічного мене викликав декан: «У тебе в Києві помер дід, збирайся». До мого театрального дожила бабуся, я посварився з батьками й переїхав до неї. Жив у Роліті до її смерті. Водив туди друзів, дівчат, там був такий салон, вже мій, театральний. Бабусю всі дуже любили, вона була дуже прогресивною дівчиною, ходила у штанях, на вихідних слухала мелодії та ритми зарубіжної естради, і коли почула АББА, сказала: «Мені це подобається».

Чи вплинула на вашу маму, Ірину Матвіївну, театральна специфіка роботи її батька?

Ірина Талалаєвська, без перебільшення, фундатор українського телебачення. Маму, яка працювала до цього у «Вечірньому Києві» коректором, 1964 року привела до дитячої редакції УТ-1 її подруга, Тамара Щербатюк, яка вела «Надвечір'я» на УТ-1 й викладала

в університеті. Тридцять три роки на одному місці, на одній посаді – «маму Іру» знали всі. Вона була куркою, під крило якої, як і до діда, збиралася вся тусовка, й не лише давала ефіри. Тоді продюсерів не було, був редактор, директори проєктів. Якщо Ви пам’ятаєте проєкт «Ранкова зірка», приїжджали діти, наша Кароліна там зайняла призове місце. Ми з мамою багато років робили програму «Фант-лото “Надія”», український варіант «Ранкової зірки». Я прийшов уже в 1990-і, її випирали на пенсію, сказали: «Або новий проєкт, або йдіть, гуляйте». Вона звернулася до мене: «Ігоре, допоможи». Років десять проіснував цей проєкт, через який пройшли всі зірки. Ірина Білик була нашою мамою та хрещеною. Треба було дарувати дітям подарунки, вже з’являлися спонсори, ми володіли рекламою всередині програми, могли робити якісь щити, білборди. Я перший на українському телебаченні разом із мамою потрапив до клубу «Бінго», що на Нивках, привіз туди естрадне світло, ми писали чотири-п’ять програм водночас. Приїжджали чотириста-п’ятсот дітей, і вона спокійно з ними працювала, як її вистачало, не розумію. В неї були агенти в усіх містах, які знаходили цікавих дітей. Конкурс був чесний, ми не продавалися, це було наше рішення. Аліну Гросу мама привела в чотири роки, Ані Лорак привели у тринадцять… Тому всі зараз кажуть «мама Іра», і мені дуже приємно. Дід помер 1978-го, вона вже тринадцять років працювала на телебаченні. Закінчила Університет ім. Т. Шевченка, французьку та латинську філологію. Латину вона, звичайно, не пам’ятала, натомість французькою доволі жваво спілкувалася, мала золоту медаль, червоний диплом, – попри те, що була дочкою ворога народу, хоча, звісно, свого часу були обговорення й комсомольські збори з цього приводу.

В архіві М. Талалаєвського є надрукований під копірку машинописний текст п’єси «Три бажання», датований 5 вересня 1953 року. Матвій Аронович тоді ще був ув’язнений, випустили його в листопаді 1954-го. П’єса дитяча, головні дійові особи – старий доктор-гомеопат Антон Павлович та піонервожата Ірина Матвіївна. Мама приводить до лікаря доньку, ліниву дівчинку Міну, яка нічим не цікавиться, на лікування: «Ось, лікарю, яке

в мене горе». І лікар, звертаючись до Ірини Матвіївни, каже: «Яке горе і чому горе? Я не визнаю жодного горя. У нормальних радянських людей і чесних робітників не повинно бути жодного горя. Чи не так, моя люба Іринко?»

Дуже характерна фраза для 1953 року часів табору, зі зверненням до доньки. Але припущень, тайнопис це чи збіг, я не робила, сподівалася, що ми все-таки зустрінемося і, можливо, ви розкриєте цей секрет.

Версії дві: можливо, бабуся щось намагалася видавати, але я точно не знаю, а можливо, це пов'язано з планами, які формувалися за рік, за два… Мама була довічною піонеркою, такою дівчинкою до років вісімдесяти, організовувала піонерські фестивалі…

Коли помер Матвій Аронович, вона не розповідала, наскільки складним після звільнення для нього був процес адаптації?

Ці теми в нас були під забороною. Тато в мене завжди був налаштований проти системи: «Ці ваші комуністи». Дід: «Не смій так казати! Кожна партія помиляється, це була помилка! Ти нічого не розумієш!» У діда з моїм батьком були складні стосунки, траплялися звірячі абсолютно ідеологічні суперечки. Тато дуже багато говорив зайвого – доти, доки йому один приятель із КДБ не сказав: «Женя, прикуси язика, сядеш». Вони були настільки налякані цією історією, що поруч зі мною ніколи нічого не обговорювали, мені взагалі неодноразово давали по шиї за те, що я надто багато базікаю, і коли я заходив, вони замовкали.

Дід читав «Один день Івана Денисовича», чи не знаєте, як він відреагував?

Тоді всі були шоковані, ніхто не розумів, як це взагалі було надруковано. М. Хрущов дав команду, О.Твардовський дуже боровся за цю повість. Коли дід прочитав, він тиждень ходив, мовчав, він просто не розумів, як це могло статися, і що тепер можна, це ж безперечно, був поворотний момент у свободах. Почали з'являтися твори з табірною темою, потім усе згорнули; 1965-го, здається, Кафку навіть видали, в мене був цей том, це було нереально, з якогось іншого життя.

Чи відновили діда в партії? Документ я не знайшла.

Так, відновили, всіх відновлювали, вони вважалися безневинно постраждалими, це було офіційно оголошено. Для нього це було дуже важливо, він вважав себе людиною партії, вірив в ідеологію, єдине, з віком ставав все сумнішим і сумнішим, не було тієї молодої енергії, яку можна було спостерігати навіть у 1960-і, а болота він не терпів, йому потрібно було рухатися, він за вдачею живчик. І він якось почав згасати. Особливо дев'ятого травня, коли транслювали хроніку, всі ці фільми, був дуже сумним, став сентиментальним, часто плакав, не пояснюючи чому, розумів, все якось не так пішло.

Коли він помер, у вас було відчуття перерваного польоту?

На мою думку, Бог забирає до себе, коли вирішує, що людина все сказала, це нам смерть видається несправедливою, це ми дивимося, як лягають снаряди поруч, а там усе розписано. Звичайно, не можна з чимось змиритися. Йому було сімдесят. Тоді це був вік смертей. Мало, хто жив до вісімдесяти, дев'яноста. Тато в мене пішов нещодавно, в жовтні, йому було вісімдесят вісім років. Інженер-нафтовик, останнім часом він раптом взявся за перо й написав двадцять чи тридцять дивовижних оповідань під псевдонімом «Ірин», які надрукував журнал «Райдуга», про єврейське містечко зокрема, дуже талановито. Я запитав: «Чому ти не писав раніше?» «Не було часу», – сказав він. У нас близько шестисот картин, він, крім того, був ще дуже гарний художник, самодіяльний – весь Київ, графіка, олія, Прибалтика, Грузія, ми йому зробили дві виставки. Лише у вісімдесят з чимось він уперше показався світові. Одного разу зітхнув: «Все, я сказав усе, що міг». І помер. Тобто в мене немає відчуття, що дід пішов передчасно. Певно, прийшла остання година. Наступали вже не його часи, Бог уберіг його від потрясінь та скепсису. Дід любив пушкінське: «Нет, весь я не умру, душа в заветной лире», – він не чекав смерті, в нього нічого не було від передчуттів, якихось ознак, занурень, можливо, я набагато частіше думаю про це не з релігійної, з філософської точки зору – мені не потрібна конфесія. Він був абсолютним атеїстом, але слово «Бог» для нього щось означало – напевно, доля, розум вищий, це слово є в його романах.

Псевдонім «Ірин» – не лише відданість дружині, але, ймовірно, своєрідна данина пам'яті Матвія Ароновича. Образ Гриші у «Книзі Матері» – автопортрет юного Матвія. Щоби допомогти родині, від торгував цигарками, мив сходи у трьох під'їздах. Якось заборонили вуличну торгівлю без патенту, Гришу забрали до міліції, завели протокол, через тиждень викликали до суду та зобов'язали батьків влаштувати його вчитися, та після суду він замість торгівлі вирішив заробляти куплетами. І ось, під час виступу підійшов до нього сліпий лірник, давній знайомий матері, з поводирем. «Ти Леїн?» – запитав. «Леїн», – відповів він. «Мамин голос у тебе, хлопче, Леїн голос», – сказав лірник.

Дід ніколи не мріяв виїхати?

Ні, я Вам більше скажу, вдома були скандали. Десь 1970 року тато прийшов з роботи і сказав: «Їдемо». Це була перша хвиля, коли всі інженери, більш-менш молоді люди, зібрали валізи. Їх переправляли до Австрії. Після протестів на Червоній площі виїхали родичі, знайомі. «Ви житимете тут», – заперечив дід. Відмовилася їхати і мама. Її вибір став вирішальним, вони були на межі розлучення. Мама шкодувала потім, попри те, що була реалізована, і її любили. Родичі, які подалися до Штатів, Німеччини, Франції, Австрії, впевнено встали на ноги. Натомість я був на боці батька і їхати хотів. Як і мама, що була донькою комуніста, я був комуністичною дитиною, комсоргом, секретарем факультету в театральному інституті, ура-вперед, і цілком щиро, але коли тато сказав їхати, я зрадів: нове життя, пригоди. Проте мама була сильною і сказала: «Ні». Вона була главою сім'ї, а главою всієї родини була бабуся.

Тобто матріархат.

Матріархат повний, і коли вона відмовилася, батько склав лапки, потім ненавидів себе все життя. Втім, він реалізувався теж. Прекрасно, крім усього, грав на скрипці, попри те, що закінчив КІБІ, факультет промислового й цивільного будівництва. Він сам 1932 року народження, з Коростеня, з дуже бідної родини. Брат старший, Михайло, втік на фронт у свої п'ятнадцять, пройшов усю війну, дістав поранення.

Не знаєте, чи боявся дід повторного арешту?

Мені, наприклад, досі сниться, як мене забирають до армії. Скільки років минуло! Приходять із військкомату, кажуть: «Збирайся». Я відповідаю, що служив, кажуть: «Нас не цікавить». Думаю, такі сни снилися йому теж, ця тема збереглася й виявлялася в усьому, в манері їсти, в манері вдягатися. Він завжди був добре вдягнений, але за цим стежила бабуся. Він не надавав одягу жодного значення. Чесно кажучи, я не знаю, як він там витримав, він був волелюбною й теплокровною людиною. «Как я выжил, будем знать только мы с тобой», – це саме той випадок. Він досить успішно друкувався в «Совєтіш Геймланд», останній роман, «Книгу матері», про дитинство, написав їдишем, потім сам переклав українською. У безсонні ночі ходив Ірпенем, бабуся лякалася таких моментів, розуміла, що думає він про щось велике й серйозне, й не знала, чим це закінчиться. Він хворів, був діабетиком дуже серйозним, сердечником, повний комплект отримав.

Щодо діабету, дуже цікава була притча. За часів НЕПу, коли дід приїхав хлопцем до Києва, він пішов влаштовуватися робітником на цукеркову фабрику. Його попередили: «Ти маєш пройти одне випробування», – винесли скриньку цукерок, поставили перед ним: «Їж». Він з'їв дві чи три цукерки, подякував: «Дуже смачно». Йому кажуть: «Ти не зрозумів, ти маєш з'їсти все». Давлячись, він з'їв пів ящика й зомлів. І його взяли за сміливість. Протягом п'ятдесяти років він на цукерки дивитися не міг, за винятком спеціальних діабетичних батончиків із замінником.

В архіві київського єврейського письменника Натана Забари збереглися вірші М. Талалаєвського. Дослідник їдишської літератури Мордехай Юшковський, який був знайомий із Кларою Абрамівною, розповів, що Забара й Талалаєвський були дуже близькими друзями. За його припущенням, Забара, один із небагатьох колишніх в'язнів ГУЛАГу, який у 1960–1970-і продовжував підтримувати тісний зв'язок з ізраїльськими та американськими літературними колами, міг готувати вірші М. Талалаєвського для публікації в одному із зарубіжних видань. Попри нагляд, про який знав (про це говорив М. Юшковському Юхим Меламед).

Так, щось час від часу друкували за кордоном, але ця тема теж закривалася одразу, після історії з Б. Пастернаком контактів із Заходом боялися, якщо щось і виникало у діаспорній єврейській тусовці, а воно виникало, бо вони дуже уважно стежили за тим, що тут відбувається, і дід був там у пошані… Коли він помер, у «Літературній газеті», здається, з'явився малесенький абзац у п'ять рядків: «…відомий єврейський письменник». А з Нью-Йорка нам надіслали газету, де на дві шпальти було подано матеріал з величезним портретом, я навіть здивувався, такі публікації зазвичай було присвячено видатним американським, французьким письменникам.

Чи приходив Натан Забара до Матвія Ароновича?

Його я не пригадую – з часів Ірпеня добре пам'ятаю Л. Вишеславського, С. Голованівського, М. Рильського, М. Бажана, А. Малишка, візуально, звичайно, Миколу Упеника та Григорія Полянкера, найближчого друга, вони жили в сусідніх під'їздах, і бабуся до самої смерті дуже близько дружила з Етею, дружиною Полянкера. Сашко, їхній син, захоплювався аеростатами. Полянкера, щоправда, більше друкували, він був більш відомим у єврейських колах, дідові це, звичайно, не дуже імпонувало, він уважав, що десь вони на одному рівні. В дяді Гриші я бував, ми дружили сім'ями, щовечора вони грали в шахи в діда.

Походу в архів СБУ і знайомства зі справою я чекаю з побоюванням, дуже боюся побачити прізвище людини, яка написала донос, знаю, що це був хтось із дуже близьких дідові людей. Я все розумію, досить прочитати лише допити В. Мейєрхольда, я займався багато років Йосипом Сліпим, предстоятелем греко-католицької церкви під час війни, його теж катували… Розумію, але прізвище побачити боюся.

Чи розповідав вам дід про єврейських письменників, єврейську літературу?

Не пригадую, тато казав, що він дуже багато розповідав, він же знав усіх, і його знали всі. Я був радянською дитиною, жив у іншому світі, єдине, чому мене тато навчив, якщо тобі кажуть: «Жид!», – треба розвертатися й бити в морду, а далі або пан, або пропав. Я так

і вчиняв. Мене били, я бив – і це все, що я знаю про єврейське життя, на жаль.

Ідентифікація в діда яка була?

Він вважав себе, перш за все, радянською людиною і казав, що це його національність – радянська людина, яка говорить їдишем, українською та російською. Він був євреєм, звичайно, єврейським письменником, і дуже цим пишався, але ніколи в нашому домі не було Тори, ми ніколи не святкували суботу, ніколи не запалювали свічки, про свята говорилося, але в історичному контексті. Все це було вилучено свідомо й, мені здається, через почуття самозбереження. Батько мій знав їдиш, мама його вже не знала.

Якимись історіями з життя родини поділитеся?

Сім'я жила дуже економно, подарунків одне одному не робили, якщо щось із одягу було потрібно, покупка була приурочена до свята. Звичайно, я прибігав до діда: «Діду, дай цукерку». Він зітхав і віддавав мені всі свої дієтичні батончики, які були набагато смачнішими за звичайні цукерки. Ми грали з ним у шахи на щиглі, одного разу я виграв у нього й дав йому сильний щиголь, він обурився: «Ти що робиш?!» Я кажу: «Я ж не знаю, коли я в тебе наступного разу виграю». Грали в карти, в «501», у кінг, у домашні дитячі ігри. Грали вони і з бабусею, дуже емоційно, розмахуючи руками, але на гроші – ніколи, він ніколи не грав у преферанс, бридж… Пам'ятаю, прийшов я до нього хлопчиком: «Діду, почитай мені свої вірші». Він каже: «Ти ж нічого не зрозумієш». «Мені просто цікаво», – відповідаю. І він повільно читав мені вірші їдишем. За все своє життя я переклав лише один його вірш, зробив вільний переклад, за підрядником, мені там образ сподобався. Свого часу я теж віршував.

В якому віці?

Років у 15–16, потім в інституті. Я захоплювався пародією, не пропускав жодного вечора в Центральному будинку літераторів, завів там знайомство, слухав Б. Окуджаву, В. Висоцького. Був вражений читанням Белли Ахмадуліної, і 1975 року написав на неї дещо злу пародію:

БЕЛЛЕ АХМАДУЛИНОЙ

Зачем? Да так, коль пишется руке.
Один из дней для сотворенья речи
Я выбрала, и вот явился вечер
Потворствовать витийству и строке.

Вдруг телефон. До трубки быстрый бред:
Булат? Андрей? Портной? Иль кто-то едет?
Но нет, – жена литературоведа,
Сама при нем литературовед.

Про то, про се, здоровие семьи,
Что им угодно мной сегодня ведать…
Так не приду ли я к ним отобедать
В английском стиле – где-нибудь к семи?

Я улыбнулась: вам не по плечу
Изъять меня из муров сверхзадачи.
А впрочем, я желаю вам удачи
И в сацебели руку уличу.

Читатель мой! Увы, я не вольна
Распоряжаться прихотью сюжета,
Когда бледна и призрачно одета
Выскальзываю тенью на бульвар.

Люблю идти по Герцена в тот час,
Когда из толкотни у ЦДЛа
Какая-нибудь будущая Белла
Отважно мне: «Нет лишнего у вас?»

И оттого, что дальше будет лень
Подумать вскользь: «Давно ль и я?.. Давно ли?»
И в две слезы, как в две трубы бинокля
Отыскивать в ней собственную тень,

Я отсылаю вас к друзьям, чей стих
Мудрей и выше девичьей забавы.
Есть Вознесенский, пишет Окуджава,
А я люблю товарищей моих!

Но если мне – обед, а вам из Белл
Милее я – разделим то и это:

Мне – дом и стол литературоведа,
А вам – «Свеча», «Метель» и ЦДЛ.

Читайте, друг мой, я не огорчу,
Ночь напролет безумствуя, немея…
Иною быть – не знаю, не умею,
А может быть, – и просто не хочу!..

Їй показали. Вона відреагувала: «Це найкраще, що на мене написано».

Вірші – це у вас прямо дідівська така історія.

В літературному, театральному сенсі я дитя діда, звичайно. Я поставив десь тридцять спектаклів, близько сорока шоу, написав три книги, хотілося б іще, звісно. Я хворів, більше року не виходив із дому. Зібрав унікальну електронну бібліотеку, в якій понад десять тисяч позицій всього найулюбленішого, в мережі – в Еквадорі, Болівії, на сайтах російськомовних університетів – я виловлюю абсолютно унікальні речі. Ми вирішили позбутися паперової бібліотеки, продати, в якийсь момент я просто зрозумів: дихати в квартирі не можна, або книжки, або жити.

А хто улюблений поет?

Потрапити після театрального інституту до столичного театру драми та комедії було великим досягненням. Ми отримували паралельну освіту, і Митницький забрав мене до себе актором. Грати я грав, але ставити він мені не давав. І коли 1987-го я вчергове пристав: «Едуарде Марковичу, я рік уже в театрі, мені треба кудись рухатися», – він згадав власну ідею підняти з небуття чотирьох поетів: «Розбирайте за бажанням – Б. Пастернак, О. Мандельштам, А. Ахматова, М. Цвєтаєва». Я обрав М. Цвєтаєву, але мою композицію не поставили. Тоді в журналі «Сучасна драматургія» надрукували «Фенікс», третина там – «Кінець Казанови», в «Повісті про Сонечку» М. Цвєтаєва розповідає, як у другій студії вахтангoвській вони грали її п’єси, і коли в мене впродовж п’яти років, з 2003-го по 2008-й, був свій приватний, молодіжний, авангардний театр,

(з'явився спонсор, який давав гроші), я поставив Цвєтаєву, «Казанову», поєднав дві п'єси.

Свого часу я перекладав російською Ліну Костенко, вона мені стала дуже близькою, я відчув у ній друга:

Приемный сын барона был баран,
Когда тщеславьем прободал подгузок.
Альковный кот, кадрильный ветеран,
Типичный фат в немыслимых рейтузах.

Ну что он мог? Подмаслить комплимент.
Скабрезности добавить анекдоту.
Продуться в карты. Улучить момент
И вылепить двузначную остроту.

Страшней – душа… Но, к счастью, злобный бес
В бессмертную не вписан партитуру.
И кто б он был без Пушкина, Дантес?
А так и он вошел в литературу!

Вас дуже любив дід, у листах він пише: «Тільки привезіть мені Ігорка», – але навряд чи він міг припустити, що ви успадкуєте всі його таланти.

Я читав йому вірші. Він сказав: «Непогано, пробуй». Коли я приносив дідові свої начерки, а ми з батьком ходили з етюдником на Андріївський узвіз, дід хитав головою: «Це не твоє. Пиши». В мене близько ста двадцяти сценаріїв, живий діалогічний конферанс, я навчився створювати діалоги.

Коли я зайнявся шоу-бізнесом, мене запросили робити конкурс «Міс Київ-1991», це був ювілей Булгакова, я вигадав, як Воланд із Бегемотом приїжджають до Києва, влаштовують бал королев і обирають собі Маргариту. Величезний постановочний сценарій, де А. Хостікоєв і Б. Бенюк були ведучими, Воландом та Котом відповідно, і я відчув смак до цього, зрозумів, що можу писати. Займався сценаріями. А п'єсу написав одну. Ми з дружиною на той час готували великий міжнародний конкурс дизайну, й паралельно я думав про якийсь дитячий проект, я ж фант-лото займався багато років.

А тут саме спонсор з'явився. Я кажу дружині: «Нехай він профінансує дитячий мюзикл», – я дуже любив «Чарівника смарагдового міста», сказав, що сам напишу п'єсу, пісні, спродюсую, поставлю та проведу, чотири в одному, й на початку 2013 року в клубі СБУ ми зробили близько двадцяти ялинок, люди там юрбилися, це було чудово. А ще я робив мюзикл в «Ательє 16», відкривав ним театр, «Тригрошову оперу» Б. Брехта. Прибрав звідти музику оригінальну й, оскільки дуже любив «Бітлз», взяв дев'ятнадцять пісень «Бітлз», найбільш хітових, і написав власні тексти. Що діялося на прем'єрі, навіть приїжджала кінна міліція. Працювали під фонограму, а два роки по тому я знайшов рок-групу, і двійко хороших хлопців заспівали мені з групою всю рок-оперу.

Отже, я писав. Був знайомий з Давидом Самойловим. У мами брат, двоюрідний, Ельрад Пархамовський, якщо я не помиляюся, завідуючий відділом фейлетону газети «Известия» та президент пресавтоклубу СРСР, красень, просто Жан Маре, писав дуже злі фейлетони, сидів у перших журі КВК. Його дружина Сусанна, донька Леоніда Первомайського, – відома перекладачка з чеської. Самойлова я бачив саме в них. Я збирав щорічники «День поезії», в одному з них він надрукував частину тексту своєї поеми «Струфіан», яку вилучила цензура, я дуже пишаюся цим примірником. У нього чудові вірші, звичайно, Самойловим я хворів. Одного разу там само бачив О. Дейча і один раз П. Антокольського. Другий поет, яким я захоплювався, – Ю. Левітанський. Він дивно прийшов до мене. Я вів в інституті вечір Сергія Нікітіна, великий концерт на 700 місць, це був 1975–1976 рік. З ним навіть стояти поруч було щастям, він світився, це приголомшлива людина. Він писав на вірші Д. Самойлова, Ю. Левітанського. Я почав полювати на книжки Левітанського, придбав усі його збірки, він дуже близький мені поет. Мені відлунюють окремі рядки О. Мандельштама, наприклад, в одному вірші, де йдеться про дзвін, він каже: «Язык пространства, сжатого до точки», – й потім «Ластівка», «Я дослідив науку розставання»[1]. Це ж треба читати античну літературу, знати біблеїстику, але мене заворожувало, думаю, Й Бродський узяв щось від його бурмотіння…

[1] Перший рядок вірша О. Мандельштама «Tristia» в перекладі Ю. Буряка.

Які ще зустрічі були для вас знаковими?

Найяскравіше враження – зустріч із Мироном Петровським. Моє інтерв'ю з ним надрукували в «Дзеркалі тижня». Київ – другий Єрусалим, київська топографія романів Булгакова, дисидентський рух…

Моя дружина Даша, донька Маргарита, марсіанка така, вона обожнює джаз, називає мене «братан», їй виповнилося лише тринадцять. Вона ходила до єврейської школи при синагозі, але раптом мені зателефонували й повідомили, що потрібні документи, які доводять, що вона єврейка, а оскільки в неї тільки тато єврей, то їй сказали: «Вибачте, до побачення». Для неї це була велика травма, зараз, щоби цієї травми позбутися, дружина проходить гіюр, процедуру вступу в єврейство.

Часто діда згадуєте?

Він до мене приходить уві сні. Ми не розмовляємо, він просто приходить, сідає, дивиться на мене, заперечливо хитає головою і йде. Що він хоче цим сказати, я не знаю, але він хитає головою, і я починаю думати, чому саме – в різних ситуаціях.

Такий колосальний архів, він збирав його свідомо, чи це звичка?

Це була звичка, яку він передав мені, я теж збираю всілякі клаптики, записки, серветки, на яких щось занотовано, я подивився зараз на них, сорок років по тому, це так цікаво, зворушливо, смішно, я нікому цього не покажу, але це частина життя, розумієте… На мою думку, така діяльність є окремим видом літературної творчості, є люди, які дуже серйозно, всупереч фразі «не треба заводити архіву», збирають, він довіряв архіву й знав, усе, що він робить, правильно, це не дарма. І перш за все, він збирав по шматочках себе, по частинках в якомусь такому просторі. Це, мабуть, головна праця його життя – і він це зробив.

11.05.2021

Леонід Фінберг

СПОГАД ПРО МИРОНА ПЕТРОВСЬКОГО

Моє знайомство з Мироном і Світланою Петровськими відбулося близько п'ятдесяти років тому. Сьогодні я кажу про це «у минулому житті», називаючи так період, коли я займався інженерною справою: працював на заводах, затим будував електростанції. На одній із таких станцій я познайомився з колегою-інженером Аліком Кальмеєром. Ми швидко побачили один в одному однодумців у оцінках політичних процесів в країні, світоглядних питаннях. Одного разу Кальмеєр сказав, що мені обов'язково потрібно познайомитися з його другом, Мироном Петровським, літературознавцем, спеціалістом з дитячої літератури. Я не міг зрозуміти, навіщо мені це знайомство. Дитяча література мене мало цікавила.

Через деякий час ми з Кальмеєром йшли до Петровських у нову квартиру на вулиці Флоренції, куди вони тільки переїхали. На той час квартира здавалася розкішною. Пізніше я дізнався, що це житло дісталося родині завдяки наполегливості Світлани Василівни у боротьбі з міською владою. Це були перші дні облаштування квартири для життя. Я допомагав розпаковувати ящики з книгами, щось лагодити, майструвати (незабутня інтелігентська солідарність тих років: люди, які до того тримали у руках лише ручку або олівець, без тіні сумління виступали у ролі вантажників, ремонтників, наладчиків…).

Тоді ж почались і наші перші розмови з Мироном та Світланою, що із часом переросли у багаторічну дружбу… Вони багато

розпитували про мої інтереси, друзів, моє оточення, коло читання. Мирон дуже швидко зрозумів, що рівень моїх гуманітарних знань зовсім невеликий, та дуже делікатно запропонував до читання декілька книг зі своєї бібліотеки. Ці книги стали для мене ключовими в усвідомленні усього, що відбувається у країні та світі. Однією з перших були «*Вехи*» (Москва, 1909), книга про осмислення революції російськими інтелектуалами початку XX століття (одна із книг, яку тримали у підвалах «спецхрану»). Для мене це було відкриттям. Нічого схожого за глибиною аналізу подій того часу раніше я не читав. Винятковою була і поліфонічність мислителів.

Найсильніше враження тоді на мене справив текст Богдана Кістяківського, який був співзвучним моїм пошукам та визначив мій подальший інтерес до права та соціології права. Наступним відкриттям стала книга Аркадія Белінкова про Юрія Тинянова (Москва, 1965). Усе в ній було дивовижно: і віртуозність читання текстів Тинянова, і блискуча стилістика автора, що дозволила випустити у світ книгу попри тодішню цензуру. Метод Белінкова був дуже близьким до Мирона Петровського. Багатьма своїми текстами він пробивався до читача та віртуозно оминав цензурні обмеження. На жаль, не завжди це вдавалося.

Коли я повертав книги, ми обов'язково обговорювали їх. Частіше я ставив питання, а Мирон коментував тексти. Тоді ж Мирон розповів про свою дружбу з Белінковим. Тоді ж я вперше почув його автобіографію, яка мене надзвичайно вразила. З часом ми опублікували цей текст та нарис Мирона Петровського про Белінкова в «Єгупці». Рік за роком Мирон пропонував мені наступні й наступні книги: Михайла Бахтіна, Арона Гуревича, Корнія Чуковського, Самуїла Маршака, Іллі Еренбурга…

З часом і я почав приносити у дім Петровських книги, здебільшого самвидав. Я ділився книгами Вікторії Чалікової, які привозив з Москви. Вона керувала відділом наукового комунізму в Інституті наукової інформації в області суспільних наук (ІНІОН РАН). Там видавали антирадянські книги з грифом «для службового користування»: Джорджа Орвелла, Олександра Солженіцина… Ці книги були призначені для членів політбюро ЦК КПРС, академіків від гуманітаристики – основних радянських ідеологів. Дари Вікторії

Чалікової були надзвичайно важливими для усіх нас і для Мирона зокрема. Привозити йому книги було так само радісно, як і привозити йому із закордонних поїздок дефіцитний в ті роки тютюн, запах якого для мене назавжди злився з образом Миронової люльки, книг, кабінету…

Пізніше, у 2019 році, я приніс Мирону свою книгу «Про все і трохи про себе». У ній було трохи автобіографії, більше розповідей про становлення юдаїки в Україні, про видавництво «Дух і Літера». У цій книзі є і моя особлива подяка родині Петровських за довгі роки спілкування та навчання. Мирон уважно прочитав книгу, подякував за теплі слова.

Я часто ставав свідком діалогів Мирона з Вадимом Скуратівським. Далеко не все розумів у їхніх розмовах, інколи зовсім не знав текстів, які вони обговорювали. Зізнаюся чесно, мені не завжди були цікавими суто літературознавчі аспекти тих розмов. Але підсвідомо я вчився культурі діалогу, методам аналізу текстів, подій, біографій. Вражали не лише діалоги Мирона з Вадимом, але і численні імпровізації Вадима про світову культуру, історію, кінематограф. Я був свідком видання багатьох його книг. Всі вони сьогодні стоять на полицях нашої бібліотеки з теплими дарчими написами від Мирона. Кожен напис такий індивідуальний, як і тексти його книг.

Ставлення Мирона до слова було абсолютним. Його визначення понять, категорій – на рівні кращих енциклопедій. Він на диво точно формулював думку. Це стосувалося не тільки письмових текстів, але й усного слова, розмов, яких не злічити.

* * *

Подарунком для мене, а з часом і для моєї дружини Олени, були друзі родини Петровських, багато з яких з часом стали й нашими друзями. У цій дивовижній квартирі по вулиці Флоренції ми познайомилися з Юрієм та Марією Щербак, Борисом Лєкарем, Богданом Жолдаком, Гелієм Ароновим, Давидом Мірецьким, Михайлом Туровським, Юрієм Шаніним.

Про атмосферу дому Петровських хочеться говорити окремо. Мирон завжди зустрічав гостей на порозі, допомагав зняти верхній

одяг, категорично не дозволяв гостю зробити це самостійно. Було у цьому жесті щось дуже тепле, зворушливо-старомодне, як слід часу, що давно промайнув. Кожен наш візит починався з обов'язкового чаю з сухариками, які Мирон завжди сам сушив, сирників або булки з варенням… Гостя спочатку годували й лише потім запрошували до діалогу. Майже завжди розмови проходили у кабінеті Мирона, де ніколи не збиралося багато людей. Вдвох з Мироном, або втрьох з Вадимом Скуратівським. І це теж було частиною ритуалу, де найбільше за все цінували думку, позицію, слово. Часто предметом розмови ставали сюжети книг, над якими Мирон працював у той час. Його прочитання «Золотого ключика» або «Тараканища», його культурологічні трактування теми цирку, романсу та інших відомих літературних творів або феноменів культури були відкриттям не тільки для мене, але й для великого кола читачів його книг…

* * *

Йшли роки… Я відійшов від своїх інженерних ролей, включився у формування структур громадянського суспільства: РУХу, єврейської громади України, працював у журналі «Філософська і соціологічна думка». Я організовував експертні опитування, намагаючись осмислити масштабні зміни, що відбувалися у країні та світі. На анкети відповідали інтелектуали України, Латвії, Польщі, Росії, а також тюремні дисиденти, які щойно вийшли з таборів. Також я брав участь в організації міжнародних наукових конференцій. Одна з них була присвячена українсько-єврейським взаєминам і проходила в Єрусалимі. Мирон Петровський виступав з доповіддю «Трагедія ідеї вселюдності або три повороти однієї долі» про Іллю Еренбурга. Суперечність долі одного з найвідоміших героїв тих років Мирон глибоко вивчав, намагався зрозуміти (цей текст опублікований у журналі «Філософська і соціологічна думка», №1, 1994 р.). Згадую нашу радість відкриття землі Ізраїлю, незабутні зустрічі з Вічним містом, давньою цивілізацією, з відродженою єврейською державою. Це були наші перші виїзди за кордон, багато що було для нас вперше. Але була радість зустрічі зі старими друзями, які раніше емігрували в Ізраїль, з ким, здавалося, вже ніколи не побачимося.

* * *

Наші дружні стосунки з Мироном поступово переходили у співпрацю. У 1990 році Гелій Аронов запропонував видавати журнал «Єгупець», альманах єврейської історії та культури. «Єгупець» у Шолом-Алейхема – це місто Київ (маленький Єгипет). Ми бачили майбутній альманах як альманах єврейської та київської історії та сучасності.

Мирон відгукнувся на пропозицію увійти у редколегію журналу та не переставав при цьому повторювати: «Який я маю стосунок до єврейської культури?» Пам'ятаю, як ми раділи тонкому (близько 200 сторінок) першому номеру журналу. Він відкривався текстом Івана Дзюби в Бабиному Яру в 1966 році, а також була опублікована автобіографія Гелія Аронова – його розповідь про трагічні долі його єврейського батька та української матері… Текст Івана Дзюби, разом із закритою «рецензією» одного відомого українського інтелектуала, запропонував до публікації Роман Корогодський. Рецензент звинувачував Дзюбу в антирадянському підтексті виступу. Ми запитали у Івана Михайловича, чи називати ім'я «рецензента» у публікації. Він відповів, що не варто. Потім з гіркотою додав: «Міг би і не писати про підтекст».

З часом альманах зажив своїм життям, продовжуємо випускати його і сьогодні. За ці роки було опубліковано сотні текстів прози та поезії вітчизняних та закордонних авторів, есеїстика та публіцистика, статті про літературу і мистецтво… Мирон все більше включався у роботу над підготовкою та редагуванням альманаху, де з часом було опубліковано чимало і його знакових статей: спогади про Лілю Брік та Аркадія Беленкова, нариси про творчість Бориса Лєкаря, про останніх *ОБЕРІУтах*, про листування Олександра Дейча та Максима Рильського, Корнія Чуковського і Самуїла Маршака… Думаю, опубліковані у «Єгупці» тексти цілком могли б скласти окрему книгу або увійти у збірку пам'яті Мирона.

Багато років альманах редагували Мирон Петровський та Гелій Аронов. Я лише шукав нові матеріали для публікацій, оскільки усі ці роки займався і продовжую займатися юдаїкою. Мирон сприяв формуванню видавничого портфоліо альманаху та запрошував авторів – Риталія Заславського, Юлію Веретеннікову, Андрія Пучкова,

Сергія Черепанова, Якова Лотовського. Мирон переконав Йоханана Петровського опублікувати у «Єгупці» №10 текст «Діббука» Семена Ан-ського, який знайшли в архівах цензурного комітету майже через сто років після написання.

* * *

Починаючи з якогось номера альманаху над текстами працював вже тільки Мирон. Тяжка хвороба не дозволяла Гелію продовжувати розпочату справу. Працюючи багато років поряд з Мироном у підготовці та виданні «Єгупця», я практично ніколи не втручався у його роботу з текстами. Мирон був неперевершеним редактором. Він дуже гарно працював з класичними текстами, хоча нерідко приймав і експериментальні. Інколи це ставало темою наших суперечок. Роки спільної плідної та радісної роботи. Десятки подарованих читачам книг, альманахів. В останні роки Мирону все складніше ставало виконувати роль редактора. Він дуже гостро переживав перші ознаки хвороби… На якомусь етапі він сказав мені: «Я вже більше заважаю, аніж допомагаю. На жаль, я мушу відійти від справи». Оскільки достойної заміни Мирону знайти не вдалося, я вимушений був взяти на себе керівництво виданням «Єгупця».

* * *

На початку 1990-х років разом з Костянтином Сіговим ми створили видавництво «Дух і Літера», якому сьогодні вже більше ніж тридцять років. Я завжди дарував і продовжую дарувати наші книги партнерам. Звичайно, Петровські отримували нові книги одними з перших. Мирон читав або проглядав практично усі наші видання. Так само як і ми радів виданням Єжи Гедройця та Мартіна Бубера, Світлани Алексієвич та Романа Корогодського, Інни Лісової та Маріанни Кіяновської, Вадима Скуратівського та Януша Корчака, книгам Володимира Панченка, Леоніда Ушкалова, багатьом іншим. Разом ми вітали публікації у нашому видавництві книг Мирона Петровського «Городу и миру», «Мастер и город». Обкладинку для книги «Мастер и город» про київські мотиви Булгакова

запропонував Сергій Маслобойщиков. Його образ невидимими нитками об'єднав Київ та Єрусалим. Окремим виданням вийшло дослідження Мирона Петровського про життя та діяльність Януша Корчака у Києві. За ініціативою Світлани Петровської іменем великого педагога назвали одну з вулиць Києва, а жителям вулиці подарували брошури Мирона Петровського. В останні роки життя Мирона ми, як і раніше, часто зустрічались, приходили з Оленою у дім Петровських… Мирон у ці роки гостро переживав те, що розроблені раніше тексти вже не міг записати. Він казав: «Сідаю за стіл і все зникає». Я пропонував Мирону різні форми співпраці з тими, кому він міг би надиктовувати тексти, але він відкидав ці пропозиції. Його абсолютна вимогливість до слова була бар'єром, який він не міг подолати. У 2020 році Мирон вже багато хворів, але, як і раніше, радів кожній новій книзі. Запам'яталася його реакція на українську версію «Чорної книги» Василя Гроссмана та Іллі Еренбурга. Він добре знав, як довго забороняли публікацію цього тексту. Для нас обох було важливо, що книга вийшла українською, адже трагедії, описані на її сторінках – це сторінки історії України. Ми продовжували зустрічатися і тоді, коли Мирон вже насилу вставав з ліжка, ледь ходив. Але він незмінно зустрічав нас на порозі, допомагав зняти верхній одяг. Ми з Оленою прийшли до Мирона в один з його останніх днів. Він вже не міг встати, майже не міг говорити. Але, побачивши нас, спробував посміхнутися і ледь чутно промовив: «Леночка». Смерть близьких людей не облегшується нічим. Єдине, що ми можемо зробити, продовжуючи жити – це зберегти пам'ять про них. Ми передаємо цю пам'ять своїм дітям, і тоді рукописи не горять, не забуваються слова.

Марта Дзюба

НАДІЯ ІСААКІВНА ПІЛЬМАН

Пільман Надія (Нехана) Ісааківна (1897–1984) народилася в м. Курган Тобольської губ. (нині – Тюменська обл.) у сім'ї лікарів-стоматологів, очевидно, з-поміж засланців. У 1913 році із золотою медаллю закінчила Оренбурзьку жіночу гімназію, наступного року вступила на медичний факультет Московських вищих жіночих курсів. У зв'язку з народженням дочки в 1918 році перервала навчання. В 1922 році закінчила медичний факультет Самарського університету. Того ж року друкує свої перші наукові праці. З 1925 по 1928 рік працює в Ферганській обласній лікарні, з 1928 по 1930 – асистенткою у лікарні Омського медичного інституту. Затим рік роботи в Самарканді, з 1931 року – очна лікарня Воронезького медичного інституту.

У перші дні війни Надія Пільман вступає до лав до радянської армії. Війну закінчила у званні майора медичної служби. Нагороджена бойовими орденами й медалями.

На початку 1946 року переїхала в Київ. Працювала в Київській лікарні ім. Калініна. За її ініціативою відкрито перше в Україні дитяче очне відділення, яке протягом багатьох років було організаційно-методичним і консультаційним центром для дитячих офтальмологів Киева та України. Того ж року при Київському науковому товаристві офтальмологів організовано секцію охорони зору дітей, яку очолила Надія Пільман. Фактично ця секція стає першим науковим об'єднанням дитячих офтальмологів у СРСР.

У 1947 році з її ініціативи в Києві створено перший практичний кабінет для лікування зизоокості у дітей. Досягнення Надії Пільман у питаннях дитячих офтальмологічних патологій стало основою для утворення першого в Україні спеціалізованого очного відділення на базі Київської спеціалізованої лікарні №14 (ОХМАТДИТ), яке було відкрите 5 лютого 1958 року і яке вона очолювала до листопада 1967 року. Від 1967 року Надія Пільман стає організаторкою перших в Україні спеціалізованих дитячих садочків для дітей з проблемами зору.

Надія Пільман є авторкою багатьох наукових монографій. Зокрема, знаковою є книжка «Функциональное лечение косоглазия у детей» (перше видання 1955 року, друге – 1959, третє – 1964).

На початку 1984 року Надія Ісааківна переїхала до родичів у Ленінград, де й померла 30 листопада того ж року.

У 2007 році (110 років від народження Надії Пільман) «Асоціація дитячих офтальмологів України» заснувала почесну нагороду – медаль імені Н.І. Пільман «За досягнення в дитячій офтальмології».

Під час написання давно задуманих спогадів про Надію Ісаківну Пільман та у процесі пошуку матеріалів про неї я натрапила на статтю московського лікаря Анатолія Обрубова, присвячену 120-річчю від народження Надії Пільман. З цієї статті взято деякі факти про «докиївський» період її життя. Але в мене є свої враження про пані Надію, якими хочеться поділитися. Адже йдеться про людину, дорогу пам’яті тих, хто з нею спілкувався.

Є багато людей, про яких ми у своїй родині згадуємо з великою вдячністю й шанобою. Серед них – Надія Ісааківна Пільман. Наша дочка Оленка в дитинстві мала зизоокість, яка окулярами не виправлялася. Потрібна була операція на очах. У Львові нам сказали, що в Києві є прекрасний хірург офтальмолог Надія Пільман, порадили шукати до неї «дорогу». Цю «дорогу» ми знайшли за допомогою Лєни Пляшник – журналістки знайомої Івана Дзюби, яка багато років вела на Українському радіо передачі на медичні теми.

Після огляду дитини Пільман підтвердила – операція потрібна, і вона прооперує дитину. Перші враження про Надію Ісааківну – красива жінка в темному довгому платті, яка нагадувала мені львівських довоєнних пані. При її появі весь медперсонал, здавалося

мені, якось «підтягувався». Від неї віяло… Відчувалися вимогливість, лікарська культура – в кожній репліці.

Ось епізод. Зауваження медичній сестрі, яка стоїть спиною до матері хворої дитини та щось говорить: «Почему вы так отвечаете? Вы должны повернуться лицом к «пациенту», улыбнуться и вежливо ответить на вопрос, а не так, как отвечают в наших магазинах». Або: – «Мама, пожалуйста, пойдите и смойте косметику, здесь больница, а не парикмахерская, вы ухаживаете за больным ребёнком». Одного разу я була свідком такої «сценки» під час консультації Оленки: в кабінет зайшла сестричка, а за нею – якийсь чоловік у верхньому одязі, він зупинився у дверях, а сестричка щось прошепотіла до Надії Ісаківни. Надія Ісааківна вислухала її й спокійно відповіла: «Вы сказали – из министерства?! В верхней одежде в кабинет!? Я бы могла понять, если б вы сказали, что это из колхоза. Из министерства? Пусть немедленно выйдет из кабинета!»

Консультативний прийом у дитячій поліклініці ОХМАТДИТ вона вела завжди в присутності кількох дитячих офтальмологів з різних лікарень, які приводили на консультації своїх пацієнтів. На консультацію потрібно було записуватися заздалегідь. Оскільки консультувала вона раз чи двічі на тиждень, а дітей привозили з усієї України, то черги на прийом були дуже великі, і не раз доводилося простояти в черзі кілька годин. Порядок прийому був таким: спочатку вона консультувала матерів з немовлятами, тоді всіх дітей, які приїхали з різних кінців України, і тільки потім киян. Прийом виглядав так: завжди були присутніми декілька лікарів-офтальмологів, які, очевидно, «навчалися». Ці лікарі сиділи на стільцях позаду Надії Ісааківни. Перед нею стояло декілька стільців, на яких сиділи дитина, мати дитини й лікуючий лікар, який перед прийомом пані Надії обстежував дитину і доповідав про хід чи проблеми в лікуванні дитини. На одному з перших таких прийомів мені здалося, що Надія Ісааківна дрімає, не слухає, що їй говорять, і раптом з тими ж закритими очима до лікарки: «Что вы сказали? Повторите», лікарка повторює попередню фразу… Надія Ісааківна звертається до іншої лікарки: «Тамара Ивановна, возьмите ребенка, повторите обследование и снова доложите мне, и в дальнейшем, пожалуйста, этим ребенком занимайтесь вы».

(Цим лікарем була Тамара Іванівна Голікова – прекрасний фахівець, яка «вела» Оленку до 10 класу).

От Оленку кладуть на операцію. З Пільман ми майже не знайомі, але вона погодилася сама прооперувати дитину (хоча на ту пору вона вже через проблеми зі здоров'ям не часто оперувала). Як на тодішні порядки, дитину, яку клали в лікарню, купали та переодягали в лікарняний одяг. Оленка була великою «педанткою» і чистюлею. Заношу її в ванну кімнату, а ванна жовта – очевидно, від миття якимись «засобами» для дезінфекції. Оленка підняла страшний крик: вона в брудну ванну не піде (було їй три рочки, а кричати вона, як і всі діти, вміла голосно). На крик дитини прийшла сама Пільман, зрозуміла, в чому річ і дозволила не купати дитину. Далі треба переодягнути дитину, а піжамки – одна без гудзика, одна з діркою, одна якогось невизначеного кольору після багаторазового прання. І знову крик, і знову на крик приходить Пільман: вона не знала, що кричить та сама дитина. І нам дозволено залишитися у своїй піжамі. Після операції дітям зав'язували очі, так що вони нічого не бачили. І от Оленка, відійшовши від наркозу, каже мені: «Бабця Пільман взяла ножиці, почикала мені очі, і я тепер нічого не бачу». Я сказала про це Надії Ісаківні, вона тут же підійшла до дитини, розв'язала їй очі, підвела до вікна і пояснила, чому очка мають бути зав'язаними. Я хочу тут наголосити про ту уважність, з якою вона ставилася до стану кожної дитини, до дитячих страхів.

Це був час, коли в стаціонар тільки немовлят клали з батьками. Мені Надія Ісаківна дозволила бути з Оленкою, тобто сидіти коло дитини, бо в палаті крім маленьких ліжечок і пари стільців нічого не було. І ще такий момент: передачі, які приносили батьки для дітей, медсестри за обідом чи вечерею розділяли на всіх так, що жодна дитина не була обділена. На мою думку, це було дуже правильно, адже лежали діти з усієї України, до яких не могли часто приїжджати батьки.

Так почалося наше багаторічне лікування Оленчиних очей. Операція була зроблена блискуче. Нам хотілося якось подякувати Надії Ісааківні. Про якусь подяку в «конверті» не могло бути навіть думки. І от ми з моєю мамою вирішили на найближчі свята спекти їй горіховий торт, який пекли в Галичині (в Києві таких тортів

не було) і купити гарний букет квітів. Таким чином я поздоровила її. Торт прийшовся до смаку: моя мама вміла їх готувати! Надія Ісаківна стала «опікуватися» Оленкою, але не виділяла її з-поміж інших дітей. Записувалася я на прийом за кілька тижнів наперед, стояла в цих довгих чергах на консультацію, а консультувала вона Оленку майже кожного місяця, бо сама «вела» її.

І от 1972 рік – арешт Івана. Я з Оленкою записана на консультацію, сидимо у великому вестибюлі поліклініки ОХМАТДИТ. З'являється Пільман. Вона завжди проходила вестибюлем, не звертаючи ні на кого уваги й не зупиняючись. А то йде Надія Ісааківна і явно когось шукає серед людей, що чекають на прийом, а в руках несе якийсь досить великий пакунок. Побачила нас, підходить до Оленки, бере її за руку і звертається до людей у черзі: «Извините, это моя внучка, и я должна принять её без очереди». Заходимо в кабінет, і вона мені каже: «Теперь вы ко мне приходите на консультацию в любое время, когда вам это удобно – или в поликлинику, или в больницу, и никаких больше подарков я от вас не возьму, а это Оленке», – і витягає велику ляльку. З того часу Надія Ісаківна завжди щось дарувала дитині. Взагалі вона своїм авторитетом в очах дитини дуже допомагала нам її виховувати. Варто було сказати Оленці, що так сказала робити бабця Пільман,й інших пояснень уже не треба було.

Коли забирали Івана, я мала якраз тяжкий грип, і цей грип та ще нервове напруження дали мені ускладнення. Я раптово ніби втрачала притомність, але розуміла, що відбувається навколо мене, була свідома своєї непритомності, бачила страх мами та Оленки, а через кілька хвилин приходила до тями. В поліклініці мені поставили діагноз: міокардит. Мене це лякало і дуже пригнічувало. Не пам'ятаю, за яких обставин я про це розповіла Надії Ісааківні, і вона тут же запропонувала мені консультацію у свого чоловіка, кардіолога на пенсії, Соломона Кауфмана. Прийняв він мене в їхньому помешканні по вулиці Червоноармійській, дуже уважно вислухав мене вухом (що мене дуже здивувало) і сказав: «Сердце у вас, деточка, здоровое, а обмороки – это нервное, и вы не должны их бояться, они вам вреда не принесут, а нервную систему будем защищать». Так я стала його пацієнткою. Крім курсу лікування, він запропонував мені постійно приймати валер'янку, до якої людина

не звикає. Говорив, що під час війни їхня сім'я рятувалася нею. Я бувала у них вдома і тоді, коли він тяжко хворів після інсульту, але завжди був присутнім при нашій розмові з Надією Ісааківною, хоча участі в розмові не брав.

З розповідей Надії Ісааківни пригадується таке.

Вона вчилася вишивати лівою рукою, щоб при операціях користуватися обома руками.

В Сибіру вона відвідувала батьків у тюрмі, і тоді сказала собі, що не буде революціонеркою.

Займалася дитячою психологією: «Оленка относится к тем детям, которые сами решают что хорошо, а что плохо. Ваша задача сделать так, чтоб ее хорошо было действительно хорошо, а ее плохо было действительно плохо».

Никогда не ссортесь со своими детьми.

Отсутствие телевизора в квартире – признак культуры.

Щоб осмислити те, як поводилася тоді сім'я Пільман-Кауфман, треба знати атмосферу 1970-х років. В Івана було безліч знайомих і друзів, до його арешту двері нашої квартири не зачинялися. Іван, щоб зосередитися і попрацювати, часто їздив на квартиру до наших знайомих. І раптом – порожнеча. Параджанов Сергій, сім'я Фуженків, І. Сенченко та О. Компан, сім'я Кочура, Паламарчуки, Григір Тютюнник, Григорій Гавриленко і Микола Лукаш – це, мабуть, усі, хто не боявся... Багато порядніше поводилися мої «не літературні» друзі – вони всі й далі залишилися моїми друзями. Та про це пізніше…

Анна Уманська

МИХАЙЛО ГЛЕЙЗЕР. ЕСКІЗИ КОСТЮМІВ ДО ВИСТАВИ «ПОМИНАЛЬНА МОЛИТВА» У НАЦІОНАЛЬНОМУ АКАДЕМІЧНОМУ ДРАМАТИЧНОМУ ТЕАТРІ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

23 грудня 1989 року в Національному академічному драматичному театрі імені Івана Франка відбулася прем'єра п'єси «Поминальна молитва». Спектакль Сергія Данченка поставлений на п'єсу Григорія Горіна, що була написана за мотивами «Тев'є-молочара» Шолом-Алейхема. У ролі Тев'є, понад 20 років – Богдан Ступка, у ролі Голди – Наталя Лотоцька. Про блискучий акторський склад написано чимало, про Богдана Ступку в головній ролі відгукувалися найвизначніші театральні критики, а глядач дякував неодмінним аншлагом (подумати про квитки потрібно було заздалегідь). «Ця вистава волає до нашої доброти, до співчуття кожній людині – маленькій чи великій, бідній чи багатій, мудрій чи простодушній. Може, тому вона полюбилася глядачам, що зігріває душу людини, закляклу на вітрах історії між неспокутуваними гріхами минулого й майбутнім, що жевріє на обрії» – написав критик та історик театру Ростислав Коломієць.

Гастролі театру зі спектаклем «Поминальна молитва» відбулися у Німеччині, Польщі, США. Зокрема, під час гастролей театру в Нью-Йорку онука Шолом-Алейхема Бел Кауфман відвідала виставу та відзначила винятковість Богдана Ступки у ролі Тев'є.

Сам Богдан Ступка згадував в одному з інтерв'ю для газети «День»: «Я дуже люблю роль Тев'є-Тевеля. Це дуже мудра людина. Він має Бога у серці, до нього за порадою приходять односельці, називають «ребе». Коли мого героя запитують, на що надіятися, він говорить: «Дивна річ: чим більше горя, тим кращі надії, чим більше злиднів, тим палкіше сподівання». Життєвий досвід молочника підказує: «Нема такої болячки на світі, яка б не загоїлась, і такого нещастя, яке б не забулося. Тобто воно не забувається, але що поробиш? Отже, нема зле, що б не вийшло на добре…».

Талановиту постановку та акторський склад довершили костюми та сценографія, які органічно добудували увесь образ театрального дійства та сплелися в єдине з ідейним замислом усієї картини. Автор костюмів – Михайло Глейзер (1946). Київський художник-графік, член Союзу художників, учасник десятка виставок в Україні та за кордоном. Період з 1986 по 1991 рік Михайло Глейзер присвятив співпраці з Національним академічним драматичним театром імені Івана Франка, спочатку як художник костюма, а відтак і як художник-постановник. Долучився до створення спектаклів «Енеїда» Івана Котляревського, «Камінний господар» Лесі Українки, «Ніч перед Різдвом» Миколи Гоголя, «Гріх» Володимира Винниченка, «Санітарна зона» Миколи Хвильового тощо. Пропонуємо до уваги унікальні ескізи костюмів Михайла Глейзера, що зберігаються в архівах Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА. У добірці представлені ескізи костюмів для кожного з першорядних персонажів п'єси.

Сценографія «Поминальної молитви» – робота Данила Лідера, художника, професора кафедри живопису і композиції Української академії мистецтв, члена Академії мистецтв та Національної спілки художників України. Данило Лідер оформив понад 150 п'єс на провідних сценах України, у Національному академічному драматичному театрі імені Івана Франка, Київському театрі оперети, Театрі опери та балету, Київському академічному російському драматичному театрі ім. Лесі Українки.

«Лідер умів створити третій світ! У будь-якій виставі ніби відчувалася присутність філософа за лаштунками, замість суфлера. Його декорації «звучали» як підказки суфлера, аби глядач міг увійти

у спектакль. Саме тому я дивився у «Тев'є-Тевелі» на кринку, на Чумацький шлях, на віз… – це вища сценографія, яка є більшою за професію! Професіонал працює грамотно, але другого дихання часто не має. А у Лідера завжди була тайна, ти її пізнавав з усього, що декорувало сцену», – зазначив кінорежисер Роман Балаянв інтерв'ю для газети «День» («Человек который менял мир», 14 березня 2013).

Після смерті Богдана Ступки у 2012 році постановку спектаклю припинили. Однак, до100-річчя Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка у 2019 році «Поминальну молитву» знову відновили.

До статті Анни Уманської МИХАЙЛО ГЛЕЙЗЕР. ЕСКІЗИ КОСТЮМІВ ДО ВИСТАВИ «ПОМИНАЛЬНА МОЛИТВА» У НАЦІОНАЛЬНОМУ АКАДЕМІЧНОМУ ДРАМАТИЧНОМУ ТЕАТРІ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

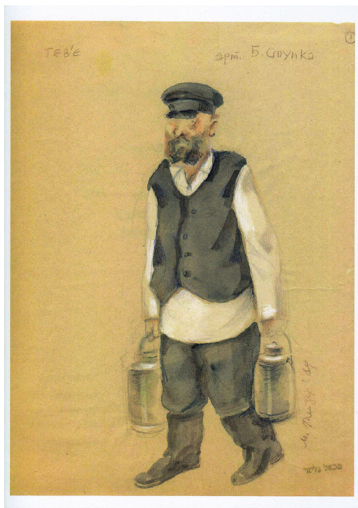

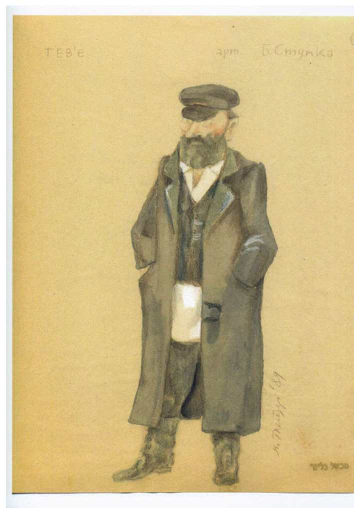

Михайло Глейзер.Тев'є. Ескізи костюмів

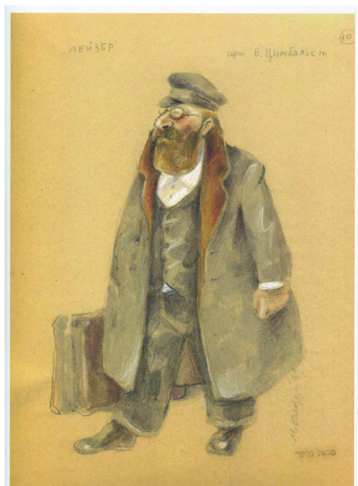

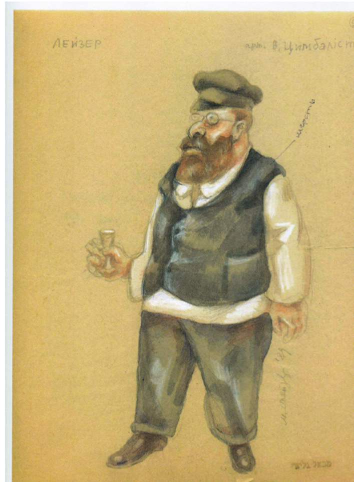

Михайло Глейзер. Лейзер. Ескізи костюмів

Михайло Глейзер.Хава

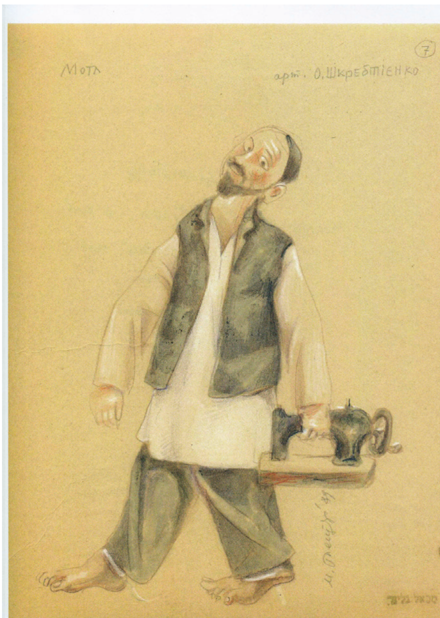

Михайло Глейзер.Мотл

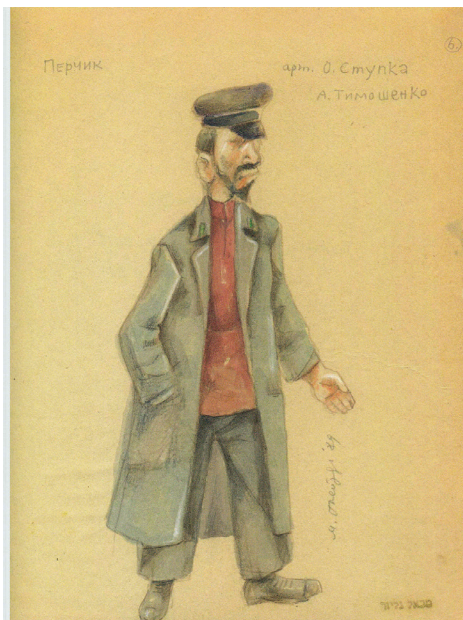

Михайло Глейзер.Перчик

Михайло Глейзер. Мати Менахема

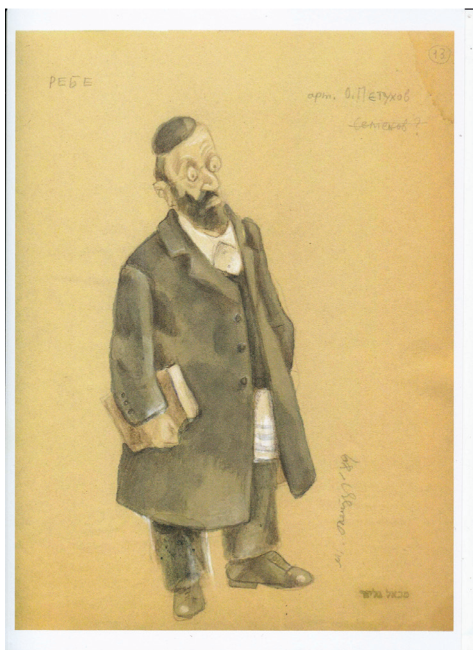

Михайло Глейзер.Ребе

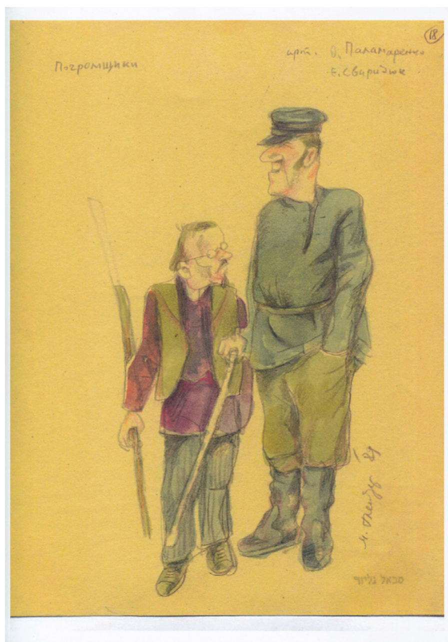

Михайло Глейзер.Погромники

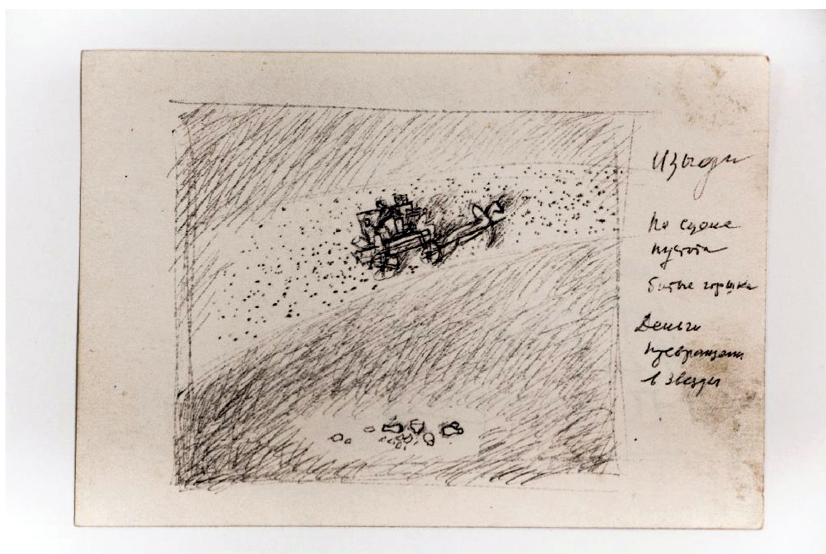

Данило Лідер. Сценографія до вистави «Тев'є-Тевель»

Сцена зі спектаклю. Сценографія Данила Лідера. Фото – фотографии В. Марущенка

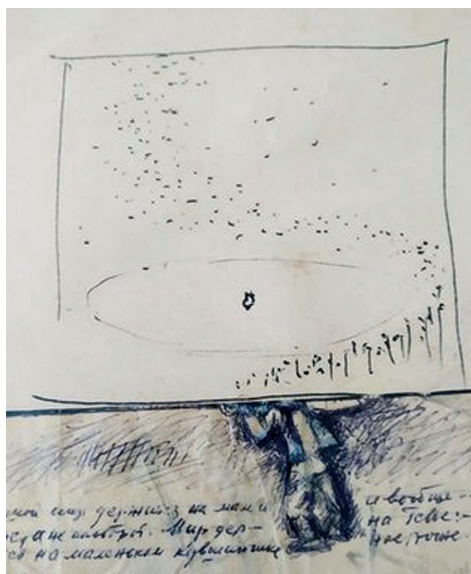

Данило Лідер. Сценографія до вистави «Тев'є-Тевель»

До інтерв'ю Світлани Сімакової з Олександром Ходченко «ЧАРИ ЗІБРАНІ НЕПРАВИЛЬНО»

Олександр Ходченко.
Біля віддзеркалень 1998

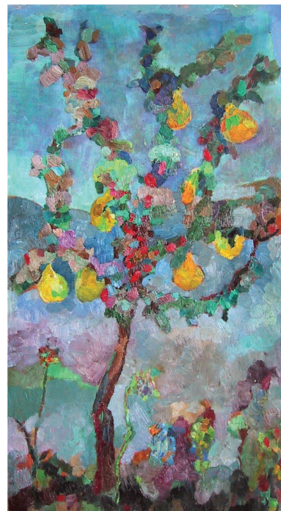

Олександр Ходченко.
Маленька груша 1995

Олександр Ходченко.
Мальва 1996

Олександр Ходченко.
Родина та яблука 1995

Олександр Ходченко. Весна на даху 1996

Олександр Ходченко. Зимове місто 1996

Олександр Ходченко. В різні сторони
1997

Олександр Ходченко. Легка поява кольору
1997

Олександр Ходченко. Пароплав на вузький річці 1997

Олександр Ходченко. На снігу 1994

Олександр Ходченко. У піджаку1999

Олександр Ходченко. Різдво на залізниці 1992

Олександр Ходченко. Пристань 1997

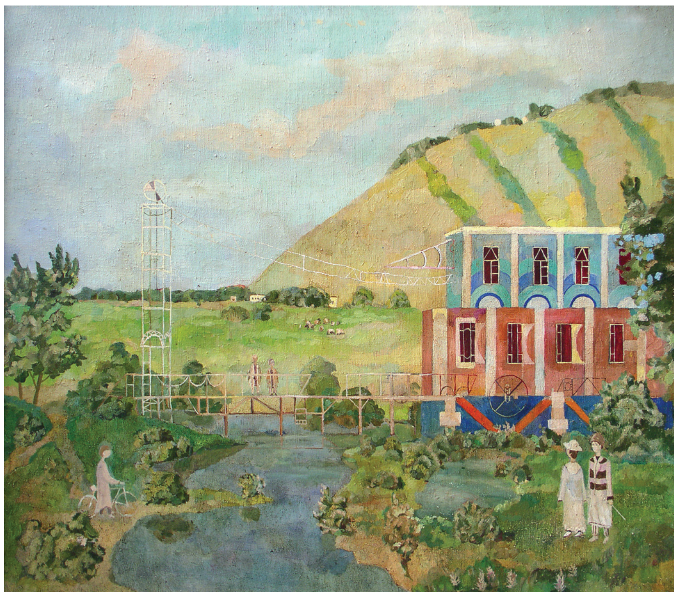

Олександр Ходченко. Гребля 1997

Олександр Ходченко. Трамвай 1999

Олександр Ходченко. Седнівська лікарня 1994

ДО СТАТТІ ЙОХАНАНА ПЕТРОВСЬКОГО-ШТЕРНА ВТІЛЕНЕ ВІДРОДЖЕННЯ: нариси про Богдана Жолдака

Богдан Жолдак, Київ, початок 1960-х рр.

Богдан Жолдак. Люлька. Дерево, ебоніт.
Подарунок Мирону Петровському.
Початок 1970 р.

Мирон Петровський
та Богдан Жолдак,
Печерськ, Київ, бл. 1963 р.

Зліва направо: Вадим Скуратівський, Світлана Петровська, Богдан Жолдак, Мирон Петровський. На балконі нової квартири Петровських на Лівобережній. 1975 р.

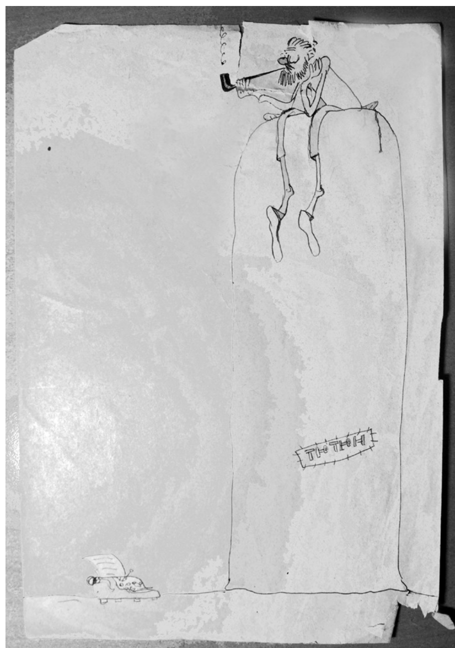

Богдан Жолдак. Карикатура на Мирона Петровського. Папір, кулькова ручка. Бл. 1969 р.

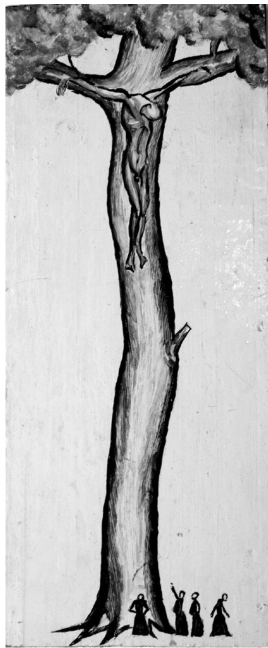

Богдан Жолдак.[«Розп’яття»]. Туш, перо по ґрунтованому дереву. Бл. 1970 р.

Перший ряд, зліва направо: Богдана Щербак, Катерина Петровська;
другий ряд – Мирон Петровський, Марія Щербак, Юрій Щербак, Богдан Жолдак,
Світлана Петровська; на дереві – Ярек Щербак. Гідропарк, Київ, 1977 р.

Богдан Жолдак на зйомках фільму «Там вдали, за рекой» (реж. М. Іллєнко, 1975).

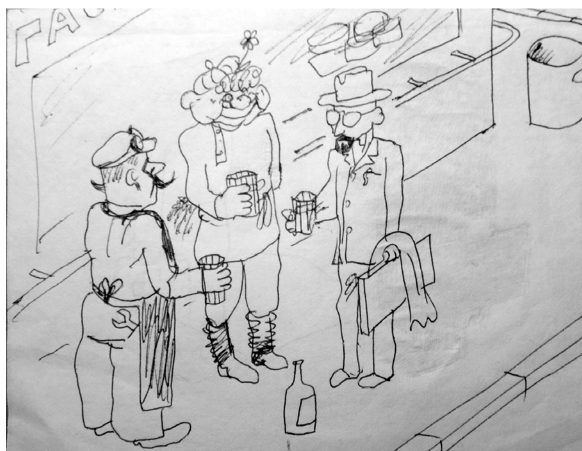

Богдан Жолдак. «На трьох».
Малюнок. Папір, кулькова ручка. Бл. 1971 р.

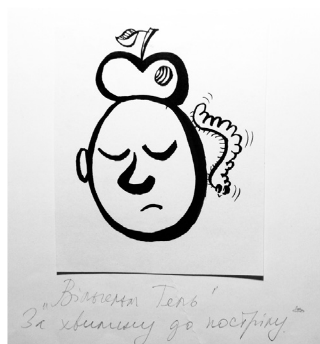

Богдан Жолдак. «Вільгельм Тель.
За хвилину до пострілу».

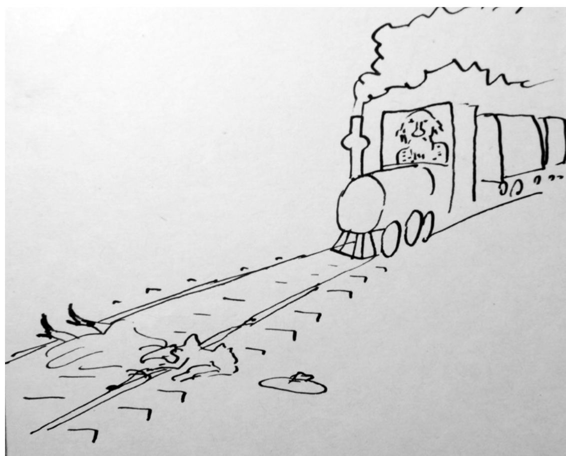

Богдан Жолдак. Карикатури. Без назви. 1965-1973 рр. Папір, туш.

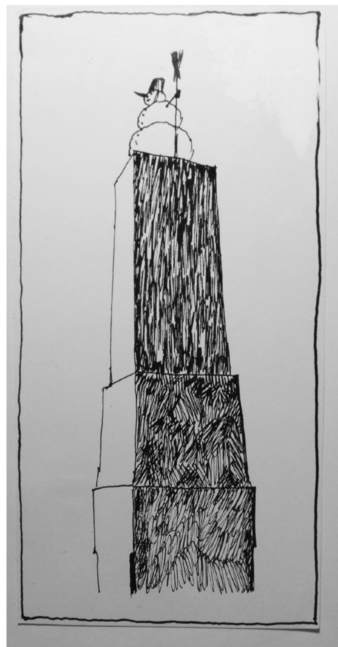

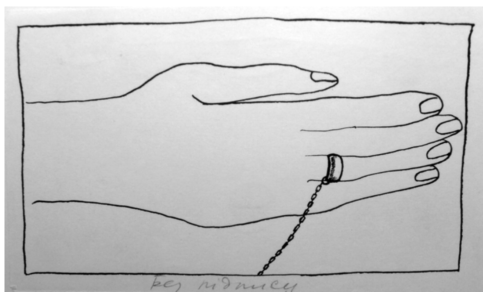

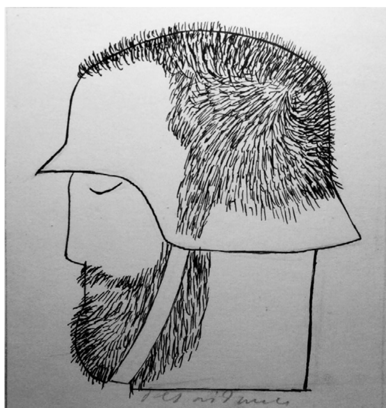

Богдан Жолдак. Карикатури. Без назви. 1965-1973 рр. Папір, туш.

Богдан Жолдак. Само-пародійні рисунки та автошаржі
з листів до Світлани та Мирона Петровських, липень-вересень 1966 р.

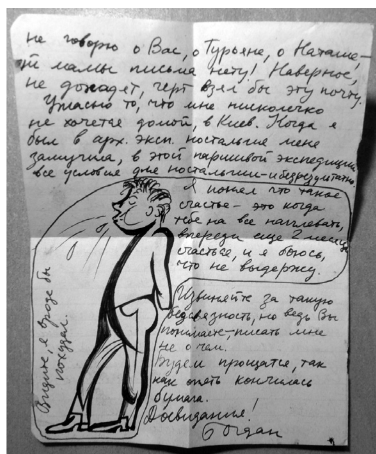

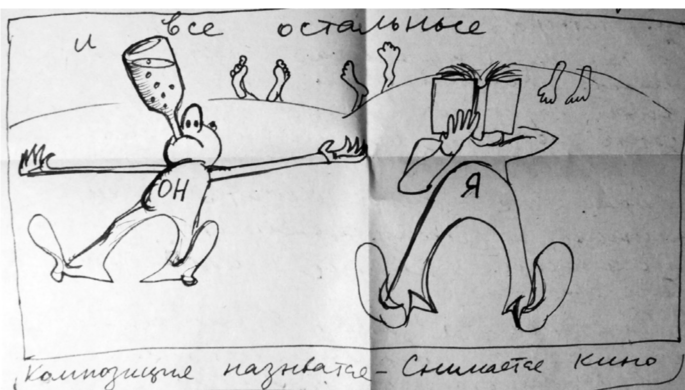

Олександр Ходченко

ЧАРИ ЗІБРАНІ НЕПРАВИЛЬНО
розмовляла Світлана Сімакова

Олександре, я знаю вас як книжкового дизайнера, а як художника відкрила вас нещодавно. Мені завжди здавалося, що зробити вибір на користь більшості спеціальностей можна раціональним способом, проаналізувавши свої вподобання, але для того, аби стати художником, потрібно, як мінімум, відчувати зв'язок з таємницями світобудови, вірити у свої здібності, як у дар. Чи дійсно це так?

У спілкуванні з друзями, ще у шкільні роки, ми торкалися тем, пов'язаних з питанням: звідки береться талант? Яке відношення до нього має старанність? Згадалася фраза, яку сказав Параджанов: «професіоналів багато, а художників мало». І ми дійшли висновку, що талант, все ж таки, – це вищий дар. Він може згасати, й на те можуть бути різні причини, про це треба пам'ятати. Щось перестає хвилювати та захоплювати через те, що талант не був направлений у професійне річище. Або він не був потрібним, не отримав підтримки. Але інколи стається, що вроджений талант і художня освіта формують обдаровану людину і в інших сферах мистецтва. Я знаю режисерів, музикантів, письменників, які вийшли з художнього середовища. Якщо раціонально проаналізувати професію художника, виявиться, що вона дуже складно влаштована. Адже, на жаль, є випадки гіркої правди, коли професія здійснювала

негативний вплив на талановиту людину. Коли художник вимушений був виконувати замовлення, до яких не лежала душа, а для вільної творчості вже не залишалося часу та місця.

Ескізи Франчески Ярбусової, мультфільми Юрія Норштейна, його «Казка казок», роботи Костянтина Сомова, театральні ескізи художнього об'єднання «Мир искусства», Пітер Брейгель старший і навіть Всеволод Максимович – чи випадкові такі співзвучності, що виникають після знайомства з вашими роботами?

У роботах цих абсолютно різних художників можна побачити й дещо, що їх об'єднує. Певний імпресіоністичний характер, суміщений з тим, що ми називаємо авангардним началом твору. Таке авангардне начало пов'язано з винахідливістю, але належить більшою мірою мистецтву, аніж ремеслу. Я бачив це в роботах Рембрандта, Леонардо і навіть в іконописі. Свідомо я не прагнув наслідувати когось з майстрів. У розмовах, зокрема з викладачами, інколи виникали курйози. Наприклад, персонажі моїх робіт комусь нагадували іншопланетян, що поселилися в Шилівських пейзажах.

«Сценографія – це особистісна, дієва розвідка в навколишні проблеми буття, це вживання у проблемні категорії буття – на рівні космосу та побуту одночасно», – це визначення колись трапилося мені в книзі недільних бесід з Данилом Лідером. Наприкінці 1990-х його висловлювання записав Олександр Клековкін, а 2012-го вийшла книжка «Людина та її простір». Якщо прибрати слово «сценографія», ця фраза може, як на мене, служити визначенням вашого творчого методу. Навчання на відділенні сценографії було, все ж таки, основною складовою, що сформувала ваш світогляд як художника? Розкажіть про це детальніше, якщо можна.

У ті часи на факультеті сценографії студентам можна було займатися вільною творчістю. На дверях, і це правильно, збиралися написати «Майстерня сучасного живопису». Данило Лідер побачив у моїх роботах сюжети вуличних театрів-хепенінгів. Його художнє мислення було зосереджено на театрі. Він показував свої розробки, композиційні системи, макети. Полотном для нього була сцена

театру. Завдяки спілкуванню з ним я побачив, наскільки широкою може бути діяльність художника. Для втілення ідей помічним може бути не тільки полотно, але й стіна будинку, сторінка книги, вітрина будівлі, одяг.

На першому курсі академії ми з друзями створили музичний гурт. Так склалося, що на репетиції та записи ранніх альбомів ми витрачали більше часу, аніж на навчання. Я примудрявся репетирувати навіть під час пар, не кажучи вже про те, що ці репетиції затягувалися за північ, і заняття музикою тривали до ранку. Вночі ми проводили сеанси запису в коридорах академії – там чудова акустика! Звичайно, за це я розплачувався поганою успішністю. Але я пам'ятаю викладачів, які позитивно ставилися до моєї музики. Олександр Бурлін, Сергій Зорук… Зорук іноді міг навіть сісти за ударну установку та згадати деякі ритми. Не кажучи вже про те, що на уроках рисунка ми могли обговорити альбоми Procol Harum або пісню Pink Floyd.

Чудовим був і Юрій Могилевський, з ним я познайомився ще в РХСШ[1], до його завдань я готувався ретельно. Одне з них було приблизно таким: «Спробуйте розкритикувати Рембрандта!». Разом з Пашею Фішелем (а Рембрандт був одним із наших фаворитів) ми думали, як йому відповісти. Протягом вечора ми знайшли рішення почати відповідь такими словами: «По-перше, Рембрандт мав похмурі роботи». Могилевський згодом, навіть через роки, згадував ці історії зі сміхом.

Театральність у моїх тогочасних живописних роботах була пов'язана із захопленням творчістю Пабло Пікассо, Володимира Татліна, Казимира Малевича, Василя Кандинського. Мені було цікаво займатися розробкою костюмів та ескізів до вигаданих спектаклів і п'єс. Я вигадував назви цих постановок. Так я розробив кілька графічних серій робіт з різноманітними персонажами. А на захисті диплома я виступив зі своїм гуртом, показавши невеликий музичний супровід до власних робіт. Пригадую, до цього тепло поставився Лідер. Рок-гурт грав перед суворою художньою радою, такого на захистах ще не траплялося!

---

[1] Республіканська художня середня школа імені Т. Г. Шевченка. Нині – Державна художня середня школа ім. Т. Г. Шевченка.

Мені близький Рембрандт-графік, у його графічних роботах найяскравіше втілено його ставлення до світла як до головної субстанції. Про те, що ви до неї небайдужі, може розповісти ваша робота «Біля відбитків». Розкажіть, будь ласка, про ваші взаємини з кольором та світлом.

Я схиляюся до імпресіоністичного змішування кольорів, не додаю вальор[2], що властивий академічному, реалістичному живопису. Мені цікаво вибудовувати оптичну контрастність із додатковими тонами, іноді це порушує закони просторовості. У деяких випадках я отримую результат, наближений до декоративного, абстрактного колориту, але без задуму спрощення та схематизації кольору. У цьому плані я звертав увагу на роботи наївного мистецтва. Мій американський колега, музикант та продюсер Лейн Стайнберг (Lane Steinberg), знаючи мої картини, звернув увагу на те, що в музиці я вибудовую акварельне звучання простору.

У роботі над кольором мене цікавить також експеримент. Якось я отримав «скарб» у вигляді кількох банок фарб для підлоги. Мені хотілося відволіктися від звичного письма та відчути вагу цього матеріалу. Я підготував кілька полотен навіть не для того, щоб там з'явилися картини, а щоб за допомогою достатньої кількості фарби виліпити руками колірну поверхню, що практично неможливо зробити в акварелі та гуаші.

Поверхня живопису – дуже глибока тема, що потребує повного занурення. Іноді робіт треба торкатися, аби це зрозуміти. У роботі «Біля відбитків» я поставив собі завдання застосувати обмежену кольорову палітру, що складається з чотирьох фарб. Сюжет та композиція підкорялися цій ідеї. До того був період підготовки поверхні полотна. У цій роботі нерівномірна поверхня. Значна частина переднього плану складається з фактурного нанесення шару масляної підкладки з тривалим просиханням. Ключові моменти роботи пов'язані з використанням білої та чорної фарб. На репродукції цього не видно, але лесування[3] білим кольором у фоновій частині, а потім чорним у фігуративній, створює глибинне мерехтіння.

---

[2] У живописі – тональний нюанс, градації одного хроматичного тону, кольору.

[3] Спосіб олійного живопису, який полягає у нанесенні тонкого шару фарби на зображення, через який проглядаються розташовані нижче шари.

На ваш погляд, натура – дура, чи, все ж таки, кращий учитель?

У процесі роботи око художника особливо загостренео. Багато незрозумілих речей можуть бути серед об'єктів, що нас оточують. У листі дерев. Хмарах небесних. Серед дахів будинків. Ліній горизонту широких полів. Зграях птахів. Дорогах, що йдуть в далечінь. Дзвінких трамваях. Не кажучи вже про кольори та їх поєднання у різні періоди дня. Я бачу сенс у малюванні з натури невеликих рослин та квітів. Відчуваю в цьому схожість із короткими японськими хоку. Ось взяти, наприклад, якусь стеблинку і роздивитися конструкцію її контурів. Бачимо і ритм, і графічність. Потім на цю стеблинку стрибне коник, застигне, контури стеблинки злегка зігнуться, а потім вона заколишеться від легкого подиху вітру. Або сеанси малювання дерев у саду. Ось, бачимо тінь від них, трава прилягає до коріння, її штрихи спрямовані в протилежний від листя бік. Або швидкий натюрморт з розкиданих яблук на столі…

Пам'ятаю, одного разу мені випала можливість побувати в Олеському замку. Я цілком нейтрально знайомилася з експонатами галереї, поки не відбулася зустріч з портретом авторства Антона Рафаеля Менгса. Мене вразив ефект присутності, можливість багатовимірного сприйняття, яке зазвичай трапляється лише за особистого знайомства з людиною. Пізніше я прочитала в нього, що ідеальне здатне передавати матеріальному свою досконалість, і якщо художник хоче створити щось прекрасне, він повинен поступово підійматися вище від матерії, нічого не робити без початкової ідеї, не терпіти нічого мертвого і зайвого, бо це псує все. Шлях від ідеї до втілення – це для вас шлях втрат чи здобутків?

Поява нової картини – це здобуток, її створення – це процес, у якому відбувається багато втрат. Шкодувати можна навіть про витрачений час. Працювати треба швидко! – каже професійний та практичний досвід. Коли я займався етюдами, нам ставили завдання на швидкість їх виконання. Але в станкових композиціях виникають ситуації, які неможливо передбачити та прорахувати заздалегідь. В уяві неможливо побудувати досконало, як саме має

виглядати завершена картина. У процесі з'ясовується, що «правильність» не працює, необхідно щось винаходити.

Я давно звертав увагу, що в мистецтві чари та зачарованість діють таємничо. Якщо міркувати логічно, то чари зібрані неправильно, в них присутні дисонанси, атональні ноти. Такі ноти з'являються протягом роботи, вони приховані від уяви на початковій стадії, але водночас не виникають нізвідки.

Ось, наприклад, фотопейзаж, у ньому все звично й правильно. Глядач може занудьгувати. Але коли цей пейзаж написаний художником, його вже не можна порівняти з фотографією, й він навіть не схожий на неї. Тут можуть виникати запитання.

Люди захоплюються красою осені. Навколо яскраве й гаряче за кольором листя дерев. Червоне, помаранчеве, жовте. Хоча в нашому звичному уявленні листя є зеленим. Перед осінню було літо, перед літом – весна, шати дерев пройшли цілу еволюцію. Природа витратила на це кілька місяців часу. Навесні ці дерева були білими, потім зеленими, і тільки згодом зелений колір перетворився на абсолютно протилежний. Час іде, його неможливо пришвидшити. Свідомість художника може осягнути цей процес, вихопити його квінтесенцію. Те саме відбувається і з написанням картин. Їх розвиток буває складним, тому на творчому процесі минає життя. Але тим більш значущим є відкриття.

Дві сутності живопису, декоративна та психологічна, про які говорив Кузьма Петров-Водкін, у ваших роботах перебувають у гармонії. Що допомагає в досягненні цього?

Колір, як і звук, здійснює психологічний вплив на людину. Якщо людину помістити в куб, стіни якого заповнити певним кольором, і увімкнути якийсь звук, вийде атракціон, який впливає на психіку. Деякі полотна, де відбувається лише розташування кольору, спрямовані не більше, ніж на емоції, а мальовнича гармонія сприятливо впливає на душевний стан глядача.

Мені допомагає дослідження робіт різних майстрів, вивчення їхньої кольорової палітри. Як сформовано колір у імпресіоністів? Наприклад, як реалізовано зелений колір у Сезанна? Або як протиставлені тепло-холодні відтінки у Джотто…

Герої вашої картини «Сім'я та яблука» нагадали мені персонажів скульптора-харків'янина Валерія Пирогова, щасливих у своїй довірі до світу. Чи актуальна для вас як автора, що вміє говорити про близькість та простоту щастя, настанова Валентина Сєрова, який мріяв писати лише щось втішне та світле?

Простота і близькість щастя для мене є необхідними умовами для роботи. Картина була написана наприкінці літа, коли люди збирають з дерев дозрілі плоди. Зелено довкола! Нехитрий сюжет я поєднав зі складною фактурою (додав тирсу в масляну суміш). Ця фактура є важливим рельєфом, я застосував метод, що нагадує ліпнину.

Художник Павло (Пінхас) Фішель, коли описував ваші роботи, дуже точно назвав цю трепетну поверхню полотен фактором, що свідчить про активне залучення душі художника до створення твору. Втішний факт дружби між двома майстрами змушує мене спитати, чого вам хотілося би навчитися у друга?

Наша дружба зіткана з безлічі чудових речей. Роботи Павла багато років надихають мене. Те, що він втілює процес, у якому ставить різні завдання, і мене підштовхує до власної творчості та розвитку. Мені подобається його нестандартне мислення – як у мистецтві, так і в життєвих ситуаціях.

Художник-шістдесятник Яким Левич казав, що живопис знаходиться між духовним і чуттєвим, а простір живопису – його мова. Напевно, те саме можна сказати і про музику. У кількох тюбиках цілком матеріальної фарби – і таємниця «Трійці» Андрія Рубльова, і загадки Павла Філонова, і веселощі малявінських баб, й інше, інше, інше. Чи не страшно підходити до білого полотна?

Біле полотно нагадує тишу, асоціюється з чистими сторінками ненаписаної книги. Мені здається, що страх перед ним не може з'єднатися з творчою силою мистецтва. Ще під час навчання майстер намагається позбавити учнів страху перед матеріалом. Не треба боятися зіпсувати полотно.

Проте, полотно провокує трепетні почуття, якщо художник з відповідальністю підходить до створення роботи. Полотно також уособлює обмеження свободи художника. Є межі простору та

усвідомлення, за які митець не може вийти. Нехай замість полотна буде стіна, але й вона має свої межі. У цьому обмеженні приховані роздуми не тільки про живопис, а й про дію, що відбувається у внутрішньому світі.

Обмежений простір полотна нагадує мені час, який закладає композитор для музичного твору. Музичний час лежить у сфері поставлених завдань. Симфонічний твір чи музичний альбом мають цілком конкретні обмеження щодо звучання. Формат вінілових платівок або компакт-диска можна порівняти з полотном та його межами.

У живописі це калейдоскоп фарб і пензлів, ретельний відбір, уміння користуватися обмеженою палітрою. Це проглядається і в «Трійці» Андрія Рубльова, і в буйних ритмах фантазій Павла Філонова я бачу контроль над колоритом, стримування колірних потоків.

Влітку 1927 року Марина Цвєтаєва писала Борису Пастернаку: «Те, що можеш робити, негоже робити», – тобто завдання має бути вищим за тебе самого. Чи погоджуєтеся ви з цим?

Я бачу, що в цих словах також закладено думку, що творчість не повинна бути виключно самовираженням. Високі завдання лежать у площині роботи над собою.

Чи легко ви переходите від мови живопису до мови графіки? Адже займаєтесь і книжковим дизайном. Роботи яких графіків близькі, та що дає вам робота над книгою?

Мені близька мова графіки у Рафаеля, Леонардо, Рембрандта та Пікассо. Розглядаю малюнки Матісса, минулого літа вивчав альбом ескізів Рауля Дюфі. Чимало близького для себе знаходжу й у роботах Григорія Гавриленка.

У книжковому дизайні відбувається сплетіння тексту із зображенням. Мені подобаються книги, де дизайн не притискає текст. У деяких книгах мені було цікаво розробляти концепцію настрою, іноді навіть драматичного. Так було з книгою про Зіновія Толкачова, де потрібно було представити частину його графічних серій, пов’язаних зі злочинами проти людяності, геноцидом, концтабора-

ми. У книзі Ірини Мелешкіної «Мандрівні зорі в Україні: Сторінки історії єврейського театру», яку я оформлював, мене приваблював матеріал із музейних архівів, який ставав частиною палітри дизайнера – старовинні афіші, фотографії акторів та мізансцен, ескізи та рисунки.

Чи можливо художнику сьогодні працювати поза базовими стратегіями сучасного мистецтва?

Іноді та чи інша стратегія заважає творчості. Просуваючи свою творчість, художник зіштовхується з внутрішнім спустошенням. Доводиться винаходити провокації для залучення глядачів, точніше навіть потенційних покупців. Сьогодні мені цікавіші роботи «аутсайдерів» цієї сфери. Звісно, переважно це ентузіасти своєї справи.

Як знайти компроміс між камерністю та публічністю, що необхідна для зворотного зв'язку?

Я читаю чи слухаю інтерв'ю представників андеґраунду. Деякі з них не бажають бути публічними персонами, хтось навпаки – замкнений у спілкуванні, але таки погоджується на інтерв'ю. Мені здається, що це добре, тим більше, що їхні співрозмовники ставляться до такої творчості з великою повагою. Йти в самотність – природно для людини, що творить. Це не страшно, навіть якщо зникаєш на роки, адже творчість спрямована до людей.

У яких стосунках перебувають художник та добробут?

Мені цікавий досвід людей, які зберігають світ у своїх душах, ними керує творча енергія, а не деструктивне начало. Попри те, що існують стереотипи, що художник має живитися негативними емоціями, адже інакше його мистецтво буде нудним, я знаю художників та музикантів, які творять у сприятливих умовах, і якщо ці умови порушуються, вони припиняють свою діяльність.

Костянтин Коровін згадував, як Валентин Сєров лаяв себе «конем» і бив себе по голові, що не може взяти кольори. «Ах, я кінь», – говорив він. Про моменти розчарування писав Борис Кустодієв: «Коли починаєш, то все ще нічого, а як справа добігає кін-

ця, то бачиш усі свої недоліки та з болем не можеш виносити свого етюду». Чи трапляються у вас моменти невдоволення собою?

Про це думають багато художників. Данило Лідер нагадував собі іноді про те, що він «прах і попіл». Коли художник замикається на своїй персоні, він стає заручником самого себе. Невдоволення собою може бути інструментом для роботи над тим чи іншим твором. Коли щось не виходить у роботі – це математичне рівняння, яке потребує вирішення. Колись я зрозумів, що творча криза потрібна для вирішення завдань. Просто треба знайти в собі сили не зупинитись у цей момент.

Коли не виходить, треба взяти вище нотою, говорив Йосиф Бродський. Які рецепти у вас?

Рецепт – працювати з любов'ю.

Одна з фотографій із сьогоднішнього поля битви в Україні виразно нагадала мені роботу німецького художника, учасника Першої світової війни, Отто Дікса. Мені пощастило познайомитися з цією роботою наживо у Національному художньому музеї України. Жах, який я відчула тоді, навіяв мені думку, що у людини, яка побачила цю роботу, ніколи не виникне бажання воювати. Як ви думаєте, чи здатне мистецтво врятувати світ?

Порятунок світу, мабуть, починається з моменту, коли до людини приходить розуміння того, що їй потрібно врятуватися самій. Йдеться, безумовно, про духовну сферу.

Відомо, що мистецтво здатне розрадити людину. Це не означає, що таке мистецтво має виключно сентиментальні властивості. Є чимало творів, створених у гіркоті та стражданнях. Хтось за допомогою творчості йшов до пошуку Світла, хтось звільнявся від напруження та агресії, виплескуючи морок.

Мистецтво спрямоване до людини. Чи готовий земний світ зустріти його? Це залежить від готовності глядача. Якщо він буде готовий духовно, якщо йому буде знайомий «алфавіт мистецтва», тоді воно здатне мати цілющий ефект.

Мені здається, що згодом, у найближчому майбутньому, розпочнеться нова епоха відродження з мистецтвом у головній ролі.

Сьогодні ми можемо почути шелест, відчути, як перегортається сторінка історії.

Один мій знайомий після тривалого часу вимушеного перебування поза домом, сказав: «Ні, я так не можу – без книг, без моєї бібліотеки, я – білкове тіло». Знаю, що ви, крім іншого, працюєте як композитор, володієте гітарою, бас-гітарою, клавішними, пишете оповідання. Без якої складової ви відчуваєте себе неповним?

Зовнішній світ художника, музиканта складається з безлічі речей, пов'язаних з роботою: книг, колекцій творів, майстерні, студії, музичних інструментів, апаратури звукозапису тощо. Усе це з'явилося не відразу, а накопичувалося протягом багатьох років життя. З кожним предметом пов'язана якась історія, частково ці речі й складають нас.

І ось, жахливі та небезпечні для людства події відбулися тут і зараз. І я думав про те, що в цей складний період речі, які нас оточують, стають тягарем. Неможливо їх скласти в мішок, змахнути крилами та переміститися в інший простір. Протягом понад тридцяти років музика та живопис є справою мого життя, з цього я і складений.

Одного разу, на виставці робіт учнів Віталія Алікберова, викладача Одеського художнього училища ім. М. Б. Грекова, я побачила його картину, із зображенням художника, мислителя й споглядача, що відклав полотно, пензлі й дивився вдалечінь. Чи існують у вас миті, коли зусилля, спрямовані на створення гармонії на полотні, здаються мізерними в порівнянні з незбагненною таємницею буття?

Творець обдарував людину здатністю творити. Творчість – це диво. Диво – це таємниця. Блискучі твори музики, живопису, літератури, кінематографу знаходяться у просторі чудес. Ти не можеш проникнути в таємниці світобудови, ти можеш лише доторкнутися до них і доєднати до цього глядача, подарувавши йому таїнство дотику.

12.05.2022

Переклала з російської Анна Уманська

Георгій Мельський

ЦЕ БУВ ДІМ, ЗВЕДЕНИЙ СИЛОЮ ДУХУ
З історії театру «Мазл тов»
бесіду вела Світлана Сімакова

Розмова з народним артистом України, засновником легендарного київського єврейського театру-студії «Мазлтов», нині мешканцем Нью-Йорка Георгієм Мельським відбувалася наприкінці березня – на початку квітня 2022 року. Монологам режисера вторив потужний акомпанемент сил київської протиповітряної оборони, а його незламна впевненість у безумовній, життєво важливій, терміновій необхідності відродження єврейського театру в сучасній Україні додавала впевненості в неминучій перемозі.

Георгію Дмитровичу, доброго дня!

Історія розвитку єврейського театру в ХХ столітті в Україні багата подіями. Після закриття у 1950 році Чернівецького державного театру ім. Шолом-Алейхема єврейський театр «Мазлтов» став одним із перших театральних колективів, які продовжили традицію. Народження та майже десятилітнє життя театру, який ви заснували, – унікальне явище.

Розкажіть, будь ласка, про себе – про місце народження, середовище, в якому ви зростали, перше знайомство з їдишем, єврейською традицією і літературою, обставини, за яких проявилися ваші акторські та режисерські здібності, перших своїх учителів, події дитинства, юнацтва, дорослішання, епізоди та знакові зустрічі, які в результаті вивели вас на шлях, що веде до

такого небанального вчинку, як організація єврейського театру у перебудовному Києві 1988-го. Яким був цей шлях?

Народився я на Вінниччині, в дивовижному селі з не менш дивовижною назвою «Махаринці» Козятинського району, тато був головним агрономом цукрового заводу. Мама дуже гарно розмовляла багатьма мовами, хоча завжди стверджувала, що вона малоосвічена людина. Вона закінчила єврейську гімназію, і коли ми з братом і сестрою, з якими в мене велика різниця у віці, біля теплої грубки розкошували з книжками, не було жодного випадку, щоби мама мені, моєму старшому братові Марку або старшій сестрі Ірині, не переклала виноски, які було подано німецькою, французькою й англійською мовами. До дев'яти років я жив у селі, російською не спілкувався, була лише українська. Тато пройшов усю війну, помер у сорок дев'ять років, коли мені було дев'ять. Маючи броню як головний агроном цукрового заводу, працівник стратегічного виробництва, за два тижні вже був на фронті. Коли повернувся, пам'ятаю, хвалився, що має лише одну контузію, ця контузія його і забрала, і ми переїхали до міста Ірпінь. Тоді я не уявляв, що Ірпінь стане містом-героєм. Там я закінчив школу, українську школу імені А. Макаренка.

У Києві, як і, власне, в селі Озірна, куди ми переїхали після Вінниці, нічого єврейського, крім того, що мама з татом розмовляли їдишем, не було. Далі цього я і не пішов. Але, мабуть-таки єврейські гени щось та означають. Єврейський дух, їдишкайт – цього словосполучення, до речі, я тоді не чув. Дуже часто, заповнюючи анкети, що були в моді на радянських теренах, та, власне, у пострадянському просторі теж, де крім національності, треба було позначати рідну мову, я писав «українська», бо це було правдою. Так от, ніколи не було такого, щоб я цікавився їдишем – як виявилося, до часу.

Шлях на сцену був хитромудрим. Часто Роман Григорович Віктюк, з яким ми познайомилися близько сорока років тому, чув від мене фразу про те, що вперше я вийшов на кін у свої тридцять шість. І одного разу він мені сказав: «Ви ж у мистецтві років двадцять п'ять-тридцять, припиніть вже говорити, що ви в ньому нещодавно, це використовують проти вас. Чи воно вам треба? Ви ж майстер, це я вам кажу».

Єврейське мистецтво, взагалі мистецтво як таке прийшло, як кажуть, у зрілому віці. Ніхто не знає, коли приходить зрілість. У нинішній Україні, ми бачимо, хлопці дорослішають у вісімнадцять, дітки, яким виповнилося десять, опиняються в такому становищі, яке не змалюєш жодною мовою.

До мистецтва в родині був близький тато – в нього був голос на три октави, хто розуміється на музиці, знає, що це таке. Свого часу він був студентом театрального технікуму, звідки його Шимка, що єврейською «Семен» (тато був Дмитро Семенович Мельський), забрав з другого курсу. Дід казав: «Ну що це таке, що це таке?» А тато цим марив усе свідоме життя. Тоді не було словосполучення «народний театр», але тато, попри те, що я був малий і потребував уваги, весь час керував якимсь гуртком при клубі, постійно грав, а за столом співали всі: мама, тато, брат. Моєму братові Марку тато привіз з фронту трофейний акордеон. Надзвичайно здібна людина, Марк, як і сестра, був непересічною особистістю. Він, власне, мене зробив, і я сміливо можу називати його вчителем – Марк Мельський.

Мами не стало, коли мені було дев'ятнадцять. Марк та Іра, сестра моя доблесна, з якою у нас була шістнадцятирічна різниця, відчували певний комплекс через те, що я залишився сиротою. Мама померла, і в армії я дізнався, що це таке, коли тобі кажуть: «Ти сирота». Це страшне, дивне відчуття. Сирота, отже, не треба його посилати за кордон, у тьмутаракань. Виходить, що мама мене в такий спосіб навіть врятувала, щоправда це не звільнило мене від армії, де я відслужив три роки.

Я займався професійним спортом, боксом, футболом, вивчився на інженера, відпрацював на заводі «Київприлад» тринадцять років. Моє акторство, режисура – мабуть, це провидіння, нічого випадкового на світі не буває. Як не дивно, отримавши від тата й мами голос, я не пішов за братом, який буквально протягом двох-трьох місяців опанував акордеон і грав абсолютно феноменально. Згодом, коли я сам став музикантом, я зрозумів, що братові достатньо взяти будь-який інструмент, будь-який – акордеон, гітару, трубу…

В армії помітили, що я, вибачте мене за нескромність, співаю. Сказали: «Можеш бути заспівувачем?» «Спробую», – відповів я.

I почав співати: «Полем, вдоль берега крутого, мимо хат / В серой шинели рядового шел солдат…» Заспівувач мав преференцію, його рідше призначали до нарядів. Толя Черненко, мій друг, що був чудовим ударником, працював до армії в мюзик-холі й, на жаль, уже пішов у засвіти, каже: «Слухай, як на мене, ти природжений барабанщик». Ось таким чином у радянській армії я заспівав, забарабанив, і коли повернувся до цивільного життя, Шурик Кац на заводі «Київприлад», де я служив спочатку майстром, потім старшим майстром, начальником дільниці, сказав: «Є весільний оркестр, нам дуже потрібен барабанщик, який би вмів співати». Й у свої двадцять сім я пішов у музичну школу вчитися барабану й вокалу.

З часом мені стало надто тісно в усіх цих місцях, і я подався до Київського об'єднання музичних ансамблів, покинув завод, який більш-менш забезпечував існування родини, на той час я був уже одружений і мав старшу доньку. Об'єднання музичних ансамблів передбачало роботу в ресторанах, де тоді працювали дев'яносто відсотків гідних музикантів, різних, безумовно. Словосполучення «кабацький музикант» несе в собі багато чого – якщо ти гарний музика, ти ростеш і отримуєш школу.

Окрім гуртів, які працювали в ресторанах, весільні колективи, цей комуністичний атавізм, теж були приписані до КОМА, Київського об'єднання музичних ансамблів. Кілька років по тому мені знову стало затісно, і я, продовжуючи дружити з хлопцями, з якими грав на весіллях, пішов у групу, що працювала в ресторані «Либідь», згодом нас перевели в дивовижне місце на ВДНГ, ресторан «Прага», в якому ми вдосконавлювали власну майстерність. Нас було четверо: гітарист, бас-гітара, клавішні та ваш покірний слуга. Ми всі дуже непогано співали, розуміючи, що десь існує Клів Річард, Джексон, The Beatles, Том Джонс, Rolling Stones, Queen. Втішало й те, що в нас був Юра Юрасов, піаніст-клавішник, який закінчив інститут іноземних мов, володів англійською, іспанською, що, звичайно, вносило корективи в репертуар.

Настав час, коли мені стало тісно і в ресторані, де, треба зазначити, вже з'явився натяк на мистецтво, ресторанна робота не була суто балаганом, нас цікавили кращі взірці поп-музики, всі шоу, що виникали в світі, всі так звані «новинки». Через доволі-таки сувору

завісу все це, як і диски, діставалося, як кажуть, з-під прилавку. На першому поверсі будинку у дворі ресторану «Україна» та готелю «Україна» жив Сашко Местечкин, слюсар. Це місце не було схожим на нетрі комунальних квартир на вулиці Бульйонській/Боженка, Жаданівського/Жилянській або Саксаганського, був такий приємний закуток. Сьогодні Сашко вже в паралельному світі, як і ті, про кого я згадував, О. Градський, Р. Віктюк, М. Ульянов – вони, справді, завжди поруч зі мною. Він був блискучим слюсарем і не менш блискучим товарознавцем дивовижних платівок і шоу, володарем відеомагнітофона й постачав мені все найкраще для роботи в ресторані, а коли згодом організувався доблесний «Мазлтов», товари такого попиту як касети, відео тощо можна було знайти у фарцівників.

Ми досить цікаво, яскраво працювали, зокрема міняли костюми для кожного відділення. Одного разу Ісай Абрамович Фельдман, директор тресту їдалень і ресторанів Дніпровського району, а пізніше і міських, зібрав нас і виголосив промову. Він уже знав, що я тяжію до слова «постановка», якимось чином підглянув це і в «Руті», і в «Горищі» (ресторан «Червона Рута» відкривав я зі своєю бандою). Ми взяли в борг і придбали у Андрія Макаревича на сімнадцять тисяч рублів (1980-й рік, на хвилинку, – три машини!) звукопідсилювальну апаратуру, яку він начебто купив у Маккартні. Кілька місяців по тому нам повідомили про суворі умови в зв'язку з олімпіадою. В Радянському Союзі, як ви знаєте, не було ані проституції, ані сексу, ані чайових. Натомість музиканти, які згортали тарілки, кажу вам як барабанщик, і співали: «До завтра, до завтра…», – ніби прощалися, але я не дуже швидко тікав, не надто активно відгвинчував тарілки, і нас знову просили заграти «Чінгісхан», «Распутін», все, як кажуть, за прейскурантом. І ми, звичайно, брали гроші і грали, а нас зупиняли: «Все, стоп, вимикаємо світло, працювати не можна…» Ну і ось, Фельдман сказав: «Ви знаєте, біда, мені ніяково, що ви купили таку апаратуру, як же ви віддаватимете, як заробите…»

Саме тоді був партгоспактив закавказьких республік, і там траплялися хлопці з міста Сухумі. «Як ви чудово працюєте!» – захоплено казали вони. Поспілкувашись з ними, ми прийняли рішення

і через місяць були вже в місті Ґаґри, всією бандою. Відпрацювали ми в Абхазії два календарні роки, 1980-й та 1981-й. Кого ми там тільки не бачили!

Працювалося чудово, цікаво й важко. З одного боку, це ресторан, з іншого, всі гості до нас, увесь Радянський Союз, навіть частина Європи – треба було гідно виглядати. Але найцікавіше, що доля веде – 1981 року приїхав Юра Шерлінг зі своїм камерним єврейським театром із Москви. Всі вони вважалися від Біробіджана, їх створили рішенням секретаріату ЦК, а база була на Таганці, камерний єврейський театр, КЄМТ, під керівництвом Юри Шерлінга, Михайла Глуза, головного диригента. Враховуючи, що нас було вже шестеро, ми могли одне одного заміняти, впродовж двох днів Ю. Шерлінг працював у Ґаґрах і один день – у Піцунді, ми розділилися, четверо залишалися у ресторані «Ґаґри» в Ґаґрах, а двоє йшли дивитися камерний єврейський театр.

У нас із Юрою не дуже теплі стосунки, але людина він талановита. Це був дуже високий рівень, і ми захворіли на театр. Проте вистояли лише вдвох, я і Володя Портников, музикант, композитор, який одружився з Ганною Абековою, став москвичем, два тижні тому після півстолітньої дружби ми смертельно посварилися через розбіжності в поглядах на війну в Україні. А тоді дівчинка Рита Фрадкіна, що працювала в одному з київських ресторанів, повідомила Володі Портникову, що тут при Біробіджані має заснуватися якийсь гурт «Фрейлехс», потрібні музиканти, це, безумовно, єврейське мистецтво, але театр працює від Управління, філармонія під біробіджанським управлінням, Хабаровський край. Ми повернулися до Києва, зустрілися з Ритою, потім з Ілюшею Лернером, він був художнім керівником цієї групи, в якій невдовзі я став директором, тренером-гравцем і провідним артистом.

Репетиції групи «Фрейлехс» проходили на базі будинків культури Києва, це було надзвичайно складно, тоді боялися цього єврейства, самого слова «Біробіджан». Навіть не сприймали його як центр Єврейської автономної області. Мишко, Михайло Шпаргер, приголомшливий композитор, якого, на жаль, вже немає з нами, створював програми й був музичним керівником, як, власне, і Володя Портников, що був музичним керівником створюваної програми. Микола

Баранов був режисером однієї з перших програм, Володя Перцов – автором. І ось, створивши цю програму, ми полетіли у бік Біробіджана, дорогою на Далекий Схід чіпляючи Кемерово, Новокузнецьк, усю Кемеровську область.

У цей час до нас приєднався Олександр Градський, це 1982 рік, сорок років, як я знайомий із Сашком, який зіграв у долі «Фрейлехс» доволі значущу роль. Ми були, як кажуть, «на розігріві», Сашко виступав у другому відділенні, безумовно, йшли на нього, але ми навіть із ним сперечалися, я стверджував, що у великих містах на нас підуть не менше, ніж на нього. Це було зокрема в Магадані. Дорогою до Біробіджану, шліфуючи нову програму, ми були в Якутську, ще кількох містах. Об'їздили дуже багато якутських міст, де нас сприймали досить дивно, мабуть, там давно не було артистів, їм цікаво було дивитися, що таке єврейський колорит. Це Айхал, Удачний, такі містечка старательські, де намивали золото, Мирний відомий, де кімберлітова трубка тощо.

Прибули ми в Біробіджан, в ЄАО, єврейську автономну область, показали програму, вона дуже сподобалася, і там почали думати, що ж із нами робити. Нас ніхто не приймав взагалі. Я навіть сюди привіз певну кількість телеграм, де лаконічність відмови цілком очевидна. А ля таке: «Прийняти не можемо, у місті прорвало каналізацію». Також влада могла сказати, мовляв, знаєте що, ось наша думка, поки що до часу кличте, а собі ось – до Уральських гір. Вони жартували, ну, а я це сприйняв як заохочення до дії. Очільники групи «Фрейлехс» змінювалися, всі вони були представниками «Росконцерту», вульгарними, маститими, ну, і я через свою громадянську активність (тут складова акторської майстерності не має жодного значення, хоча, безумовно, все взаємопов'язано) сказав, що готовий взяти на себе кермо директора шоу-групи.

Ось таким чином я почав жартувати, проте досить серйозно, форма означала лише варіант легкості мого сприйняття завдань, поставлених самому собі, за цим стояло гастрольне життя групи. Були досить цікаві артисти, прекрасно працював Іллюша Лернер, Володя Портников, дуже хороший музикант, Інна Славська, співачка, Рита Фрадкіна, ваш покірний слуга, потім з'явився Дмитро Кімельфельд як автор і як артист, Назарова, блискучий хореограф,

педагог київського естрадно-циркового училища, балетмейстер найвищого рівня світового. І коли мені сказали серйозно, а я це перетворив на жарт, що, мовляв, до Уралу ви можете, від Хабаровська, Владивостока до…, а там не треба, я зауважив, якщо це так, чому ж нам не працювати в таких містах, як Красноярськ, Новосибірськ, Томськ, Омськ, Челябінськ тощо. Мене почали прижучувати, прищучувати, і 1982 року я зробив абсолютно десантну вилазку. Розповідати, як це сталося, не має сенсу, для цього треба писати окрему книгу, вчинки того, безумовно, варті. Я поклав у дипломат татові ордени й медалі, з цим дипломатом прорвався в ЦК партії до товариша В. Шауро, він був заввідділом культури всього Центрального Комітету, і влаштував там пердімонокль із танцями у прийомних, це призвело до певного успіху. Висновок був один: забезпечити гастрольну діяльність. Але, як не дивно, він все одно не гарантував стовідсотково нашої нормальної роботи, на місцях антисемітів і трусів вистачало, крім того, це викликало страшну якусь, дику реакцію, зрозуміло, що всі боялися КДБ, але коли про це дізналося керівництво біробіджанського істеблішменту в особі першого секретаря Шапіро, його заступників і далі начальника управління, біробіджанської філармонії, ми ж підпорядковувалися філармонії, філармонія підпорядковувалася управлінню, а над Біробіджаном був ще Хабаровськ, Біробіджан входив до складу Хабаровського краю… Зі мною траплялися всілякі метаморфози, питали, мовляв, що вас спонукало піти до ЦК, бо їм одразу дзвонили після мого походу. Я казав, що совість, це виглядало смішно. В такий спосіб ми взяли, нехай пробачать мене фронтовики, московську область, потім Москву, й сімнадцятого вересня 1983 року у кіноконцертній залі «Варшава» ми дали це бордельєро, як говорив Василь Макарович Шукшин у «Калині червоній». Була кінна міліція. Випадки виведення кінної міліції на виступи банд та груп за всю історію радянської держави можна було перерахувати на пальцях однієї руки.

Так ми рухалися містами, селами й отримали якийсь варіант понтонного плавання, про нас дізналися. У 1984 році відбулася наша поява на телебаченні, інспірована лише однією подією, п’ятдесятиріччям єврейської автономної області. З’явився

антисіоністський комітет, який ми назвали антисемітським, під головуванням генерал-полковника Давида Драгунського, заправляв там усім Самуїл Зівс, юрист-міжнародник. Було їх там дуже багато, не хочу називати прізвища, бо деяких уже немає, зараз легко дізнатися, хто були члени цього антисіоністського комітету, що був проти Ізраїлю. Безумовно, все це «заслуга» дуже відомих непоганих артистів, але, на жаль, із вадами в інтелекті, який для мене – абсолютна ясність розуму, світла душа й чисті руки. Співпрацювати з ними я не погодився, як тоді ще відносно молодому мені пропонували виступити, звісно, під егідою ЦК, від єврейської молоді в обмін на відносно пристойну апаратуру й різноманітні гастролі.

Отак ми працювали, працювали, працювали. У 1984 році мене запросили до телевистави «Тев'є-молочник», йшлося про мене, але я взяв із собою хлопців. Михайло Шпарбер і Дмитро Кімельфельд створили, Кімельфельд – вірші, у зв'язку з тим, що він поет, Мишко – музику оригінальну. Михайло Ульянов, з яким ми товаришували до останніх днів, зіграв Тев'є, він приїжджав до мене в Київ на ювілей, як і Коля Караченцов, як Михайло Свєтін, як Сергій Сергійович Євлахішвілі, який запросив мене на роль бадхена – роль від автора у «Тев'є-молочник». Композитором був Микола Каретников, він навіть трохи образився – зазвичай за живого композитора, який працює на картині, іншого не запрошують. Але режисерові Євлахішвілі потрібно було щось таке самобутнє, оригінальне, йому подобалося те, що ми робимо.

Як усе починалося? Яким бачився вам театр? Яка була ситуація в Києві? Як у вас виникло відчуття, що це взагалі можливо, адже Київ вважався центром радянського антисемітизму? Майже синхронно з театром, наприкінці жовтня 1988 року, при українському Фонді культури було створено Товариство єврейської культури, сприяв цьому Борис Олійник, у грудні вони реєструвалися при фонді. Тобто вони мали таку підтримку. Навіть якщо ідею генеруєш ти сам, самотужки важко заснувати театр. Хто були ваші однодумці, як відбувався набір трупи? Маю на увазі – 1988 рік.

Вище я говорив, згодом мені ставало затісно, і пішов я до товариша, а потому громадянина та пана Кравчука. Кравчук та мадам Погорєлова, що була в нього супер-помічником, питали мене: «А що каже місто?» Я відповідав: «Місто питає, що каже Центральний Комітет партії». Надворі стояв 1987 рік, а згодом і 1988-й, бо я пішов із «Фрейлехс» і майже рік, десять місяців, не працював, організовуючи та пробиваючи київський єврейський театр «Мазлтов». Це такі муки, що, слово честі, настав момент, я зараз навіть відчуваю, коли вже було нудно про це розповідати. Держава вчинила абияк, бо тоді було засновано Союз театральних діячів Радянського Союзу і зокрема України, головою СТД став Сергій Володимирович Данченко, приголомшливий режисер світового рівня, який багато зробив для того, щоби розквітнув талант Богдана Ступки і взагалі щоби театр ім. І. Франка став іще кращим, власне, він завжди був дивовижною і досить відомою формацією на світовому театральному полотні. Так от, Сергій Володимирович перейнявся цією ідеєю і зробив максимум усього, щоби театр-студія «Мазлтов» почала існувати. Спілка театральних діячів позичила нам гроші.

Маса народу була проти, причому тут було все: я їх дратував власною позицією, своєю козацькістю, єврейством, а Сергій Володимирович, Оліфіренко та Я. Верещак, два секретарі виконавчих у Спілці театральних діячів, були на моєму боці. Так ми заснувалися. Я. Верещак потім взагалі став моїм досить близьким товаришем, можна сказати, другом, він був автором п'єси «Містер Сковорода», з О. Вратарьовим вони зробили цей безсмертний продукт на музику Г. Татарченка. Безумовно, я плекав надію, що не сьогодні завтра театру нададуть статус державного, і почав набирати театр на позичені кошти, всього 25 тисяч рублів, тоді це були гроші. Першим актором, якого я прийняв на роботу в театр «Мазлтов», був Ігор Барсегян, син Олександра Сергійовича Барсегяна, з яким ми потім почнемо співпрацювати, власне, як і з багатьма, хто побачив у нас щось не містечкове, бо попри любов до містечка, в якому ми народилися, ми пам'ятали, що містечковість – це синонім вульгарності, поганого смаку, відсутності належної культури. Оскільки єврейську культуру зі зрозумілих і незрозумілих причин постійно асоціювали з піснею «Сім сорок» тощо, я від цього категорично пішов.

У своїх мріях я знав, мій театр працюватиме абсолютно у всіх жанрах, у всіх, ледь не до циркових. Так воно і сталося. В театр прийшов Арнольд, Арік Святогоров, відомий композитор, став головним диригентом, музичним керівником, прийшла неперевершений хореограф, балетмейстер Аллочка Рубіна, з якою в нас були страшні творчі суперечки, режисером-педагогом став Лев Маркович Пресман, свого часу провідний актор театру оперети, київська легенда.

«Георгію Дмитровичу, ви мені подовжуєте життя», – сказав він. Коли я щось ставив, власне, як і запрошені режисери, він готував акторів і вчив з ними текст, бо знав ідиш. Безумовно, нам потрібен був і педагог з ідиш, таким педагогом була у нас Марія Юхимівна Котлярова, потім ще прийшли люди, я про це пізніше розповім.

Маня Котлярова працювала свого часу у Міхоелса і була його улюбленицею, чи не останньою молодою актрисою, яку він прийняв до складу трупи, потім вона працювала в театрі у Ю. Шерлінга. Оскільки ми виступали від Біробіджану, я запросив її до співпраці. «Я в Москві, а ви в Києві», – хвилювалася вона. «Маню, – відповів я, – ви сядете в купе системи СВ, приїдете до Києва, житимете в готелі "Україна", тиждень, десять днів, скільки буде потрібно, прийматимете артистів у великому гарному номері, готуватимете їх, я вже не кажу про те, що репетиції проходитимуть на нашій базі». База в нас була на вулиці Пархоменка, там була будівля, Палац культури ЛКСМУ, видавництво. Звичайно, ми сплачували оренду. Перед прем'єрою у нас був вечір єврейської музики та балету, де було представлено хореографічні композиції, що їх ставила Алла Рубіна і частково я, безумовно, балети як такі ставила Алла, а в нас був дивертисмент, схожий на концерт-виставу. Його вели наші чудові скрипалі, Наум Фельдман та Яша Пекерман, які працювали в оркестрі радіо й телебачення, в нашому театрі вони стали дивовижним дуетом, іноді це було тріо, Ваня Кучер, блискучий віолончеліст, який доєднався пізніше, грав у багатьох колективах, а в мене працював за угодою. Тобто йшли балетні номери, одноактні балети, замальовки, етюди у певній сценографії. Оформленням займався Лев Філіппов-Шпольський, більш ніж талановитий художник, своєрідний дуже. Я розумію, що я не подарунок, я справді це знаю, але мій максималізм поділяли і Арнольд Святогоров, і Алла Рубіна, і Лев Філіппов,

вже не кажучи про старше покоління, Марію Котлярову та Льва Пресмана.

Марія Юхимівна Котлярова, Маня, мене категорично вмовляла, щоби ми відкрилися мюзиклом. Вона була дуже сучасною людиною і говорила: «Ви багатогранний артист, чудово співаєте і танцюєте, потрібно зробити бенефіс, це можна оригінально написати або взяти якусь із п'єс». «Ні, Маріє Юхимівно, люба, – відповів я, – ми відкриємося мало не соцреалістичною драмою».

І ми відкрилися п'єсою Шолом-Алейхема «Кривавий жарт, або Важко бути євреєм», причому поставив її учень Митницького Мунір Бакрі, ізраїльтянин арабського походження, сценографом на цій виставі була у нас Олена Богатирьова, донька Галини Яблонської. Так ми почали існувати, досить голосно про себе заявили, до нас потягнулися люди, які хотіли з нами співпрацювати, Олександр Барсегян, з яким дружив Лев Пресман, Михайло Френкель, головний художник театру російської драми ім. Лесі Українки, Михайло Глейзер, художник театру ім. І. Франка, з Лесем Задніпровським ми працювали дещо в іншому жанрі. Тобто нас впізнали. До нас дуже тепло ставилися А. Роговцева, М. Рушковський, Д. Черкаський, до нас почали придивлятися, Толя Алексанян, на жаль, якого вже немає поруч, досить близька мені людина, Володя Бистряков... Головним при Спілці театральних діячів України був Йосип Ярошевич, близький друг Богдана Ступки. З Богданом ми були в дуже добрих стосунках, здалеку він мені кричав фразу, яка в перекладі з їдиша означає: «Смійтеся, лікарі радять сміятися». «Звідки ти це знаєш?» – сміявся я. «Я знаю, я серед них виріс», – відповідав він. А це був улюблений вислів Романа Віктюка. Я казав Богданові: «Я знаю одного!» «Я знаю, що ти його знаєш», – всміхався він. Тоді зажевріла в моїй голові думка, що настав час нашому театру надавати статус державного, бо, по-перше, за рахунок чого нам виживати, по-друге, ми це заслужили своїм художнім рівнем.

Чому ви вирішили відкритися «Кривавим жартом»?

«Кривавий жарт, або Важко бути євреєм» – це була перша вистава, як кажуть, у всій своїй красі, реалістичності, такий собі архаїзм, де було створено театральні о́брази без будь-яких домішок

сьогоднішнього дня, якихось технологій, до того ж, я вирішував двадцять п'ять питань водночас. Якщо театр починається з вішалки, треба було, щоби наш театр розпочав своє існування з класичної п'єси. Ставив спектакль учень Митницького, Мунір Бакрі, араб із Ізраїлю. Мені цей реалізм був потрібен, треба було заявляти про театр саме такою, ще й скандальною, виставою. За сюжетом друзі, один Іванов, другий Рабинович, міняються місцями, щоби з'ясувати, чи справді важко бути євреєм. Ігор Барсегян, із чорним, як смоль, волоссям, грав Іванова, а білявий Владик Попко грав Шнеєрсона. Трагедія, смішні положення, як завжди в євреїв, сміх крізь сльози і таке інше. Бейлка, донька Шапіро, якого грав я, закохується в Іванова, а наприкінці, під час молитви на Шабат, усіх нас заарештовують жандарми, о́брази яких втілювали артисти балету.

Вже був цей конфлікт, бо коли я приїжджав з групою «Фрейлехс» до Москви, мене терпіли через те, що я там усіх ставив на вуха без дурнів, але коли я привіз «Кривавий жарт, або Важко бути євреєм»… Грали ми у МІІТі, там, де завжди були КВК, у Театрі юного глядача, на Горького, в центрі Москви, і в ДК МІІТ, але це не схоже на наш «Славутич» чи то «Харчовик». Після того, як ми одну виставу зіграли в «Харчовику», я категорично сказав: «Відтепер ми гратимемо лише в наших найкращих театрах». Вже за тиждень у театрі ім. І. Франка висіли наші афіші. За тиждень скрізь стояли приголомшливо оформлені наші стенди. Поштамт, метро. «Що ти робиш», – казали мені заступники мера. Що хочу, те й роблю – все на благо людини, все в ім'я людини, все найсвітліше, найкраще.

Чи вів театр «Мазлтов» якийсь діалог з московським єврейським театром «Шалом», чи спілкувалися ви з О. Левенбуком, чи збігалися ваші уявлення про театр?

З Левенбуком ми різного поля ягоди. Колись О. Левенбук із О. Лівшицем і М. Литвиновим зробили «Радіоняню», це було геніально.

Хто вам допомагав, звідки прийшла фінансова допомога?

Ніхто мені не допомагав, ніхто. І коли я кажу про те, що Сергій Володимирович Данченко стояв поруч, я не випадково вживаю

слово «поруч». Тому що слово «допоможіть» огидно за своєю суттю. Я приходив двадцять вісім разів до Верещака, до Оліфіренка, я їх проклинав, заклинав, я читав такі монологи, від яких можна з глузду з'їхати, я рік не працював, в мене дружина, двоє дітей. Ніхто мені не допомагав. Більше того, ніхто мені не вірив. «Ви божевільний», – казала Ада Миколаївна Роговцева, але хороша людина».

Фінансово допоміг нам Леонід Ланцман, чудовий виробничник, прекрасний бізнесмен, льотчик у минулому, 1927 року народження, наскільки я пам'ятаю. Весь час він переживав, що не встиг повоювати. Він дав мені гроші й усілякі бандити. А потім у спину мені шепотіли, що в мене гроші КДБ-шні. «Але взагалі-то ні, він же не КДБ-шник, він не такий…» І все це триває.

Коли я, рік не працюючи, створював театр «Мазлтов», і віри було на копійку, паралельно почали виникати театри-супутники, які перебирали гроші, тільки через півтора-два роки хлопці з самодіяльності почали говорити, йдіть до Мельського, він розповість вам, що таке єврейське мистецтво, що таке мистецтво взагалі. Був же і в Києві «Шалом» і ще якісь колективи, вони відбирали кошти, спонсорів, відбирали глядачів, і цілий рік, щоби завоювати глядача, вам це розкажуть Алла Давидівна Рубіна й усі артисти, я вибудовував театр і казав: «Якщо ви, суки, на сім'ю не купите п'ять-шість квитків, я вас усіх перестріляю, паскуд». І сам брав десять квитків. Ось таким чином на початку у нас був аншлаг.

Якими мовами грав театр? Чи міг до вас у трупу потрапити непрофесійний актор? Чи була в Києві тоді їдишомовна авдиторія?

Грали їдишем, українською, російською. У трупу приходили всі, навіть люди, які частину алфавіту не вимовляли, бо я оголосив, що набиратиму талановитих людей без освіти. Їдишомовна авдиторія була, але це не так важливо, Джо Дассен російської взагалі не знає, а як співає, і весь час французькою – харизма.

Артисти театру «Мазлтов», з якими я встигла поспілкуватися, розповідають про творчо насичену, надзвичайно дружню,

рідкісну для театрального середовища атмосферу, так і було насправді?

У театрі нашому доблесному була тотальна гармонія, тенденція до тотальної гармонії абсолютно різних почуттів: почуття ліктя, почуття свіжого та нового життя, тобто пізнання. Безумовно, вік відігравав свою роль, але це захоплювало і Пресмана, якому було вісімдесят, і Рубіну, всіх. Окрім місії відродження театру, та ще й у такому місті, було закладено ідею синтезу мистецтв. Якщо ми заявили, що в нас буде драма, комедія, балет, трагікомедія, мюзикли, все, окрім цирку, а може, й цирк, то не тому, що це була примха. Безумовно, це йшло від мене, але я і підбирав собі те, що пасувало, – Арік Святогоров був дуже талановитим композитором, з Аллою все зрозуміло, Алла могла ставити все, їй це подобалося. Лабораторія така. У журналі «Балет» Наташа, здається, Шереметьєва, критик балетний, написала дивовижну статтю, її можна, напевно, знайти, не пам'ятаю, за який, 1990-й, може, рік, що це нова мова в балеті. Ми ставили балет Якобсона, до нас приїжджали його учні з Петербурга, Георгій Ковтун, який поїхав до Петербурга, але він був українським балетмейстером, приголомшливий хореограф, поставив у нас «Єврейську сюїту», потім ми залучили солістів театру опери та балету, Таню Боровик, Козлова, Калюжну Аллу, Віктора Дзюбенко, керівника мімансу в оперному театрі… Віктор, на жаль, рано пішов. Його дружина працювала у нас, донька, Віта Дзюбенко, неймовірної краси дівчина, яка разом із Аллою Калюжною з театру опери та балету потім виїхала до Іспанії танцювати фламенко. Вже в цьому можна побачити різноманітність. Звичайно, це гуртувало хлопців, безумовно. Прекрасними були й наші актори, Еллочка Митницька, Олександр Митницький, Василиса Шевцова, Олег Афонін, Олександр Вілков, Мілена Бурд, Владислав Попко, Григорій Коростишевський, Катерина Шрага, Затучний Олександр… Боюся зараз когось пропустити.

Ігор Барсегян, один із акторів вашого театру, стверджує, що вечір єврейської музики та балету був візитівкою театру, безпрограшним варіантом на будь-якій сцені, у будь-якій країні. Розкажіть про нього детальніше, будь ласка.

Арік Святогоров, наш композитор, увів туди Співаковського, Крейна, це єврейські композитори, потім організував квартет: грали наші два скрипалі, Нанік Фельдман і Яша Пекерман, віолончеліст Ваня Кучер і Таня Святогорова, донька Аріка. Сумну дату Бабиного Яру 1991 року ми відзначали ораторією, яку написав Арнольд, у великій залі консерваторії. Наш театр впливав на культурний клімат, на свіже повітря в місті, це було помітно. Але ніхто цього не оцінив. Легко вимовити: кабінету немає, офісу немає, приміщення для театру немає – цей абсурд можна під мікроскопом розглядати, це ж феномен огидний, його потрібно вивчити, і якщо я маю таку можливість сьогодні, як про це не сказати. Від самої батьківщини це відштовхнути не могло, але, безумовно, дратувало, таке ставлення, певно, якісь народи не витримали би, а тут одна людина – одна!

Коли у нас працювали артисти театру опери та балету, Дмитро Гнатюк, якого я зустрічав, казав: «Георгію, це ж треба, походжаю театром, єврейські мелодії лунають…», – чого не скажеш про О. Мокренка. Дмитро був прихильний до нас – і як це одразу піднімало якість того, що ми робили! У нашому балеті було ноухау. «Слухай, ти сказав, що треба поставити "А їдише мама"? Так це ж пісня!» – здивувалася Алла. «Та ти що!» – сміявся я. Ми приймали студентів з хореографічного училища, я вже не кажу про те, що до нас приходили найкращі випускники з театрального інституту ім. І. Карпенко-Карого. З нами почали працювати майстри, частково я їх уже називав, Михайло Френкель, Михайло Глейзер, Олена Богатирьова, донька Галини Яблонської, Лев Філіппов-Шпольський. Потім ми почали дружити з архітекторами, саме тому, що мені йшлося весь час про будівлю театру.

Диво було в тому, що театр «Мазлтов» – це був дім, зведений силою духу. Про це ж треба кричати, це ж не збагнути, не було в світі такого – вечір єврейської музики та балету! Артисти єврейського балету – трупа! П'ятнадцять людей постійної трупи плюс запрошені. Актори, понад п'ятдесят людей у театрі, – і жодного рубля, гривні, копійки, цента дотації! Жодного. Де репетирувати, де зберігати костюми? Сказати «феномен» це не сказати нічого.

Розкажіть, будь ласка, про деталі оформлення вистав, ви займалися загальною режисурою й намагалися перетворити на мистецьку подію все, що потрапляло в очі, в руки, в серце глядача. Саме у вашій пам'яті має бути збережено деталі, про які не згадають актори.

Для вечора єврейської музики та балету у Ігоря Диченка, відомого мистецтвознавця, я брав картини й виставляв їх у фойє театру оперети: Тишлер, Каплан, Альтман, картини, які коштували мільйони доларів. До мене підходив один з керівників театру оперети: «Не треба вам уночі їх вивозити, їх можна на ніч замкнути тут». Ігор Диченко слухав усе це й казав: «Мельський, від тебе можна одуріти, ти єдина людина в світі, яка мене вмовила», – а я ставив мента та артиста театру, щоби вони охороняли кожну картину. Потім казали: «Мельський викаблучується». Але ж народ бачив картини, про які не знав, що це таке, сном-духом не відав. Ось що ми робили.

І ще один пасаж, кожна вистава починалася у фойє. Перед спектаклем «Кривавий жарт, або Важко бути євреєм», у фойе Лев Філіппов створив арт-простір з апеляцією до справи Бейліса, який ряснів спеціальними вікнами. В них було розбите скло, вата, як у дитинстві, ляльки, все це символізувало погроми, ми влаштовували такий перформанс, що у двадцять другому столітті позаздрити можуть.

Потім з'явилися Олександр Сергійович Барсегян, міцний дуже режисер, блискучий Володя Бегма. Володя, який працював головним режисером у Херсоні і наїжджав у Київ, бо Київ – рідне місто, – знакова постать. Він поставив спектакль «Містер Сковорода», взагалі, ми були чи не єдиними у світі, хто відзначив ювілей Сковороди. У мене був постійно комплекс провини перед Володею, бо зі ста відсотків репетицій із трупою я був, приблизно, на тридцяти.

І коли ми в опереті влаштували п'ятирічний ювілей театру, а наша актриса Мілена Бурд, що вже досить органічно працювала на єврейському каналі, була ведучою, в день ювілею у залі був начальник управління культури О. Биструшкін, прийшла Т. Повалій, яка тоді отримала призове місце на «Слов'янському базарі». Ми теж

вручали грошову премію. Сто доларів – не так вже й багато, але тоді це було, певно, як сьогодні тисяча. Нашу премію отримали Б. Ступка, Т. Повалій і ще одна актриса, яка працювала на той час у театрі оперети, за роль у спектаклі «Євреї нашого двору» за О. Каневським. Пресман ще хотів, щоб я грав в ньому головну роль, за угодою. На ювілеї, коли Володю запитали, як він ставиться до нашого театру, він відповів: «Їм не п'ять років сьогодні, а п'ятдесят, виходячи з того, що вони зробили».

Після музично-драматичного спектаклю «Двісті тисяч» у нас був «Фрейлехс», весільний карнавал, присвячений Міхоелсу, його вже ставив я. Маня Котлярова виявила максимум старанності, апелюючи до своєї пам'яті. До кожної вистави ми друкували незвичайні програмки. Льова Філіппов зробив конверт, немає сенсу розповідати, це потрібно бачити. На конверті були всі ми, худрук, завгосп, головний балетмейстер, головний диригент тощо, всередину було вставлено таку пам'ятку та звернення Марії Котлярової. Ми знайшли і показали глядачеві програмку мало не 1948 року, трохи пізніше, там Міхоелс вже в рамці, з програмою і тим складом, в якому Маня грала молодою дівчиною. І це теж було зворушливо, правильно й було посланням до нащадків про тих, кого вбили. Цього року, до речі, сімдесят років від дня розстрілу єврейського антифашистського комітету. Я хочу, щоби тих, хто це зробив, назвали, бо коли про це забувають, трапляється війна.

У виставі «Фрейлехс» стіл було підвішено на штанкетах, прийшло кілька критиків, які нормально до нас ставилися, а тут кажуть: «Такий собі натуралізм». Я до них звертаюся: «Послухайте, залиштеся на репетиції довше». Підвішений стіл, що майже торкався задника, раптом перевертався під кутом дев'яносто градусів до сцени, йшов нагору, і глядачам було видно триметрову рибу, яка відкривала рота, червону, фаршировану, здоровенну, склянки й вилки було закріплено на липучках, а хлопці під столом проходили у фрейлехсі. Я знав, що коли настане цей момент, це буде гротеск, буде смішно, і що брудніше, то краще, єдине, цей бруд має бути організованим. Ну, і критикі ці кажуть: «Ми не знали, не думали, бо коли натуральні тарілки, хай навіть на липучці…» «Липучка – це ж сьогоднішній день», – сміюся. «Так, так, гарно», – кажуть вони.

Коли ми робили «Фрейлехс», я грав дух народу, а мій візаві – чи то Олександр Вілков, чи то Євген Гладков (на жаль, пішов з життя, учень Володимира Хотиненка, він після мене поїхав до Москви, завжди пам'ятав мене, був відданий і загинув у Москві) – грав плоть народу. В мене був зелений довгий халат, реб Йетл – це я, а реб Бер – це Гладков, Данилов та Вілков у різні часи, вони були вдягнені у фіолетовий халат. Перед спектаклем «Фрейлехс» служки, богелферлах, мої в зеленому, його у фіолетовому, розносили медовик, «леках» на ідиш, і якщо, не дай Боже, не виходило спекти, а таке бувало, мій крик народ чув на вулиці.

Для спектаклю «Двісті тисяч» ми виготовили гаманець із щільного картону, і коли його розгортали, народ бачив ролі, виконавців, ще був мішечок з лотерейним квитком – усе це ми продавали там, ну, може, на рубль-два дорожче. Потім, коли Арік зробив квартет, ми почали грати… Ви можете знайти картину Юрія Хащеватського, «Все добре» або «Документальне шоу з погромами», там з двох серій третина наша. Стрічка 1991 року отримала багато призів у світі.

Золота зірка Голівуду, що її отримав єврейський балет з Аллою Рубіною на чолі, нагорода, яку ви змушені були продати, щоби вистачило грошей на зворотній шлях; костюми, на повернення яких до Києва коштів таки не вистачило, частина трупи, що залишилася в Америці – це якісь фантастичні речі, такий собі фільм «Неймовірні пригоди акторів єврейського театру "Мазлтов" в Америці». Невже американські гастролі справді були такими травматичними?

Тоді багато хто залишався. Найцікавіше, серед семи або одинадцяти людей, які залишилися з нашої трупи в Америці, не було жодного єврея. Про них я говорити не хочу, вони мені неприємні, за винятком, може, двох артистів балету, Олежки Сербана і, частково, Жені Полякевича. Ситуація була трагедійною. В мене була під заставою квартира, я зробив це для ривка, бо вже не витримував. Це навіть не можна розглядати як межу людських сил. Банда атлантів, які тримають будівлю, ніщо в порівнянні з цим. «Здихайте», – це був епіграф ставлення до нашого театру. Спеціально, не спеціально, не знаю, – це тихий жах. Причому існувала купа театрів, театр

Віталіка Малахова, театр «Гротеск» Аліка Левіта, купа театрів, які набули статусу і державних дотацій. А нам тільки дали тимчасово 25 тисяч рублів, які ми повернули. Крім того, що театр в мені живе, живе як моя акторська, режисерська, творча субстанція, це ще й страшна моя образа, почуття жахливої досади та несправедливості, це щось, що доходило до абсурду – давати нам звання і жодної, хоча би мінімальної, допомоги від держави.

На питання юної особи, мовляв, Ростиславе Івановичу, Ви ж, звичайно, не користуєтеся штампами, як багато хто з акторів, Ростислав Плятт відповів: «Ну що ти, дитинко, в них їх просто вдесятеро більше, але як же без штампів». Так от, серед моїх і не лише моїх пасажів є наступний: ми не вміємо маніпулювати давно відкритими явищами і від цього страждання…

На моє запитання, чи допомагає професія балерини діяльності постановника, балетмейстер Алла Рубіна відповіла, що певною мірою заважає, бо в класичному танці є канони, які балерині прищеплюють, і людина, яка об'єднала ці дві спеціальності, частково має цей досвід подолати. Чи допомагає режисерові Георгію Мельському його акторський досвід?

Питання риторичне. Швидше за все працюють внутрішні комп'ютери, на рівні підсвідомості. Допомагає чи ні, не знаю, принаймні не заважає точно, є можливість показувати і, в даному випадку, досить органічно. Але я про це не думаю або думаю побіжно.

Як вдавалося поєднати роботу в кіно з посадою мистецького керівника театру?

У моїй практиці це не заважало, але був момент, який змусив замислитись. Я мав працювати в кіно у В. Наумова, який з О. Аловим знімав «Біг», «Тегеран–43» тощо. Приїхав до нього, щоби зніматися у картині «Десять років без права листування», так називався сценарій. Там була дуже цікава роль полковника Дєєва, завзятого КДБ-шника, розвідника, перипетії такі: він стикається з близькими, рідними людьми, це його шокує, він їх, можна сказати, здав, попри те, що був людиною честі та совісті. На жаль, ця робота не відбулася. Побачивши в мені Мейєрхольда, я тоді був схожий на

нього, той само Наумов сказав мені, що ми, напевно, будемо разом працювати, в результаті не вийшло з фінансувнням, і проєкт не здійснився. Але в мене був період, коли я сказав: «Навіть не знаю, як тимчасово залишити театр». Він відповів: «Така роль буває раз на десять років, невже театр не зачекає?» Я мучився і думав, що врешті-решт вони отримуватимуть зарплату, якийсь період працюватимуть без мене.

Чи була у вас зустріч із незвичайною людиною, сильною особистістю з художньою харизмою та авторитетом, у зоні тяжіння якої, на думку Марка Захарова, так важливо опинитися на початку творчого шляху?

Їх було кілька, але я виокремлю епізод, який, справді, на мене вплинув, тому що я постійно перебував під якимось власним конституційним порядком, йдеться про самоорганізацію, сам ставив собі завдання і досить складним шляхом прийшов до сцени.

Одного разу, у 1985 році, я запросив Михайла Жванецького з мамою до кіноконцертної зали «Новоросійськ» у Москві, де ми показували програму з групою «Фрейлехс», і коли всі розійшлися, він дуже сумно подивився на мене й каже: «Ну, так, звичайно, нічого, але на сцені видно, що ти директор. Та ні, здібна людина, але де інтелект, де інтелект, вибач мені, єврейський?» Мама його перервала: «Мишко! Припини. Амехайя», – тобто чудово, прекрасно. Я, до речі, не дуже люблю цей вислів, хоча це єврейська мова… Михайло Михайлович приречено глянув на маму через те, що він… ну, що я говоритиму про Жванецького, що він великий з великих і таке інше ? Але це мені запам'яталося на все життя.

Познайомилися ми 1984 року, прийшли до нього, я, Ілля Лернер, худрук «Фрейлехс», Рафік Малкін, худрук усієї філармонії біробіджанської, це був рік п'ятдесятиріччя єврейської автономної області. Директор філармонії Худиш Леонід Леонідович казав: «Ось, дивіться, нас ганить радянська влада, мовляв, уявна, ефемерна автономія, а все ж таки, усі в гості до нас». Тому що цікавилися, хотіли подивитися, з чим це їдять. Я нічого кращого не придумав, як прийти до Жванецького з цією бандою, щоби він написав програму до п'ятдесятиріччя ЄАО. Взяли з собою горілку з перцем, київський

торт. Коли він нас побачив, він промовив сакраментальну фразу: «Ви собі уявляєте, що саме я можу написати до п'ятдесятиріччя єврейської автономної області? Вам дадуть такий термін, якого не існує».

Безперечно, на мене вплинуло спілкування з Романом Віктюком, з Олександром Градським. Ще одна людина – Андрій Глузький. Упродовж сорока років я приятелюю з родиною Глузьких, Михайло Андрійович та його дружина Катя, яку називали так, попри те, що вона годилася всім у мами. У відомому 1982 році Андрій був завідуючим гастрольним відділом у «Союзконцерті», згодом молодим парторгом. Дуже рано помер, у 59 років, у післяперебудовний період, значну роль відіграв у житті «Фрейлехс» і єврейського народу, як би пафосно це не звучало, він багато чим ризикував. Андрійко – людина абсолютно приголомшливої культури, етики, дуже порядний хлопець.

Колись у мене була робота, я в Москві знявся у фільмі «Євген Шварц – сумний чарівник. І тінь», озвучував цю картину, вона є в ютюбі, зняв її Вітя Кукушкін, учень П. Мащенко. Там є дивовижний момент, Шварц згадує про те, що на його ювілеї, який транслювали по радіо, всі співали йому дифірамби, і єдине, що йому припало до серця, це виступ М. Зощенка, який підвівся і сказав: «Ви надзвичайно талановитий, але я хочу сказати, Женя, що ви напрочуд пристойна людина». І ось це мені якось запало…

Ви оминули спектакль «Двісті тисяч», розкажіть, будь ласка, про нього докладніше.

Арік Святогоров, головний диригент, чудовий композитор, найстаріший мій товариш – історична особистість. Він стояв біля витоків «Піснярів» і, закінчивши Ленінградську консерваторію, яка була до Білорусі ближче, ніж якась інша, потрапив до Києва, дуже багато працював у ресторанах, потім почав активно писати музику. Знайомі ми були здавна, і коли я проводив ротацію, Арнольд був стовідсотковим попаданням. Він був абсолютним музичним поліглотом, писав у всіх існуючих і неіснуючих жанрах. Створив оригінальну музику до «Кривавого жарту», але найцікавіше, що коли ми втрьох, Рубіна, Святогоров і я, створювали вечір єврейської

музики та балету, де артисти танцювали твори, які раніше ніхто не танцював, а Світлана Портнянська заспівала «Єрусалим» Марка Мінкова, ми марили мюзиклом.

Я все ж таки менше музикант, ніж Арнольд, називатися музикантом мені дозволили О. Градський і В. Бистряков, Градський взагалі казав, якщо людина вміє пристойно співати і навіть не дуже знається на музичній грамоті, вона, звичайно, музикант, бо голос – це інструмент. Незважаючи на жадібність до різних жанрів, ми тяжіли до мюзиклу. Батько Василіси Шевцової, який разом із дружиною свого часу працював в опереті, написав приголомшливе лібретто на відому п'єсу Шолом-Алейхема «Двісті тисяч». Ми розмовляли зі Львом Марковичем Пресманом, який сам тривалий час працював в опереті, і, обираючи режисера, зупинилися на кандидатурі Олександра Сергійовича Барсегяна, головного режисера харківського драматичного театру. Я знав про О. С. Барсегяна, що це досить міцний режисер, у нас склався альянс. Художником ми запросили Михайла Френкеля. Не скажу, що одразу дійшли консенсусу, але ми йому сподобалися, і це була дуже хороша сценографія. Ми її з любов'ю обживали, бо будь-яка неосвоєна декорація це кошмар, мертва статика.

І ось, Ігор Барсегян та Олег Афонін були підмайстрами мого героя, Шимона Сорокера, ключова фраза цього кравця була: «Сказано – зроблено, пошито – випрасувано». Дивовижна фраза, вона й досі не звучить архаїчно. Вася Шевцова грала мою доньку, Елла Митницька –мою дружину. Декорація, яку звів М. Френкель, спочатку здавалася сумнівною, Арнольд хотів якісь сходи, що вели би до колосників і звідти. Але конструкція вийшла гарною і на гастролях, монтуючи її, ми весело мучилися, вже точно знаючи, заради чого. На глядача дивилася зовнішня, лицьова сторона будівлі, з цієї будівлі всі вилітали, з цих воріт. Ми з Еллою Митницькою з'являлися нагорі, у мансарді, спускалися вниз, танцювали адажіо, кілька разів я Еллі викручував палець, бо коли вона робила піруєт, її потрібно було притримувати. Я, звісно, досить пластичний і добре танцюю, але… Багато хто плутається в поняттях «пластика» та «сценічні рухи», сценічні рухи – це вільний, органічний рух сценою. Усім, що стосувалося танцювальної частини, займалася Алла, це було поле її творчості. Кожна вистава чимось починалася,

і враховуючи, що це був спектакль «Двісті тисяч», крім портмоне-програмки, були ще лотерейні квитки в спеціальних мішечках, народ ними обмінювався, веселився й у досить пристойному стані духу заходив до зали.

Чи не заважав диктаторський характер художнього керівника важливій для режисера толерантності?

Про яку диктаторську мою субстанцію взагалі йдеться? Хоча я, безумовно, диктатор. Будівник я, людина, що створює.

Чи здатні ви що-небудь у цьому житті прийняти та усвідомити як поразку? Про що шкодуєте?

Ну, звичайно. Шкодую, попри те, що шкодувати – бездарна справа, про те, що хоча би частину грошей, які я вихоплював, заробляв, діставав на всі сто відсотків під себе для театру, не вклав у дітей. До мене Володя Бистряков підійшов одного разу й каже: «Слухай, я бачив твою старшу доньку, я і не знав, що вона актриса, як же вона співає – знайди кошти, я її розкручу». «Старий, це гроші театру», – відказав я. «Я тебе люблю, – відповів Володя, – але я не знав, що ти такий ідіот». Потім така ж історія повторилася з Г. Татарченком, вони навіть пісню з моєю старшою донькою записали. Діти мене зараз тотально заспокоюють, а я страшенно комплексую через те, що їм не допомагаю. Натомість вони допомагають мені і стоять на цьому категорично.

Роль театру в житті міста в лихі дев'яності – тема для дослідження найкращих наших театрознавців, він не лише затверджував право на існування єврейського театру в Україні як такого, затверджував силу та безсмертя цього мистецтва, для багатьох він став сходинкою до усвідомленого рішення про повернення на історичну батьківщину. Велвл Чернін, Барух Кімельфельд, Лев Пресман, Марія Котлярова, які працювали в театрі, сприяли збереженню їдиша в Києві. Думаю, ви можете пишатися такою місією і такими однодумцями.

Маня Котлярова працювала в Московському державному єврейському театрі, потім у московському драматичному у Яші Губенка,

потім у Ю. Шерлінга, потім у мене. І те, що у фільмі, присвяченому п'ятиріччю «Мазлтов», я написав «актриса театру Міхоелса та Мельського», не є нескромністю. Крім того, що це справді так, метафора «повітряний замок», що існує століттями, в нашому випадку була дійсністю. Йдеться про театр, про існування якого всі знали, театр, у якого не було прихистку, який жив ніде й проіснував майже десять років. Це унікальне явище у світі взагалі та у світі театру зокрема. Ми приїхали до Польщі, де після вистави нам сказали, що їдиш в нас не дуже. А який у нас міг бути їдиш, якщо за нього били по голові упродовж усіх цих років, щоби в нас взагалі ніякого їдиша не було, і всі про це знають. Тому так, звичайно пишаюся – Лев Пресман, Марія Котлярова, Барух Кімельфельд, Велвл Чернін, який сам вивчив мову й цією мовою талановито писав…

Чи були постановки, які планувалися, але з різних причин не здійснилися?

«Чаклунка» Аврома Гольдфадена, найвідоміший класичний спектакль, драма, яку готували Марія Котлярова, Лев Пресман. Лев Маркович запропонував таку феєрію, свято костюмів, свято всього. Ісаак Башевіс Зінгер – людина, на той момент, коли ми схопилися, поважного віку, що отримала Нобелівську премію, щодо Гольдфадена сучасний автор. Крім того, він із надзвичайно цікавої сім'ї рабинів, брат у нього був рабином. Крім багатьох оповідань і романів трапилися в нього два оповідання, які привернули увагу вашого покірного слуги – «Маленькі чоботарі» та «Останній чорт».

Один із чоботарів, Аба, глава роду, семеро синів, Песя, його дружина… «Останній чорт», де є головний чорт й решта чортів – неймовірна річ. І ось я взяв, скомпілював обидва і зробив інсценування. Це було двадцять вісім років тому. Коли я читав це Роману Григоровичу Віктюку, він був шокований і казав мені: «Ви просто вигадали "АнтиЛір"».

Головний герой Аба та його семеро синів, незважаючи на тортури, пройшли шлях від польського містечка до Америки. Є Аба, його сини та слуги просценіуму, шість чортів на чолі з сьомим. І ось головний чорт на будь-які висловлювання Аби, головного чоботаря й очільника роду, відповідає своїми сквошними фразами. Причому

я в пролозі кажу, що спектакль ми граємо всіма мовами, які існують і ще досі не вигадані. Виставу не можна назвати ні спектаклем, ні шоу, ні мюзиклом, чорти там є, от і вийшло чорт зна що. Проза Зінгера, інсценування Мельського, там дуже небагато слів, тому, як я вже сказав, граємо усіма мовами. Коштувати мав би цей спектакль мільйонів десять, окупитися повинен був за півроку, і, якби працював років десять-п'ятнадцять, приніс би прибуток.

Чоботар Аба зауважує: «Головне у нашій справі – колодка». На що чорт, дивлячись у залу, каже: «У нього колодка – головне, у всіх колодка – головне». Шість чортів погоджуються, їм на всіх тисячу років, кому триста, кому чотириста, головорізи, слуги просценіуму. А чорт у новісінькому вбранні, двадцять третього століття мода, вбраний, як на весілля, Діор, Армані й Кевін Кляйн разом. «Єдине, лажа, взуття викриває», – піднімає штанину й показує, зрозуміло, які ноги. Але він що каже, в залу: «Без єврейської літери бейс алефбейсу здохне біс». Сподіваюся, ви знаєте, що алеф-бейс це буквар. І ще, я пишу: «Якщо ви уявляєте, що таке єврейський танець, запальний єврейський танець, то уявіть собі, що таке танець єврейських чортів». «Феноменально, браво», – вигукнув Віктюк, за хвилин сорок він уже кричав у театрі: «Дайте мені кави й води, бо цей божевільний мене вже замучив. Чудово, танець єврейських чортів, і що вони роблять?» «Чорти вилітають із лаштунків. Якщо це надворі, взагалі без лаштунків, зліва і справа, ставлю трапеції, і вилітають». «І що ви робитимете після цього космічного номера?» «Родина виходить на роботу, ці розставляють сім табуреток і верстачки дерев'яні, у Аби восьмий – це еквілібр, жонгляж, вони співають, забивають цвях, молотки літають, вони жонглюють…» «Ну, все, – каже Віктюк, – сьогодні вечеряємо».

До чого я веду – було надруковано репертуар, що мав бути реалізований найближчим часом. До його складу увійшла «Чаклунка» й «Маленькі чоботарі або Останній чорт». Але нічого не вийшло, бо в польоті нас збили, а ми залишилися жити. Це ще одна причина, через яку я заговорив про відродження театру. І те, що розмова про театр виникла на тлі страшної війни, що йде на нашій землі, це знак Божий…

Найдивовижніше, що коли я почав готувати ці спектаклі, ми мали відлітати на гастролі до Нью-Йорку. Для «Маленьких чоботарів» я вже зробив дещо з реквізиту, на «Чаклунку» не встиг, і все, що в мене було, я вивіз у Сполучені Штати, щоби репетирувати тут. Усе залишилося в Америці, тонн вісім реквізиту, в нас не було коштів, щоби повернути це додому. На той час ми готові були грати все, абсолютно різне, саме тому ми підійшли до «Чаклунки» А. Гольдфадена, підійшли до Зінгера, бо це зовсім різні спектаклі. Всі артисти, без винятку, розквітали в цьому неіснуючому домі, яким був наш театр. Неіснуючому, розумієте? В якому були вистави, зарплата, оплачена відпустка, взаємодопомога, відсутність пліток, про яку, безумовно, говорили. У театрі люди були вільні, як фізично, так і морально.

Чому театр «Мазлтов» так і не став державним? Як і чому він завершив роботу?

Влада, суспільство, все разом. Препарувати це – просто кошмар. Може, заздрість, не знаю, і головне – що вище, то гірше, що демократичніше, то гірше. Театр без пліток, атмосфера найчистіша, а будівлі для театру немає. Мабуть, влада була не готова до цієї чистої атмосфери. Ніхто не бажав відповідальності.

Як і чому театр завершив роботу... Тому що гроші у моїй тумбочці в моїй квартирі, що була під заставою, закінчилися. Але, навіть падаючи в прірву і пролітаючи між невідомими об'єктами, я продовжував його зберігати…

Іван Салій, секретар райкому подільського, допоміг мені отримати ордер на приміщення на Подолі, де в майбутньому нібито мав би бути наш театр. Але це були 1990-і. Як виявилося, ордер був третім, бо на першому поверсі була овочева оптова крамниця, а нагорі робили пам'ятники тим, хто пішов у засвіти. Оскільки цей біснес доволі-таки специфічний, коли ми прийшли з цим ордером, один товариш О. Затучного, мого технічного директора, попередив: «Скажи Георгію, він така гаряча людина, тож скажи йому, я знаю, що тут буде стрілянина», – і показав ордер.

Автором проєкту будівлі був Віталій Горелик, ми його навіть на розширеному засіданні райкому партії розглядали. Ніколи в нас

не було помешкання, ніколи. Парадокс виявлявся і при формуванні єврейського курсу, який набрав Л. Танюк у театральному інституті – куди їм доведеться податися….

Ваш від'їзд був пов'язаний із завершенням роботи театру?

Безпосередньо, так, чому б я поїхав із рідного міста? Чому люди взагалі їдуть із рідної країни? Відповідаю: тому що життя в країні, яка тебе народила, неможливе. А потім настають моменти, коли можливе. Необов'язково, щоби це було через війну. Коли всі навчаться нормально, мирно жити?

Служу в армії. Два роки з трьох я відмовлявся, щоби не вступити до лав партії. Потім завод, працюю там, як божевільний, усі кажуть: «Він не єврей, він не єврей». І знову наполягають, мовляв, давайте швиденько ми вас приймемо. Я відбрикуюся. А потім наштовхуюся на слова: «Тоді всі були в партії». Вовки ганебні, як говорив великий Ваня Бортник. Коли я прилетів сюди… Щодня я бачу океан, щодня. Усвідомлюю, що мої тут.

З того часу минула чверть століття. Чим займається Георгій Мельський в Америці?

Тим само, як жартував Олександр Градський. Зайдіть у ютюб, подивіться мої телепередачі з Севою Капланом, і ви все зрозумієте. В ютюбі написано: «Ліки Мельського». Шести чи семи мільйонам російськомовних, які голосують як громадяни Америки, я розповідаю, що будь-який громадянин, побачивши, що йде гра краплеными картами, не може залишатися осторонь. Я ще й накликав на себе хулу від керівництва RTN, що є демократичним каналом у Нью-Йорку. О. Градському я все це розповів, а він каже, ти молодець, з вогню та в полум'я.

В Америці я намагаюся знайти кошти, щоби закінчити фільм «Мій Бабин Яр». Чому «мій», бо за кадром голос говорить моєю прозою: «У моєму дитинстві не було бабусь. Одній бабусі пощастило, говорили у хаті, вона померла до катастрофи. А друга моя бабуся пропала в Бабиному Яру, і я ніяк не міг збагнути, яким це чином моя бабуся зникла у своєму ж ярі, бо, зрозуміло, Бабин Яр у мене асоціювався з яром бабусі». Потім голос за кадром продовжує: «Коли

я став більш дорослим, і мені виповнилося тринадцять років, я запитав у мами (тата вже не було), хто міг розстріляти антифашистський комітет 1952 року, коли з фашистами було давно покінчено? Мабуть, фашисти. А хто ж такі ці фашисти і таке інше. Як просто, одним правильним питанням, можна розв'язати нерозв'язне, про це не можна не говорити. І те, що я зараз чую: «Наші діти не хочуть слухати про Голокост», – означає, що він прийде. «Нам так важко бачити ці кадри, які ви демонструєте», – отже будете здихати. Про це «Мій Бабин яр». Жванецький відкриває все короткою фразою, що поки ти пам'ятаєш, ти справжній.

Сьогодні у нас виють сирени, лунають вибухи, гинуть люди. Чим є для вас Україна?

Знаєте, це як Мкртчян говорив, такі питання ставите, незручно відповідати. Моя няня, Олена Дишлюк, якій іде дев'яностий рік, зараз сидить між Києвом та Житомиром зі своїм онуком та донькою, а дружина онука з дітьми та свекром у Німеччині, ось такий пердимонокль. Я щодня намагаюся дізнатися, як вони. Доглядала вона мене з п'яти років, десь років у десять-одинадцять я двічі бився, це було в Ірпені. Коли батько помер, мої вирішили переїхати до Ірпеня. Лікарі сказали, що в мене стрес, залишили мене на два місяці в лікарні, в Білій Церкві, два місяці я там біля вікна простояв. У київському цукротресті, де батько працював, запитали в мами: «Марія Мойсіївна, де би ви хотіли жити?» Потім цей цукротрест проїдеться по нашій родині, як Путін танками, це окрема тема. Але тоді вони досить шанобливі були. Батько – молодий орел, 49 років, пройшов усю війну. «Де ви хотіли би жити, в Києві, на вулиці Кропивницького, чи в Ірпені?» «Житимемо в передмісті», – сказала мама, тато дуже любив землю. Так я потрапив до міста Ірпінь, жив там чотирнадцять років. Тож рідна земля, рідна хата.

На мою спробу побачити театр «Мазлтов» виключно частиною історії єврейського театру XX століття в Україні мене мало не змило вибуховою хвилею праведного обурення, театр для вас живий, пристрасні монологи щодо необхідності відродження

театру я навіть не ризикну записувати. Яким ви бачите його майбутнє?

За свою думку я розплачуюся – грошима, щоб її висловити голосно, щоб усі почули, всім, іноді навіть життям. Театр, за бажанням того чи іншого індивіда, потрібно миттєво відкривати. Безперечно, дивитися, хто це. Справа в тому, що сьогоднішня трагедія це жахливе зрушення, я говорив кілька років тому, що Ізраїль і Україна будуть двома країнами... До війни витрачалася купа грошей на всіляке сміття, а скільки коштує ця війна, вона й виникла, тому що так до театру ставилися. Театри мають бути, різні, й лише від бажання. Головне – лідер чи група людей, які гуртуються, щоби робити це разом. Моя теорія не просто творча – тут дорога кожна секунда. Коли почалася пандемія, я сказав в одному з інтерв'ю: «Якби мені дали гроші на "Мій Бабин Яр" та інші мої проекти, пандемії не було б».

Тому жити треба за Мельським. І буде вам щастя. «Так, як ви, ми вже спробували, – говорив Михайло Михайлович Жванецький, – спробуємо так, як ми».

26.03.2022– 9.04.2022

ЗМІСТ

ВІЙНА

ДОВОЄННЕ

СПОГАДИ

МИСТЕЦТВО

CONTENTS

WAR

BEFORE THE WAR

POETRY

OUR PUBLICATIONS

PROSE

MEMOIRS

ART

Художньо-публіцистичний
альманах «Егупець»

Видавці: Леонід Фінберг, Костянтин Сігов

Літературне редагування: *Анна Бахтіна*
Коректура: *Валентина Божок*
Комп'ютерна верстка: *Галина Ліхтенштейн*

Підписано до друку 10.08.22. Формат 60×84/16
Гарнітура Minion Pro, ум. друк. арк. 22,32

ТОВ «Часопис «Дух і Літера»»
Свідоцтво про реєстрацію ДК No 224 від 19.10.2000 р.

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
Телефони: +38 (044) 425-60-20,
+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)
+38 (097) 425-60-20 (Kyivstar)
+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)
E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ продажу
Сайт та інтернет-книгарня: www.duh-i-litera.com
Надаємо послуги «Книга-поштою»